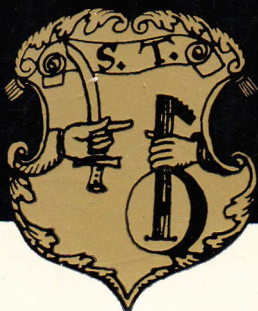

MAGYAR HISTÓRIA

Kristó Gyula

AZ ARANY-
BULLÁK
ÉVSZÁZADA

GONDOLAT

KRISTÓ GYULA

Az Aranybullák évszázada

2. kiadás

GONDOLAT · 1981

KRISTÓ GYULA

Az Aranybullák évszázada

2. kiadás

GONDOLAT · 1981

A sorozat szerkesztésében közreműködött
az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztő
Heckenast Gusztáv

Lektor
Szűcs Jenő

ISSN 0324-7716

ISBN 963 280 641 7

© KRISTÓ GYULA 1976

*„Fenekestül fölfordult az ország,
Olyan volt, mint a Csáki szalmája,
És e bajt a nagyurak okozták.”*

(Petőfi Sándor)

E könyv a 13. századi Magyarország történetét mutatja be. A 13. század – Bánk bán, az Aranybullák, a tatárjárás és az utolsó Árpádok évszázada – fontos és mozgalmas időszaka a magyar történelemnek. Ekkor vetkőzi le a magyar gazdaság és társadalom azokat a feudalizmus korai szakaszára jellemző vonásokat, amelyek nagy része még a 11. században alakult ki. A korábban jobbra teljesen önálló gazdasági rend egyeduralmát megtöri az árutermelés és a pénzgazdálkodás elemeinek jelentkezése, megerősödik a földművelés helyzete, nagy ütemben terjed az agrárfalvak hálózata. A mezőgazdaság immár – a termelési eszközök és a termelési technika tökéletesedésével – felesleget hoz létre, amivel megteremti annak lehetőségét, hogy a társadalom bizonyos elemei kézműipari tevékenységet űzhessenek. Az alávetettek sokszínű tömegéből kiválnak tehát az iparos-parasztok, míg az agrárfoglalkozást folytató jobbágyparaszság megindul a jogi egység megteremtése útján. A társadalmi munkamegosztás létrehozza a várost. Az uralkodó osztály felső rétege a 13. században nagy hatalmú bárókká, majd tartományurakká, alsóbb rétege pedig köznemességgé válik. A birtokviszonyokban a király rovására bekövetkező arányeltolódás változást idéz elő az államszervezetben is. A központi államhatalom irányítása mindinkább a bárók, majd a tartományurak, a helyi-területi szerv – a megye – vezetése pedig az alakuló köznemesség kezébe kerül. (A köznemesség formálódására, a 13. századi Magyarország társadalmi átrétegződésére éles fényt vetnek az Aranybullák.) Változás következik be a művészet területén is: a román stílust a század folyamán a gótika váltja fel.

E könyv elsősorban és tudatosan a politikai történet mozzanatait, az államfejlődés kérdéseit állítja előtérbe (erre az államfejlődési irányra, illetve szintre utal a könyv mottójaként választott Petőfi-versrészlet is), de mindenkor érvényesíti azt az elvet, hogy a politikatörténet jelenségeinek gazdasági és társadalmi meghatározottsága van. Amikor tehát e könyv *Az Aranybullák évszázada* címet kapta, a szerző tudatában volt annak, hogy a magyarországi 13. századnak nem az Aranybullák a leginkább meghatározó jelentőségű tényezői, de mégis úgy látta: az Aranybullák egymásutánja jól mutatja a 13. századi Magyarország politikai és társadalmi – végső fokon gazdasági okokra visszamenő – változásait, s így alkalmas arra, hogy a könyv címeként reprezentálja a 13. századi magyar történelmet.

A 13. századról még ma is számos téves elképzelés él történeti közgondolkodásunkban. Bizonyára sokan – főleg az idősebb nemzedék tagjai iskolai tanulmányaik hatására – éles határt vonnak az Árpád-házi királyok kora és a 14. század elejével erre következő vegyesházi királyok időszaka közé. Mások az 1222. évi Aranybullában alkotmányt, nemesi rendi alapokmányt látnak. Mindezekben a téves elképzelésekben az egykori feudális, majd polgári történetiszemlélet maradványai élnek tovább. E könyv a marxista történetfelfogás és -kutatás eredményei alapján – a polgári történetírás maradandó megállapításaira is építve – ad képet a 13. századi Magyarország históriájáról, s így remélhetőleg nemcsak a 13. század jobb megismeréséhez járul hozzá, hanem segítséget nyújt a téves nézetek, torz elképzelések történeti köztudatunkból való ki-gyomlálásához is.

A 13. századi Európa

Nem lehet teljes és megbízható ismertetést adni a 13. századi Magyarország históriájáról, ha ennek előtte nem rajzolunk mégoly elnagyolt és legalább távlati képet Európa 13. századi történetéről. A 13. századi Európa számos vonatkozásban elmentéses vagy egymást nem fedő jelenségek gyűjtőmedencéje. A földrészt nagy részén a feudális társadalmi–gazdasági formáció uralkodik, olyan berendezkedés, amelyben a művelés alá fogott föld a legfontosabb termelőeszköz, s ahol az alapvető társadalmi viszonyok a földesúr–jobbágy ellentétében öltönek testet. Európa keleti felén a mongolok megjelenésével a kibékíthetetlen osztályellentéteknek egy másfajta, a legelőterület és az állatállomány birtoklásán alapuló, éppen ezért az európai feudalizmusra csak távolból emlékeztető, úgynevezett nomád formája nyert teret, míg a 13. századi Európa ugyancsak keleti felén a kunok képében olyan nép élt ekkor, amelynél még nem fejeződött be az osztálytársadalom kialakulása, s amely népnek az életét még a bomló ősközösségről az osztálytársadalomra történt átváltás nomád viszonyai határozták meg. Ennek a fejletlen, visszamaradt kun társadalomnak éles ellentéte az az Itália, ahol a 13. században már megalapozódott a 14. századi itáliai kora kapitalizmus gazdasági és társadalmi fundamentumai.

Komoly ellentétek feszülnek Európa ama területei között is, amelyek a feudalizmus európai típusú változatának érvényességi körébe sorolhatók. Az ellentétek sorából nem a legszembe-tűnőbbek, de mindenképpen – a földrészt jövője szempontjából is – a legfontosabbak a gazdasági jellegű különbségek.

Európa nyugati felén a természeti gazdálkodás (ismert szóval élve: a naturálgazdálkodás) már a 10–11. században bomlásnak indult, Itália és Franciaország már e századokban a feudalizmus fejlődésének újabb korszakába lépett, amelyet a történészek a virágzó, érett vagy fejlett feudalizmus korának neveznek. A naturálgazdálkodás uralma az önellátó gazdálkodás hegemoniáját jelenti: ebben az időben még nem történt meg a nagy társadalmi munkamegosztás, azaz nem következett még be a mezőgazdasági és kézműipari tevékenység szélesebb körben érvényes szétválása. A feudalizmus eme, elsősorban a természeti gazdálkodással jellemezhető, a történetkutatók által kora feudális kornak nevezett időszakában a jobbágy egy személyben paraszt és iparos, aki ellátja és kielégíti a maga és ura minden irányú szükségleteit. Értelemszerű, hogy ebben a szakaszban nincs szerepe a pénznek, nincs számottevő funkciója a piacnak. Nincs polgárság és jelentős kereskedőréteg sem. És városok sincsenek, legalábbis igazi városok, olyanok, amelyek a kézműipari termelés és az árucikkek között pénzért folyó kereskedelem központjai lennének. A feudalizmus szerte Európában mint agrár jellegű, falun kivirágzó társadalmi formáció kelt életre, és évszázados fejlődés eredményeképpen különböző területeken különböző időkben jutott el odáig, hogy méhében megjelenjenek az érett feudalizmus ismérvei: a kézművesek, a polgárok, a kereskedők, az áruk, a pénzgazdálkodás, a városok. Ez az átváltás Európa nyugati felén, Itáliában és Franciaországban – mint említettük – korán, a 10–11. században, másutt, pl. Németországban, némi késéssel a 12. században, ismét másutt, főleg Kelet-Európában – s így Magyarországon is – csak a 13. században történt meg. Ezek a különbségek végső fokon arra vezethetők vissza, hogy Európa nyugati felén a feudális társadalomnak volt osztálytársadalom jellegű előzménye az ókori rabszolgatartó római birodalom (az *Imperium Romanum*) képében, ilyen történeti előkép azonban sem Kelet-, sem Észak-Európában nem létezett. Ez azzal a következménnyel járt, hogy Nyugat-Európa évszázadokkal korábban a feudalizmus útjára tért, mint Észak- és Kelet-

Európa. Másrésről azonban az a körülmény, hogy a 13. században Kelet-Európa több állama – így a magyar is – belépett feudalizmusa érett korszakába, arra mutat: Kelet-Európa „üldözőbe vette” a gazdaságilag fejlettebb Nyugat-Európát, nyomába eredt, és sokat behozott lemaradásából, hiszen amíg pl. a frank birodalomból kinövő francia társadalomnak öt évszázadra volt szüksége, hogy a feudalizmus kialakulásától eljusson a virágzó feudalizmus korszakáig, Magyarország ehhez mindössze 250 évet igényelt, vagyis a franciáéhoz képest csak fele annyi időt. E tény magyarázatánál két körülményre kell hivatkoznunk: egyrészt a magyarországi (kelet-európai) fejlődés minden dinamizmusa ellenére is felületesebb, sekélyesebb volt a nyugat-európaiénál, másrészt pedig a feudális Magyarország (és Kelet-Európa) 250 éves fejlődésére lépten-nyomon hatottak a nyugat-európai sémák és formák.

Ez a gazdasági különbség Európa nyugati és keleti fele között természetesen társadalmi vonatkozásban is éreztette hatását. Nyugat-Európában már a 13. századra kialakultak a városok, sőt megvívták kommunaharcaikat is, vagyis harcukat létükért, viszonylag szabad fejlődésük biztosításáért a feudális tényezők ellen. Az árutermelés és pénzgazdálkodás korai kialakulásából következik Nyugat-Európa számára, hogy a 10–11. század folyamán új társadalmi réteg jelent meg: a polgárság, amely – korántsem ellentmondásoktól és megtorpanásoktól mentesen – mégiscsak fokozatosan erősödött és izmosodott, létével, szerepével, erejével állandóan figyelmeztette a feudális nagyurakat hatalmuk távolról sem korlátlan voltára. A városok és a polgárok Itáliában, főleg Itália északi részén erős városi köztársaságokat hoztak létre, de ilyenek Oroszország északnyugati részén is alakultak ki. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Nyugat-Európában a városok és a polgárok valamiféle vezető szerephez jutottak volna az állam irányításában. A 13. századi Európa még Nyugat-Európában is feudális Európa, ahol a hatalom kormánykerekénél a legerősebb feudális tényezők, a király mellett az egyházi és világi nagybirtokosok ültek, akik hűbéri piramis csúcsán tró-

noltak, azaz hozzájuk csatlakozott nemesek, lovagok szolgáltak nekik. Ez a tény nemcsak arra mutat, hogy a városok ereje elmaradt a feudális hatalmasságok potenciálja mögött, hanem arra is, hogy ezek a városok bizonyos értelemben maguk is feudalizálódtak, betagozódtak a feudalizmusba, falaikon belül a földesúr–jobbágy viszonyra emlékeztető patrícius–plebejus viszonyt hoztak létre, sőt az áruk és a pénz urai földek uraivá is lettek, maguk is jobbágytartó földesurakká váltak, akik pedig még nem is olyan régen saját jobbágyi helyzetük ellen harcoltak. A polgárság erejét, az államban játszott szerepét azonban alábecsülni is tévedés lenne. Engels utalt arra: „a városi polgárság lett az az osztály, amelyben a termelésnek és a forgalomnak, a művelődésnek, a társadalmi és politikai intézményeknek haladása megtestesült”, illetve: „bármily kicsinyes és korlátozott maradt is az ipar s vele együtt az iparúzó polgárság, mégis képes volt arra, hogy a feudális társadalmat átalakítsa, s legalább fejlődőben volt, míg a nemesség tespedt”.

Hogy a 13. századi Európában milyen mértékben a feudális társadalmi tényezők játszották a vezető szerepet, azt a kor politikai történetének két jelentős eseménye is kielégítően mutatja.

Az egyik esemény a pápa és a német-római császár közti küzdelem, amely – mivel a püspökök beiktatásának kérdését is magában foglalta – az investitúraharc nevet is viseli. A katolikus egyház fejének és a császári tisztség birtokosának a világi hatalom csúcsáért folyó, a 11. század utolsó harmadában kezdődött küzdelme nemcsak a 12. századot fogja át, hanem a 13. század tekintélyes részét is. Olyan esemény ez tehát, amelynek gyökerei századokkal korábbi társadalmi talajból nőttek ki. A pápa több alkalommal is győzelmet aratott a német-római császár felett, utolsó és döntő győzelmét éppen a 13. század közepén. Ez a záró akkordja a két hatalom több évszázados harcának. A pápaság azonban történelmi mércével mérve csak múló percekig élvezhette a császárságon aratott győzelem örömét, alig fél évszázad múlva, a 14. század elején a pápa elbukik a központosító francia királlyal szemben, a katolikus egyház

feje hetven esztendőre a francia uralkodók „avignoni foglya” lesz, azaz a pápai székhely Rómából a dél-franciaországi Avignon városába kerül át.

A másik eseménysor a keresztes hadjáratok. A keresztes hadjáratokat is a 11. század termelte ki, e hadjáratok átszövik a 12. századot, s csak a 13. század végére szűnnek meg. A pápai politikának ezeket a katonai akcióit a nyugat-európai társadalmak fontos feudális rétege, a lovagság is támogatta. A 13. században az itáliai városok is hasznot húztak ezekből a hadjáratokból. Például a IV. keresztes hadjárat (1202–1204) Velence kereskedőinek érdekeit szolgálta, amikor nemcsak az Adriai-tenger parti, akkor Magyarországhoz tartozó Zárát (ma: Zadar) foglalták el, hanem magát Bizáncot is, s így a Földközi-tengeren Velence uralma megerősödött. A további keresztes hadjáratok sem érték el e katonai akciók eredetileg meghirdetett célját: Jeruzsálem és az „úr sírja” felszabadítását a muzulmánok fennhatósága alól, sőt maga a keresztes eszme is fokozatosan lehanyatlott a 13. század folyamán. 1244-ben végleg elvész a keresztesek számára Jeruzsálem, az ezután következő VII. és VIII. keresztes hadjárat (1248–1254-ben, illetve 1270-ben) főleg IX. Lajos francia király előbbiben bekövetkezett fogságával, utóbbiban történt halálával tette ismertté magát, semmint katonai sikereivel; a VIII. keresztes hadjáratban a keresztény fanatizmustól is vezérelt tömegek helyét már egyre inkább zsoldosok vették át. 1291-ben Akkon városának elestével a keresztesek utolsó bástyája is elveszett a Közel-Keleten, így a keresztes hadjáratok utolsó „szentföldi” hódítása is odalett.

Még tarkább képet mutat a 13. századi Európa, ha országokként sorra vesszük a század legfontosabb eseményeit, jelenségeit. Franciaországban, amelyet Engels „a középkorban a feudalizmus központjának”, „a reneszánsz óta pedig az egységes rendi monarchia mintaországának” nevezett, a 13. században tovább folytatódik a francia király hatalmának fokozatos kiterjesztése a francia nyelvterület mind nagyobb részére, azaz sikereket ért el a szétagolt ország területi egyesítésének

politikája. II. Fülöp Ágost (1180–1223) eredményes harcot folytatott Földnélküli János angol király ellen, akinek hatalmas birtokai voltak Franciaországban. E harc eredményeképpen egyre újabb és újabb területekre terjedt ki a francia király fennhatósága. Közvetve a területegyesítő politika érdekeit szolgálta az a hadjárat, amelyet pápai támogatással észak-franciaországi urak vívtak az – Albi városáról albigeneknek nevezett – eretnokség dél-franciaországi központjai ellen. Az állami egység megeremtésének politikája újabb sikereket ért el IX. Lajos uralkodása (1226–1270) alatt. Ezt a politikát folytatta IV. (Szép) Fülöp is (1285–1314). Franciaország erejét a 13. században jobbra a belső problémák kötötték le, csak a 14. század elején lépett ki az ország újólaga a nemzetközi porondra, Fülöp király kísérlete azonban a gazdag Flandria meghódítására nem járt eredménnyel. Világtörténelmi jelentőségű sikert könyvelhetett el viszont a francia uralkodó akkor, amikor a 14. század első évtizedében győzelmet aratott a pápaság felett, s e győzelem messzesugárzó következménye tükröződött a pápák hetvenéves „avignoni fogságában”. A 13–14. század fordulója francia belpolitikájának s egyszersmind a francia társadalomfejlődésnek legjelentősebb eseménye az első francia rendi gyűlés 1302. évi összehívása volt, amellyel a francia állam fejlődésének új szakaszába lépett, a rendi-képviselési monarchia korszakába. Ezt az államfejlődési szakaszt az államkormányzat kettőssége (a király és a rendek egyaránt fontos szerepe) és az e két pólus közti viszonylagos egyensúlyi helyzet jellemzi.

A 12. század második felében megerősödő Anglia politikai súlya a 13. század elején észrevehetően csökken. Imént tettünk említést Földnélküli János angol király (1199–1216) súlyos vereségéről és területi veszteségeiről Franciaországgal és a francia királlyal szemben. Ehhez járult, hogy a bonyolult külső és belső viszonyok hatására János királynak el kellett ismernie a pápát hűbéruraként. Ezek az események voltak a közvetlen előzményei és kiváltó okai az 1215. évben kiadott *Magna Charta Libertatum*nak (a nagy szabadságlevélnek),

amely a korábbi királyi egyeduralkodó és önkény ellenében nagy szerepet juttat az angol főuraknak. A János után következő angol király, III. Henrik hosszú uralkodása (1216–1272) tulajdonképpen a leghatalmasabb főurak, a bárók uralmát jelenti. Az állandósuló belháborúk eredménye, hogy a bárók egyike, Leicester grófja, Simon de Montfort, a lovagság és a polgárság támogatását is élvezve – legyőzve a királyi sereget, foglyul ejtve a királyt is – 1265-ben olyan gyűlést hívott össze, amelyen a bárókon kívül a lovagok és a polgárok is képviseltették magukat. Ez a kezdete az angol parlament intézményének, amely a következő angol király, I. Edward (1272–1307) – az Arany János által megénekelt walesi bárdok Edward királya – uralkodása alatt véglegesen kialakult és megszilárdult. Ezzel tulajdonképpen Anglia is belépett állami fejlődésének rendi-képviselési monarchiával jellemezhető korszakába. Felemás eredménnyel jártak Edward hódító háborúi: az 1280-as évek elején sikerült megtörnie a walesiek ellenállását, és Waleset Angliához csatolta. Skócia megszerzésére irányuló erőfeszítései azonban nem jártak számottevő és tartós eredménnyel.

Észak-Európában a feudalizmus Nyugat-Európaéhoz képest jelentős késéssel, csak az ezredforduló után alakult ki, de – sajátos módon – nem felgyorsított ütemben, hanem éppen lassú, elnyújtott, több évszázadnyi időre kiterjeszkedő folyamat formájában. A természeti körülményeken, az ősi intézmények szívós továbbélésén kívül ez a körülmény is magyarázza, hogy Skandináviában számottevő állami széttagolódás nem alakult ki. Oka ennek továbbá a skandináviai arisztokrácia viszonylagos gyengesége, a királyi hatalom szembeszökő túlsúlya. Skandinávia 13. századi országai mint erős központi hatalommal rendelkező királyságok tűnnek elénk. Dánia elsősorban a Balti-tenger mellékén, a német-római császárság és az észtek tengerparti sávjában hódított. Svédország támadásainak céltáblája Finnország és az orosz fejedelemségek (Novgorod) voltak, míg azonban a finnek elleni akcióik számukra sikerrel végződtek, oroszországi behatolási törekvéseik megtörttek a novgorodiak ellenállásán. Norvégia az északi szigete-

ket, a nagy kultúrájú Izlandot, valamint Grönlandot vette birtokába.

Ha most már figyelmünket Európa zord éghajlatú északi tájairól délre, a Földközi-tenger mellékére, a Mediterráneumra fordítjuk, igencsak változatos kép fogad bennünket. Az Ibériai-félszigeten a 13. századnak is a reconquista a központi kérdése, azaz a félszigetet a 8. század elején meghódító arabok (mórok) kiszorítása onnan. A félsziget politikai térképe a 13. században ennél fogva még viszonylagos tarkaságot mutat. Már létezik a 12. század közepén kialakult Portugália, a félsziget nagy része Aragónia és Kasztília között oszlik meg, ezekből alakul ki a későbbi Spanyolország. Az Ibériai-félsziget államainak egyesített csapatai 1212-ben oly fényes győzelmet arattak az arabok ellen, hogy az már a 13. században jelentős városok és területek elvesztését jelentette a mórok számára. A félsziget déli részén egészen 1492-ig (Amerika felfedezésének évéig) fennáll – igaz, egyre kisebbedő területtel – a granadai emírség, a félsziget egykori mór uralmának eme utolsó maradványa. A reconquista 13. századi folyamatának egy mesésre színezett epizódja még a 14. század híres magyar krónikájába, a *Képes Krónikába* is bekerült: a tuniszi „soldanus” (szultán) és az aragóniai király összecsapása.

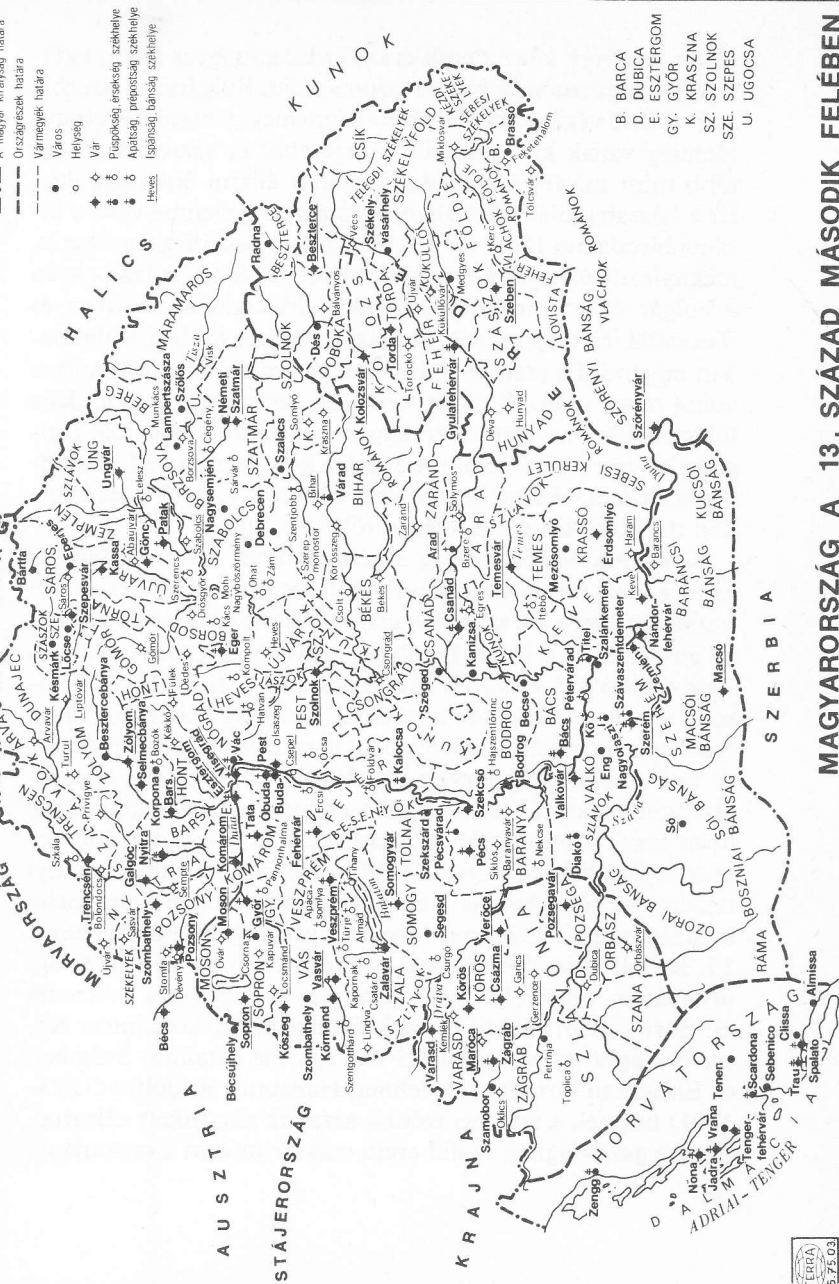
Már nemcsak egy mesés hír erejéig, hanem sokkal közelebbről érdekelte a 13. századi Magyarországot az Appennini-félsziget 13. századi sorsa. Európa e pontján – az antik rabszolgatartó római birodalom szülőföldjén – igen korán kialakultak a feudális viszonyok. A viszonylag rövid idő alatt lezajlott feudalizálódás következtében nem volt olyan politikai mozzanat, amely erős központi hatalmat igényelt volna. Így a félszigeten már az új évezredben érvényesült a szétagolódás, a terület uralmi szempontból egymástól jól elkülönülő részekre oszlik. A dél-itáliai–szicíliai normann királyság a 12–13. század folyamán többször gazdát cserélt: hol a pápa, hol pedig a német császári trónon ülő Hohenstaufok birtokolták. Már pusztán ez a körülmény is jelzi: Itália a pápa és a császár közti évszázados harc erővonalába esett. A császár veresége a pápával szem-

ben a 13. század közepén éreztette hatását Dél-Itáliában. A Hohenstaufok ellenében a pápa IX. Lajos francia király öccsét, Anjou Károlyt támogatta a szicíliai királyság elfoglalásában. 1268-ban Dél-Itália Anjou Károlyé és a francia uraké lett, akiknek önkénye és túlkapásai ellen 1282-ben lázadás robban ki, melyet a történelemben „szicíliai vecsernye” néven emlegetnek. Ennek nyomán a szicíliai királyságot megosztották. Szicília szigete Aragóniához került, az Anjouk dél-italiai állama – a nápolyi királyság – az Appennini-félsziget déli részére szorult vissza. Elég itt most csak arra utalni, hogy a nápolyi Anjouk adták a magyar trónnak Károly Róbertet, a 14. század első fele jelentős magyar uralkodóját, illetve a tőle eredt magyarországi Anjou-dinasztiát. De Itália más szempontból sem érdektelen a 13. századi magyar történet számára. A félsziget közepén – Róma környékén – terültek el a pápai birtokok, s magában Rómában székelte a pápa is, aki a 13. században a keresztény világ legfőbb egyházi és világi hatalmának tekintette magát. Magyar követek is sűrűn megfordultak Rómában, miként pápai legátusok is többször jártak a 13. század folyamán Magyarországon. A 13. század pápai közül két nevet említünk meg, III. Incéét (1198–1216) és VIII. Bonifácét (1294–1303), akik mindketten annak a VII. Gergely pápa (1073–1085) nevéhez fűződő és még a 11. században, a császárral való szembe fordulás kezdetén (az 1070-es években) megfogalmazott irányvonalnak a rendíthetetlen hívei, amely nem elégedett meg a pápai hatalom egyházi főségével, hanem világi ügyekben is a vezető szerepre pályázott. Míg azonban III. Ince munkálkodása révén a pápaság a 13. század közepén eljut hatalmának csúcspontjára a Hohenstauf császári házon aratott teljes győzelem eredményeképpen, addig VIII. Bonifác, már közvetlenül a pápák „avignoni fogságát” megelőző időben, a pápaság számára kedvezőtlen politikai viszonyok közepette kísérelte meg érvényesíteni a gregoriánus (VII. Gergely névvel jelzett) politikát. Észak-Itáliában a 13. század folyamán egyetlen egységes állami-politikai alakulat nem létezett. Városállamok álltak itt földrajzilag egymás mellett, poli-

tikailag azonban legtöbbször egymással szemben. Nagyjából azonos erőt képviseltek ezek a városok, egyik sem tudott erőfölényre tartósan szert tenni, hogy Észak-Itália politikai egységesülésének bázisává válhatott volna. A szüntelen harcokat magyarázza mindenekelőtt gazdasági érdekeik ütközése, elsősorban a piacok megszerzéséért és megtartásáért. Míg a 13. század első felében inkább Velence uralta a keleti piacokat, a 13. század második felében – a bizánci császárság visszaállítását követően – Velence helyére a keleti piacokon Genova lépett. A városállamok közül földrajzi helyzete – a területi közelség és az Adriai-tenger parti fekvés – miatt is elsősorban Velence szólt bele gyakran a 13. századi Magyarország történetébe.

Dél-Európa harmadik nagy félszigetének, a Balkánnak a 13. századi történetében változatlanul a Bizánccal kapcsolatos események játszották a fő szerepet. A Komnénoszok alatt a 12. században ismét fénykorát élő Bizánc a század utolsó két évtizedében gyors hanyatlásnak indult, mindenekelőtt ez a belső gyengeség eredményezte, hogy a IV. keresztes hadjárat seregei – Velence érdekeinek megfelelően – elfoglalták magát Bizáncot, ami a bizánci birodalom megszűnésével járt együtt. A birodalom bizonyos területein a keresztesek állama, az ún. latin császárság jött létre, a Balkán félsziget középső részén pedig az epiroszi despotaság képében független állam alakult. A bizánci császárság eszményét a Kisázsia szorult nikaiai császárság őrizte. Innen indult ki az az akció, amely 1261-ben a latin császárság megdöntésével és a bizánci birodalom helyreállításával végződött. Az új életre kelt bizánci császárság azonban csak árnyéka volt korábbi – 12. századi – önmagának. Olyan veszélyek fenyegették az „új” államot – nyugatról a nápolyi királyság és az észak-italiai városállamok, északról a Balkán új erőre kapó más államai, keletről pedig a császárság végétét okozó törökök –, amelyek már ekkor előrevetítették Bizánc 1453. évi, újabb feltámadást nem hozó bukását.

A 13. századi Magyarország számára azonban mindezen országoknál is inkább azok az államok voltak fontosak és lényeg-

MAGYARORSZÁG A 13. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

- B. BARCA
- D. DUBICA
- E. ESZTERGOM
- GY. GYŐR
- K. KRASZNA
- SZ. SZOLNOK
- SZE. SZÉPES
- U. UGOCSA

gesek, amelyek közvetlenül érintkeztek a magyar állam hatáiraival. Magyarország balkáni szomszédai, Bulgária és Szerbia a 12. század végén, a bizánci birodalom meggyengülésével egyidejűleg váltak ki a birodalom keretéből és szerezték vissza több mint másfél évszázada elvesztett állami önállóságukat. Ez a felszabadulás e két állam számára, figyelembe véve a bizánci birodalom 1204. évi bukását követő balkáni zavarokat is, megnyitotta az utat megerősödésük előtt. A 13. század elején a bolgár állam meghódítja Trákia, Macedónia, Epirosz és Tesszália jelentős részeit. A század végén azonban Bulgáriában megindul a széttagolódás, ami az ország meggyengülését vonja maga után. A szerb területek egyesítésének politikája főleg az 1280-as évektől érvényesül. A század vége felé Bulgária helyére az erőt tekintve Szerbia lép; Szerbia a 14. században a Balkán félsziget legerősebb állama lesz, fejlődését azonban derékba törí az oszmán-törökök hódítása.

Nyugaton Magyarország a német-római császársággal, illetve annak fejedelemségeivel volt határos. A német-római birodalomban a 12. század végén választott két császár az erők megosztását és a pápai befolyás térnyerését jelzi. A Hohenstauf-házból származó II. Frigyes császár (1212–1250) valójában egy életet áldozott a szicíliai királyság felvirágoztatása érdekében, viszont annak fejében, hogy zavartalanul építhesse és valósíthassa meg terveit Dél-Itáliában, magában Németországban szabad kezet engedett a német fejedelmeknek, akik ilyen módon önmaguknak sajátították ki a mindinkább részekre, tartományokra töredező Németországot. A tartományi fejedelmek felzárkózása a császári hatalom képviselője mellé sajátságos „patt-helyzetet” eredményezett Németországban a 13. század második felében. A Hohenstaufok németországi uralmának végét (1254-et) követően mintegy két évtizedig császári uralom nélküli korszak (interregnum) köszöntött Németországra, míg végül 1273-ban egy kis hatalmú, Svájcban és Elzászban birtokos fejedelmet, Habsburg Rudolfot (1273–1291) ültették a császári trónra, azzal az alig titkolt célzattal, hogy a gazdaságilag szolid erejű császár mellett a tartományi

fejedelmek továbbra is vezető szerepet játszhatnak a birodalom ügyeinek intézésében. A Magyarországgal közvetlenül határos, 1156-tól kezdve a birodalomban a hercegség rangját élvező Ausztria több más birodalmi tartománnyal (Stájerországgal, Karintiával és Krainával) együtt – a korábbi osztrák hercegek, a Babenbergekek örökségéért folyó harcok folyományaként, a cseh II. Otakarral szemben vívott harcok árán – Habsburg Rudolf kezére jutott, ezzel létrejött az a birtokbázis, amelyen a magyar történelemben később oly fontos szerepet játszó ausztriai Habsburgok hatalma alapult. A 13. századi német-római császárság politikájától elválaszthatatlan a feudális terjeszkedés, amely elsősorban kelet felé irányult. A német lovagrend másfél évtizedig a század első felében Magyarországon is meghonosodott, de gyökeret eresztetni nem tudott. Annál nagyobb sikereket ért el a rend a Balti-tenger partvidékén. A németek itteni előrenyomulását segítette elő a III. Ince pápa által a pogány poroszok ellen meghirdetett keresztes hadjárat, illetve a viszálykodó lengyel fejedelmek ama lépése, hogy a német lovagrend segítségét vegyék igénybe. A német lovagrend orosz földre történő behatolását Alekszandr Nyevszkij 1242. évi híres, a Csud-tó jegén megvívott csatája akadályozta meg. A német lovagrend e vereség ellenére is a Balti-tenger déli és keleti partján igen jelentős területek birtokába jutott.

A német hódoltatási törekvésekkel szembeni harcok határozták meg Magyarország északnyugati szomszédja, Csehország korai történetének évszázadait is. Ezek a harcok jobbra a német-római császárság keretein belül a cseh állam önállóságának elismertetéséért – inkább kevesebb, mint több sikerrel – folytak. Súlyosan veszélyeztetve volt Csehország amúgy is megkurtított függetlensége s állami egysége az 1172–1197 közötti időszakban, amikor a birodalom közvetlenül neki alárendelt tartományi fejedelemségeket kreált a cseh állam területén a morva őrgrófság és a prágai püspökség képében. Ha Csehország a birodalomtól való teljes függetlenedést nem is tudta elérni (II. Frigyes császár 1212. évi szicíliai aranybullája mindenesetre a politikai függetlenség

közelébe juttatta a cseh államot), de részekre töredezését a német hatalmi igények ellenében meg tudta akadályozni. A 13. század utolsó évtizedeitől eltekintve, a század jelentős részében Csehország fokozatosan erősödik, s ez a feudalizmus kora fogalmai szerint az állami terület megnagyobbodásában, a feudális hódítások sikerében is megnyilvánul. Különösen szembetűnő a cseh állami fennhatóság nagymértvű kiterjedése II. Přemysl Otakar (1253–1278) uralkodása alatt. A Babenberg-örökségért folyó harcok során Otakar megszerezte a birodalom keleti hercegségeit (Ausztriát, Stájerországot, Kárintiát és Krajnát), a cseh állam hatóköre az Adriai-tengerig terjedt. Ám a cseh uralkodó 1278-ban a morvamezei csatában vereséget szenvedett a magyarok által is támogatott Habsburg Rudolftól. A Morvamezőn maga Přemysl Otakar is életét vesztette, a birodalom keleti hercegségei Rudolf császár fennhatósága alá jutottak. A 13. század utolsó két évtizedében Csehországban erősödött a nagyúri szétagolódás, gyengült a központi királyi hatalom ereje. 1306-ban kihalt a Přemysl-ház, a csehek uralkodó dinasztiája, a 14. század elején – az interregnum időszakában – Csehországban a feudális anarchia tért hódított.

Magyarország északi szomszédja Lengyelország volt. Lengyelországban III. Boleslaw 1138. évi országmegosztása óta mindinkább elhatalmasodott az állami-területi szétagolódás; a 13. században tulajdonképpen nincs egységes Lengyelország, viszont – főleg a század első felében – fokozatosan növekvő számban független vagy félfüggetlen fejedelemségekre szakadt az ország. Az állami egység hanyatlását jelzi, hogy a 13. század elején a korábbi központ, Krakkó elvesztette vezető szerepét a lengyel területek felett. A viszálykodó részuralkodók alkalmat adtak a német lovagrendnek a lengyel ügyekbe való beavatkozásra. A század első felében saját erejét tekintve a Henrikek vezette sziléziai fejedelemség emelkedett a többi részállam fölé, de az innen kiinduló egyesítési törekvések, részint a többi fejedelemségek fejletlensége, gazdasági visszamaradottsága, részint pedig a mongol betörés miatt, nem jártak

sikerrel. 1241-ben Lengyelországot is elérte a tatár hódítás. Kedvezett a tatár sikereknek lengyel földön a megosztottság. Az egészen Sziléziáig előretörő tatár sereget II. Henrik (1238–1241) sziléziai fejedelem tartóztatta fel. A legnicai csatában maga II. Henrik életét vesztette, a tatárok sziléziai dúlása az egyesítő törekvéseket melengető sziléziai részfejedelemségnek az erejét is aláásta, és így lekerült a napirendről Lengyelország sziléziai vezetéssel történő egyesítésének programja, de maga a legnicai csata megállásra kényszerítette a tatárokat, akik felhagyva Lengyelország további dúlásával, Magyarország északi területei ellen fordultak. A tatárjárást követően a gazdasági fellendülés üteme és elért szintje most már reálisan vetette fel Lengyelország állami egysége megteremtésének kérdését. A 13. század végi sikertelen egyesítési kísérleteket követően végül is a magyar segítséget élvező Władysław Łokieteknek sikerült Lengyelország részleges (korántsem minden lengyel területre kiterjedő) egyesítése, amihez 1320. évi koronázása jogi szentesítést is adott.

Magyarországot északkeleten az orosz fejedelemségek határolták. A 11. században egységes és nagy kiterjedésű kijeви Oroszország már a 11. század végén, de főleg a 12. század első felében részekre szakadt. A részfejedelemségek létevel együttjáró viszályok nagyon megkönnyítették a tatárok sikereit az orosz államok ellen. 1223-ban a tatárok a Kalka folyó mellett győzelmet arattak az orosz fejedelmek és a kunok szövetséges csapatai ellen. 1236-ban újabb tatár támadásra került sor Európa ellen. A hódító hadjárat első szakaszában a tatárok Rjazany, Vlagyimir és Moszkva vidékét foglalták el. A támadás második szakaszában, 1240 decemberében elesett Kijev is, ezzel megnyílt a tatárok útja a Kárpátok hegyei, illetve Magyarország felé. A tatár hódítások Oroszországban súlyos következményekkel jártak: a tatárok Oroszországot évszázadokig megszállva tartották, a népet sanyargatták, az orosz fejedelmeket egymás ellen kijátszották, az orosz fejlődést több évszázadra visszavetették; nagy szerepet játszottak az orosz fejlődés számos sajátosságának kialakulásában. Magyarország az

orosz fejedelemségek közül közvetlenül a halicsi fejedelemséggel volt határos. A halicsi, illetve az annak keleti szomszédságában levő volhiniai fejedelemség a 12. század elején-közepén önállósult. E két fejedelemséget a 12–13. század fordulóján Roman Msztyiszlavics (1199–1205) egyesítette, sőt 1203-ban magát Kijevet is elfoglalta. Roman halálát követően azonban több évtizedig tartó hatalmi zavargások, dinasztikus küzdelmek kezdődtek Halicsban, amelyek bőven adtak lehetőséget a magyar uralkodóknak is a halicsi ügyekbe való gyakori és illetéktelen beavatkozásokra. A Halics-Volhiniában dülő, külföldről is szított belviszályok elősegítették, hogy a tatárok 1241-ben a fejedelemséget elfoglalják. A tatárjárás különösen súlyos következményekkel járt a halics-volhiniai fejedelemségre. A 13. század közepén megszülető eurázsiai mongol állam, az Arany Horda állandó támadásainak célpontja lett e fejedelemség, amely nagyfokú hanyatlásnak indult. Így érthető, hogy ez az orosz terület a 14. században a feudális lengyel urak hódításának esett áldozatul.

Magyarország keleti, délkeleti határain a kunok helyezkedtek el. A kun (kipcsak) törzsek még a bomló ősközösség viszonyai közepette nomád állattenyésztéssel foglalkoztak, és pógányok voltak. Nem véletlen, hogy – amint a későbbiek folyamán lesz módunk részletesebben is kifejteni – a kunok felkeltek a hódítani vágyó magyar urak étvágyát. A magyar terveket azonban alapvetően keresztelte a mongolok megjelenése és előrenyomulása Európában, akiknek kelet-európai hódítása rövid egy-két évtized alatt alaposan újrarajzolta a térség politikai térképét. A kunok részint magyar, részint tatár uralom alá kerültek, részint pedig Dél-Európában szétszóródtak. A kunok helyére a tatárok léptek. Igaz, a Lengyelország és Magyarország elleni hódító hadjáratok ezen országok tartós megszállásával nem jártak, de annál inkább Oroszországban, amely a tatárok igájába kényszerült. Batu kán az európai hadjáratból visszatérőben, 1243-ban, a Volga alsó folyása mentén levő székhellyel az ázsiai mongol államtól gyakorlatilag független, új államalakulatot hozott létre Arany Horda néven. Így a 13.

század második felében, sőt az azt követő hosszú évtizedekben is, az Arany Horda képében Kelet-Európa fontos politikai tényezőjévé lettek a tatárok, akik pusztá jelenlétükkel állandó veszélyt és fenyegetést jelentettek Lengyelország és Magyarország számára.

Amikor a következőkben Magyarország 13. századi történetét vizsgáljuk, mindenkor szem előtt kell tartanunk azokat a nemzetközi viszonyokat, azokat az európai összefüggéseket, amelyekbe Magyarország históriája is szorosan beágyazódik.

Úri csoporttharcok a 13. század első évtizedeiben

A 12. század végi Magyarország a legfontosabb ismérveket tekintve még azokat a vonásokat mutatja, amelyek a magyarországi feudalizmus létrejöttének idején, a 11. században alakultak ki. Noha 11–12. századi oklevelekben gyakran olvassunk különféle ipari jellegű szolgáltatást végző alávetett népességről (ácsokról, kovácsokról, szűcsökről stb.), a gazdasági életben mégis a természeti gazdálkodás az uralkodó. A társadalmi ranglétra élén a nagy tekintéllyel rendelkező Árpád-házi király áll, akinek tanácsát, legszűkebb környezetét az egyházi és világi előkelők, érsekek, püspökök, udvari tisztségviselők és megyés ispánok képezik. A király tekintélye hatalmas kiterjedésű birtokain, nagyszámú szolgálónépén alapult. A királyi birtokok részint egy-egy királyi várhoz kapcsolódtak, részint pedig egy-egy vidéki udvarhelyhez. A királyi várszervezet elsősorban katonai feladatokat látott el, a várjobbágyok vezetésével a várnépek a királyi haderő gerincét képezték, a királyi udvari szervezet pedig mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytatott, itt termelték meg azt a gabonamennyiséget, amely a királyi alattvalók élelmét biztosította. Birtokaik és alávetett népeik – ha a királyénál sokkal szerényebb méretben – az egyházi és világi előkelőknek is voltak, sőt még azoknak a vidéken élő kisbirtokos elemeknek is, akik a 13. század elején a forrásokban mint királyi szerviensek, tehát csak a királytól függő társadalmi csoport tagjai jelennek meg. A szolgálónépek helyzete, társadalmi állása a 12. század végén távolról sem volt egységes, egyesek szabadok (szabadon költözők), mások szolgák (röghöz kötöttek) vol-

tak, szolgáltatásaik jellege, súlya pedig elsősorban attól függött, hogy királyi, egyházi vagy világi magánbirtokon éltek-e. A régi tulajdonforma emlékét őrzi, hogy bizonyos földek még közös tulajdonként falvak vagy társadalmilag alávetett népcsoportok kezén voltak.

A 12–13. század fordulója körüli évtizedekben azonban számos olyan változás, új jelenség figyelhető meg a magyar társadalom és állam életében, amelyek arra mutatnak: ha a gazdasági alapon még nem is, de a felépítmény-jelenségek sorában a korábbi időszakhoz képest bizonyos átrendeződés történt.

Ezek sorában könnyen szemet szúr a vármegye-eladományozások gyakorlatának megjelenése Magyarországon. A 12. század végéig a magyar uralkodók birtokadományok fejében vármegyét egyáltalán nem, sőt várbirtokokat se igen adományoztak híveiknek. Az első magyar király, akinek nevéhez egy egész vármegye eladományozása fűződik, III. Béla (1172–1196) volt. 1193-ban III. Béla szeretett hívének, Bertalan comesnek adja a Modrus megyéhez tartozó összes földet tartozékaival és jövedelmeivel együtt. Megjegyzendő, hogy a comes cím a magyarországi latinságban kettős jelentésű: részint a megyés ispáni méltóságot jelöli, részint pedig – amint a mi esetünkben is – világi magánbirtokosok társadalmi állásának megjelölésére szolgál. Az adomány tárgyát képező Modrus megye nem tartozik az ún. „Szent István-i” alapítású magyar vármegyék közé. Maga Modrus az Adriai-tengerhez közel, a Gvozđ sziklás hegyei között, Horvátországban fekszik, azon a területen, amely csak a 11–12. század fordulóján került Magyarország állami fennhatósága alá. Újszerű mozzanat III. Béla 1193. évi adománylevelében az a körülmény is, hogy a király itt nem – mint általában szokásban volt – egy (hadi) cselekmény ellenszolgáltatásaként adott javadalmat, hanem a juttatást feltételekhez kötötte. Az adomány feltétele katonai természetű: a megadományozott Bertalan comes a horvát hadsereg fegyverbe hívásakor az ország határain belül tíz, az ország határain kívül pedig négy páncélos vitéz kiállításával tar-

tozik a királynak szolgálni. E feltétel teljesítése esetén III. Béla megengedi Bertalannak, hogy a föld összes népe felett maga gyakorolja a bírói funkciókat. III. Béla oklevelében nemcsak a vármegye-eladományozás tekinthető újszerű mozzanatnak, hanem az adomány katonai feltételhez kötése, illetve a megadományozottnak igazságszolgáltatási kiváltsággal való felruházása (az ún. immunitás, vagyis a királyi igazságszolgáltató közegektől való mentesség elnyerése) is. Itt olyan hűbéri jellegű adományozási rendszerrel van dolgunk, amely Magyarországon aligha véletlenül éppen Modrus esetében jelent meg első ízben, Észak-Itália, a német-római birodalom és Magyarország határainak összeszögellése közelében, ahol más jogfejlődési tendenciák is hatottak, s megint aligha véletlen, hogy ilyenekkel nagyobb számban Magyarországon majd csak jó fél évszázad elteltével, IV. Béla uralkodása alatt találkozunk.

Maga a vármegyéek eladományozásának gyakorlata azonban nem szorítkozik e korban csak Modrus példájára. III. Béla vagy Imre király a horvátországi Bribir megyét a délvidéki Šubić család őseinek, II. András király a horvátországi Vinodoli a Frangepán család eleinek, a szlavóniai Gora megyét a toplicai (ma: Topusko) cisztercita rendi szerzeteseknek adta. De bizonyára már II. András eladományozott nem drávinai, hanem szorosabb értelemben vett magyarországi megyét is, a Sopron vidéki Locsmánd megyét. Hogy a megye-eladományozások gyakorlata bevett szokás lehetett a 13. század első évtizedeiben, azt a közvetlen adatokon túlmenően két körülmény is bizonyítja: Anonymus, a máig ismeretlen kilétű, valamikor e tájt élő történetíró, aki művében saját kora viszonyait vetítette vissza a magyar honfoglalás korába, Zaránd megyét (a Tiszántúlon Arad, Békés és Bihar szomszédságában) már a honfoglaló Árpád vezér által eladományoztatja, az 1222. évi Aranybulla pedig magával II. András királlyal ígérteti meg: „Egész megyéket vagy bármiféle méltóságokat örök tulajdonul vagy birtokképpen nem adományozunk.” E korai magyarországi vármegye-eladományozások elsősorban földadományt jelentenek, a megye királyi kézen levő földjeinek el-

örökítését. Ez önmagában a királyi birtokállomány számottevő megcsappanásával jár. De már korán összekötötték a magyar királyok a megye (vagyis a megyében levő királyi földek) eladományozását olyan juttatással, amelynek értelmében a megadományozott a megye területén korábban a király által beszedett adók és behajtott jövedelmek birtokába jutott. Ez további veszteséget jelentett a király számára. Már Modrus példájánál láttuk, hogy a megye-eladományozást kapcsolatba hozták a megye feletti ítélkezési jog megadásával az adományos számára. Ez az anyagiakon túlmenően a királyi hatalom joghatóságának, befolyásának elvesztésével járt az ilyen megye területén. Ha az újonnan megyeadományt nyert birtokos mindezeknek a juttatásoknak a birtokába került, ez voltaképpen a megyés ispáni tiszt birtoklását is jelentette, még ha egyes oklevelekben ezt kifejezetten nem is adományozták a királyok. De már az 1222. évi Aranybulla idézett cikkelye következtetni enged arra, hogy a megye-eladományozás (a megyében levő királyi föld adományozása) szoros kapcsolatban volt a megyés ispáni tiszt előrkítésével. Amikor pedig 1277-ben IV. László király azt hangoztatja, hogy a szlavóniai Garešnica megyét az adóval együtt nem tisztséggként, hanem örök birtokul adományozta a zágrábi püspökségnek, akkor nyilván már régebb idő óta élő gyakorlat ellen emelt szót. A megyés ispáni tiszt hallgatólagos vagy kimondott adományozása (ahogy pl. 1323-ban Károly Róbert az ugyancsak szlavóniai Drežnik megyét mint királyi tisztséget adományozta a Frangepánok egyikének) nem kevesebbet jelentett, mint a királyi hatalom teljes kiszorulását az eladományozott megyéből, vagyis a megyét illető, korábban királyi kézen levő javak, jövedelmek és jogok magánkézre kerülését, mindenképpen a királyi hatalom-számottevő, országosan tekintve pedig szinte lavinaszerű térvésztesét.

Vajon a 13. század elejének királyi vármegyéket eladományozó uralkodói nem látták, hogy ezzel saját hatalmuk teherbírását csökkentik, hogy ezzel a szó legszorosabb értelmében maguk alól húzzák ki a talajt? Vajon mi bírhatta rá a magyar királyokat, hogy nagymértékben folytassák a megyék elado-

mányozásának gyakorlatát? A kérdés megválaszolását egy másik, a 12–13. század fordulóján felbukkanó új jelenség, a királyi család tagjai közti, ún. dinasztikus országmegosztás vizsgálata segítheti. Magyarország utoljára a 12. század legelső éveiben, a Kálmán király és Álmos herceg közti megosztás eredményeképpen oszlott részekre, pontosabban két részre: a király fennhatósága alatti, az ország területének kétharmadát kitevő országrészre, illetve a herceg vezetése alatt álló, az ország területének egyharmadát magában foglaló hercegségre (vagy dukátusra). Ám ezt az Árpád-dinasztián belüli megosztást Kálmán király 1105 táján felszámolta, s ettől kezdve hosszú évtizedekig legfeljebb elvetélt törekvések irányultak a megosztás felélesztésére, de lényegében eredménytelenül. A 12. század középső évtizedei – elég a fénykorát élő Bizánc gyakran ismétlődő hódító hadjárataira, valamint a pápa és a német-római császár közti, Magyarországra is hatást gyakorló harcokra utalnunk – a külpolitikai viszonyok alakulása folytán sem tették lehetővé a több oldalról fenyegetett ország belső erőinek nagymérvű megosztását. A dinasztikus országfelosztások sok évtizede szünetelő gyakorlata e veszélyek elmúltával vagy csökkentével a 12. század utolsó évtizedében jelentkezett ismét. III. Béla király fiát, Imrét, akit már az 1180-as évek első felében királlyá koronáztatott, élete végén, 1194-ben a horvátországi báni különkormányzat élére állította. III. Béla 1196-ban bekövetkezett halála azonban nem engedett sok időt Imrének arra, hogy a tengerparton messze jusson el a szétagolódás kiépítésében. Hogy azonban maga III. Béla már Imrét sem saját jószántából tehetné tengerparti kormányzóvá, politikai végrendelete bizonyítja. III. Béla két fiút hagyott maga után: Imrét és Andrást. Az országot Imrére testálta, András várakat kapott, nagy birtokokat, mérhetetlen pénzt a jeruzsálemi útra, amelyre fogadalmat tett, de részhez az országban András nem jutott. Amint egy nyugat-európai forrás elmondja, a serdülő András herceg a pénzt gyorsan elherdálta. Így a megszokott fényűzésre anyagi lehetősége többé nem lévén, övéinek tanácsára Imre országára támadt.

aliter. vno
 dieb; xix. obdormiunt at i vno.
 Anno eiusde .m̃. c. x. kal. oyar.
 fena itia. Cuius corp' alle qui
 escit. Emeritius coronatur.

1. Imre király koronázása

A király és a herceg között háború tört ki, a drávántúli Mačkinál az osztrák herceg támogatásával András 1197 végén győzelmet aratott testvére, a király serege felett. Ennek a katonai sikernek a következménye, hogy 1198-ban András elnyerte Magyarország tengerparti részeinek (Horvátországnak, Dalmáciának, Hercegovina egy részének), valamint egy kis boszniai területnek (Rámának) a kormányzását. Andrást azonban nem elégítette ki az ország délnyugati részein gyakorolt csaknem királyi hatalom, maga kívánt Imre helyett Magyarország királyává lenni. 1199-ben az ország több vezető egyházi méltósága – a váci, a váradi, a veszprémi püspök – nyíltan szembefordultak Imre királlyal, András herceghez csatlakoztak, pénzt gyűjtöttek András hercegnek az Imre elleni összeküvés céljaira. Imrének tudomására jutott, hogy az árulók pénzét és leveleit a váci püspök őrzi kincstárában. A király a váci egyházhoz ment, a váci kanonokok szívesen fogadták. Az uralkodó összehívta a püspököt és a kanonokokat, kérte és intette a főpapot a kincstár kinyitására. A püspök azonban nemcsak hogy a kincstárat nem nyitotta ki, hanem a királyt szidalmakkal és becstelen szavakkal illette. A király végül is a kincstáros révén hozzáfért a váci egyházfő kincstárához, s abban meg is lelte az árulók leveleit. Imre királyt még vezető tisztségviselője, nádorispánja is elhagyta, s András oldalán ágált egykori ura ellen. Amikor Imre e nádorát hűtlensége miatt tisztességétől megfosztva Mihály comest akarta új nádorává tenni, a váradi püspök – aki András herceg táborába tartozott –, hogy megakadályozza Imrét tervei megvalósításában, Mihály comest hamis indokkal kiközösítette. Az ellenségeskedések hamarosan fegyveres összecsapásba torkollottak, az 1199. évi rádi (Somogy megye) csatában ezúttal Imre aratott győzelmet, s a két testvér 1200-ban békét kötött egymással. A rövid ideig tartó fegyvernyugvást Imre király arra használta fel, hogy 1201-ben Szerbia, 1202-ben Bulgária ellen indított hadjáratot. Imre Szerbiában a szerb trón betöltése körüli viszályokba avatkozott be, Bulgária esetében pedig két terjeszkedő hatalom határ menti összecsapásáról van szó. A szerb hadjáratához ürü-

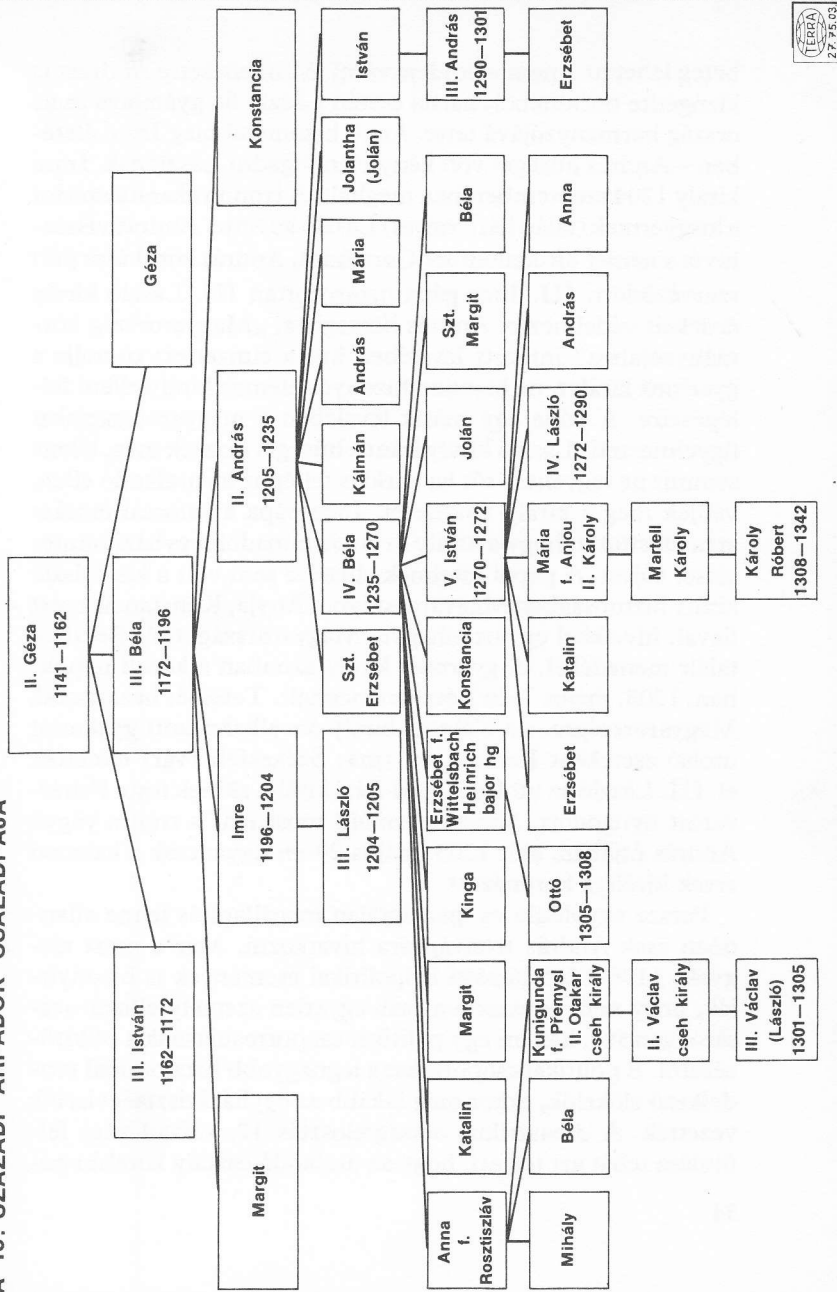
gyet szolgáltatott a Balkán országaiban terjedő bogumil eretnekség is, amelynek letörésével Imre érdemeket szerezhetett volna az Andrással való viszályában őt egyébként is támogató III. Ince pápánál. Számottevő eredménnyel egyik hadjárata sem járt, bár Imre király 1202-ben felvette a Szerbia királya címet, de ez pusztán jogigényen túl egyebet nem jelentett.

Ezekben az években mind Imre, mind András megnősült. Imre király Konstanciát, II. Alfonz aragóniai király leányát vette nőül, András herceg pedig IV. Berthold isztriai és krajnai őrgróf (aki Meránia – a tenger mellék – hercegének is címezte magát) leányát, Gertrúdot. Imrének 1203-ban már volt egy kisfia, László, míg Andrásnak ekkor még nem volt fiú utóda. III. Ince oly módon is a két testvér közti viszály lecsillapítását szorgalmazta, hogy az országot Imre halála esetén a csecsemőkorból alig kinőtt Lászlóra gondolta szállni, míg Andrást megnyugtatni igyekezett, hogy fiörököse esetén András hercegsége erre a fiára fog háramlani. Andrást azonban ez az ígéret nem elégítette ki, az ország feletti teljhatalom elnyerésére törekedett. Egy dalmát forrásunk leírja, hogy az ország nagy része András herceghez csatlakozott, a királlyal csak kevesen maradtak. Ekkor zajlott le – az említett kútfő tudósítása szerint – az a híres jelenet valahol a Drávántúlon, Varasd (ma: Varaždin) közelében 1203-ban, amelynek hitelét illetően a történészek hol erős, hol csak enyhe kételyeiknek adtak hangot. Imre és András serege csatára készülődött, ám Imre fegyvertelenül, csak egy pálcával átment András táborába, és „Most látni fogom, ki mer kezét emelni a királyi ivadék vérére” mondat kíséretében kivezette saját táborából Andrást, akit Esztergomban börtönbe zárt, Gertrúdot pedig visszaküldte a német birodalomba.

Imre más módon is biztosítani kívánta halála esetén fia, a gyermek László trónöröklését András ellenében: 1204 augusztusában királlyá koronáztatta fiát (igaz, a kalocsai érsekkel, holott az esztergomi főpap előjoga volt a magyar király megkoronázása). Az esztergomi érsek csak kevéssel a koronázási aktus előtt halt meg, Imrének pedig – aki már ekkor súlyos

2. Az esztergomi királyi várkapolna homlokzata

beteg lehetett – nem volt ideje várni. Mindenesetre Andrást is kiengedte börtönéből, halála esetén László fia gyámjává és az ország kormányzójává tette. Ám – bizonynyal még Imre életében – András hűséget volt kénytelen fogadni Lászlónak. Imre király 1204 szeptemberében meghalt. A trónon akarata szerint a kisgyermek (talán hároméves) László követte. András visszahívta a német birodalomból Gertrúdot, András körül újra párt szerveződött. III. Ince pápa határozottan III. László király érdekeit védelmezte. András herceghez, „Magyarország kormányzójához” intézett levelében inti a címzettet: tisztelje a gyermek királyt, ne hajoljon bizonyos elemek király elleni fellépéseire. A pápa egy másik levelében a magyarországiakat figyelmezteti: László király iránt a hűséget őrizték meg, ellene semmit ne tegyenek, sőt ha bárki is fellépne az uralkodó ellen, védjék meg a király tiszteletét. Ince pápa a kalocsai érseket arra utasította, hogy a király és anyja támadóit egyházi büntetéssel sújtsa. A pápai intelmek ellenére sem volt a kis László király biztonságban Magyarországon. Anyja, Konstancia ezért fiával, híveikkel együtt elhagyta Magyarországot, és Bécsben talált menedéket. A gyermek király azonban a közeli napokban, 1205. május 7-én Bécsben meghalt. Tetemét hazahozták Magyarországra, s a Kálmán király óta alkalmazott gyakorlat utolsó eseteként Fehérvárott (ma: Székesfehérvár) temették el. III. László az utolsó Árpád-házi király, akinek teste Fehérvárott nyugodott. Semmi nem állt most már a trónra vágyó András útjában, akit 1205. május 29-én ugyancsak a kalocsai érsek királlyá koronázott.

Persze egyoldalú és igazságtalan megállapítás lenne állandóan csak András trónvágyára hivatkozni. Már a most tárgyalt, 1196–1205 közötti belpolitikai események is bizonyítják, hogy nem egyszerűen csak egyetlen személy elhatározásáról van szó, hanem egy politikai csoportosulásnak a célkitűzéséről. E politikai csoportokat a legnagyobb hatalommal rendelkező előkelők, ekkor még inkább az egyházi tisztségviselők vezették. A dinasztikus országfelosztás 12. század végi felújulása tehát azt jelenti, hogy az uralkodó osztály korábbi po-

litikai egysége megbomlott, a királyi udvar mellett egy másik fejedelmi központ is létrejött, a hercegi udvar, vagyis a korábban egy táborba, egységesen a király táborába tartozó előkelők most két táborra oszlottak, ők voltak azok, akik egyre magasabb polc, egyre nagyobb hatalom elnyerésére sarkallták a dinasztia tagjait, mert uruk hatalmának növekedése saját javaik gyarapodását is maga után vonta. Bevett szokás volt, nemcsak a korai feudalizmus viszonyai közepette, hanem később is, hogy a királyok és a területi hatalmat élvező hercegek híveik szolgálatait földadományokkal és kiváltságok juttatásával viszonozták. 1198-ban András herceg igazságszolgáltatási kiváltságot adott a zágrábi püspöknek és a zágrábi egyháznak, minden bizonnyal azzal a céllal, hogy az egyházat az Imrével szembeni viszályában a maga oldalára állítsa. 1199-ben viszont Imre király adózási mentesség adományozásával jutalmazta azt a hűséget, amelyet a zágrábi egyház az Imre és András közti háború idején Imre koronája iránt kimutatott, s azon károk fejében nyújtott ilyen módon kárpótlást, amelyeket emiatt az egyház a Zágrábbal szomszédos területen hercegeskedő András részéről elszenvedett. Ezeket az úri táborokat nem szabad úgy elképzelnünk, hogy hosszú időre változatlan összetételűek lettek volna. Éppen az imént említettük, hogy Imre királyt még legmagasabb világi méltóságot betöltő tisztségviselője, nádora is elhagyta. Az egyházak vezetői, a világi magánbirtokok urai sokkal többre becsülték a javakat, a vagyont és a befolyást, mint az elvhűséget. A középkorban – és így a 13. századi Magyarországon is – mi sem egyszerűbb dolog, mint elhagyni – képletesen szólva – a süllyedő hajót, és megfelelő biztosítékok, ígéretek fejében átszállni a diadalmasan előretörő hajóra, illetve hogy a széljárás vagy a hajósszerencse fordultával ugyanezt az utat visszafelé is megtegyék.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy miért éppen a 12. század végén éled újra a dinasztikus országfelfogás voltaképpen évtizedek óta szünetelő gyakorlata, ezt végképpen nem András egyéniségével, nagyravágásával, hataloméhségével magya-

me successit Andreas filius Bele
terij. Qui andreas coronatus est
uicesimo septimo die post obit^r
regis laodlai quarto kal. junij
in vencheroses cuius uxor fuit

rázhatjuk. András „érdeme” mindössze annyi ebben a dologban, hogy saját érdekében is vállalkozott az urak számára a trónkövetelő szerepének eljátszására. Az igazi ok a nagybirtok (az egyházi és világi magánnagybirtok) megerősödésében keresendő. A 12–13. század fordulójára az uralkodó osztály, amelynek birtokállaga (a világiaknál) ősi nemzetségi birtokokból és (a világiaknál és az egyháziaknál is) királyi adománybirtokokból tevődött össze, olyan szintre jutott, akkora erőre kapott, hogy megpróbált lépéseket tenni birtokai, javadalmai további növelésére. Amíg eddig – szinte végig az egész 12. század folyamán – a király a saját belátása szerint adományozott birtokokat az uralkodó osztály tagjainak, most egy újabb fejedelmi központ létesítésével az uralkodó osztály arra bírta a dinasztia kormányzó tagjait, hogy ne saját szeszélyük szerint adjanak csak javakat, hanem birtokkal, kiváltsággal „fizessék meg” mind a politikai csatlakozást (az egyik uralkodóhoz), mind a politikai csatlakozás elmulasztását (a másik uralkodóhoz). Tisztességtelen, de jól jövedelmező alapállás volt ez: míg korábban csak tettekért járt jutalom, most nemkívánatos tettek el nem követéséért is. A nagybirtokosság megindult azon az úton, hogy az egymás ellen kijátszott, egymás által legyengített királyi hatalmat végül is kisajátítsa.

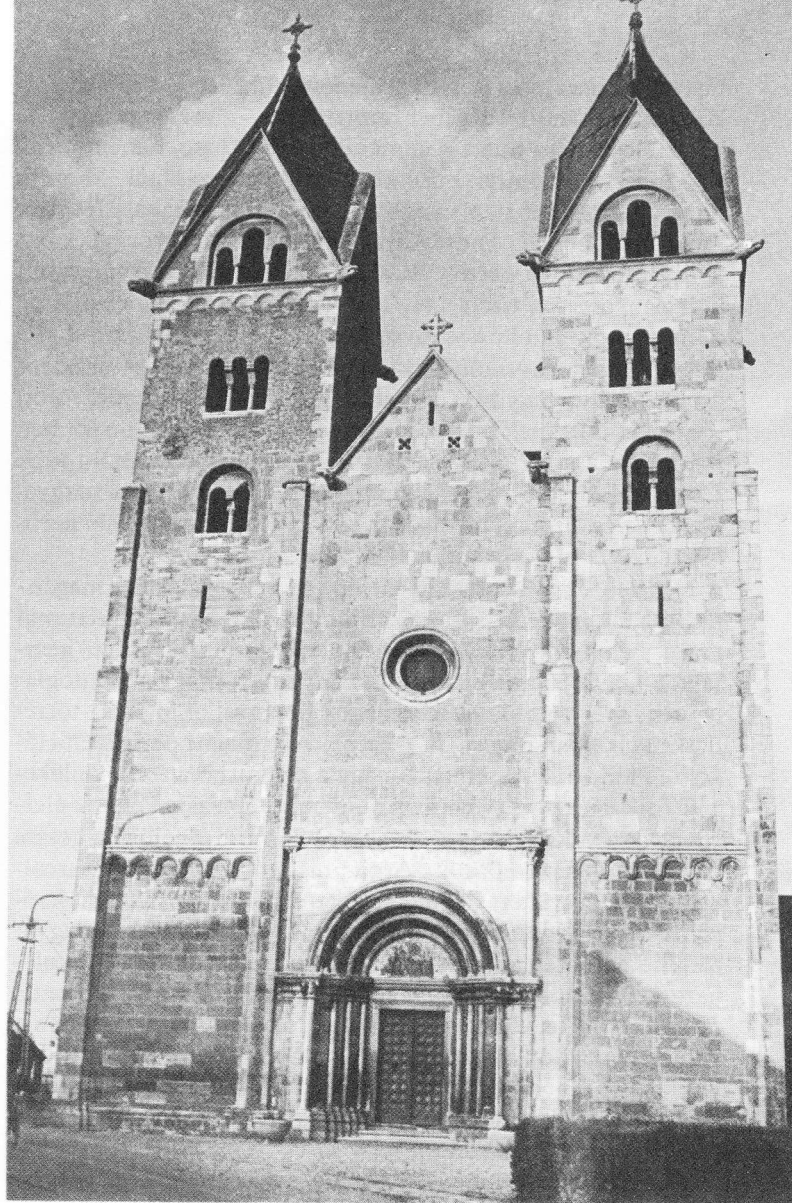
A nagybirtok megerősödését alapvetően egy objektív gazdasági folyamat magyarázza. A 13. század elejére Magyarországon meghatározó jelentőségűvé vált a földművelés (a gabonatermesztés) az állattartással szemben. Ennek következtében hallatlan mértékben megnőtt a birtok, a mezőgazdaságilag hasznosítható föld értéke. Egyik oldalon a földművelés intenzitásának növekedése felesleg termeléséhez vezetett. Másik oldalon maga a szántóföld is adásvétel tárgya lett. A 13. század elején találkozunk az első, pénzért történő birtokszerzésekkel, ezekben az években, évtizedekben a birtok adásvétele még különleges eseménynek számított. Ez a helyzet a nagybirtokosokat kettős irányba mozdította. Mivel a 13. század elején az ország legnagyobb birtokosa a király volt, birtokot szerezni tehát elsősorban a királyi

Tunc magister noster plog in gesta hungarum.
 ac quondam bonae memorie gloriosissimi huius regis
 hungarie notarius. H. suo dilectissimo amico uir
 uenerabili. et arte liberali scientie imbuere. salutem
 et suae petitionis affectum. Dum olim in scolari studio
 summi enim. et uel historia romana quam ego summo amore
 ex libris daretis frugum ceterisque auctoribus sic a ma
 gistris meis audiveram. in unum uolumen pro tuo compilarem.
 pari uoluntate legerem. petisti a me ut sic historiam no
 nam bellorumque grecorum scripseram. ita et genealogiam regum
 hungarie et nobilium suorum qualiter septem principales plebes
 que heremoger uocantur de terra scythica descendunt. uel
 qualis sit terra scythica. et qualiter sit generata dixi almus.
 aut quare uocatur almus pater dux hungarie a quo reges hun
 garum originem duxerunt. uel quod regna et reges sunt subingau
 runt. aut quare ipse de terra scythica egressus per pedom al
 uigenam hungarum et in sua lingua pro magister uocatur et scri
 berem. Pius enim me facturum. si alius negotius impeditur
 et perisus et meae permissionis iam pene etiam oblitus. non in preces
 tuae dilectio debitum reddere monuisset. Exonior igitur tunc di
 lectionis quamuis multis et diuersis huius laboriosi scilicet impe
 dit sum negotius. facere tam agilius sum que facere uis
 sisti. et eodem traditiones Luterorum historiographorum diui
 ne gratie fuit auxilio optimi estimans ut ne posteris in
 ultimam generationem obliuioni tradat. Optimi igitur dixi ut
 uere et simpliciter et scriberem. id legentes possint agnoscere
 quorum res geste essent. Et si tam nobilissima gens hungarie
 primordia suae generationis. et fortia quoque facta sua. falsis fa
 bulis rusticorum uel a garrulo cantu ioculorum quasi symman
 do audiret. ualde indecorum et satis indecent esset. Ego por
 tanto de certa scripturarum explanatione. et apud historiis
 interpretatione rerum ueritatem nobiliter capiat. Felix igitur inu
 garia. cui sunt dona data uaria. Omnis enim horis gaudeat
 de munere sui literatoris. Et exordium genealogie re

birtok rovására lehetett; ez a felismerés tükröződött a fejedelmi központ megkettőződésében, ami nyilván – a versengés, a párt-hívek elcsábítása miatt – nemcsak megkettőzte, hanem megsokszorozta a királyi birtokok eladományozásának korábbi ütemét. Pénzhez is elsősorban a király udvarában lehetett jutni. 1217-ben II. András király elveszi a Szentgyörgyi és Bazini grófok egyik ősétől, Sándortól a királyi udvarban viselt pohárnokmesteri tisztséget, s azt egy másik hívének adja, de Sándor mestert a királyi jövedelmekből évi 300 márkával elégitette ki. Ez arra ösztönözte a nagybirtokosokat, hogy mindenáron a királyi vagy hercegi udvar közelébe férkőzzenek, s ott tisztséget töltsenek be, lehetőleg nem is egyet, hanem többet, mert hiszen a több tisztség sem járt a nagyúr számára több munkával, de több jövedelemmel annál inkább. Ez a magyarázata az egyes nagybirtokosok között a hatalomba való kerülésért folytatott végeláthatatlan harcoknak.

Új jelenség a 13. század elején, s egyben a világi magán-nagybirtok megerősödésére, öntudatra ébredésére mutat magának Anonymusnak az ekkortájt keletkezett írásműve (gesztája) s annak mondanivalója. Anonymus a magyar honfoglalás regényes történetét írta meg. Ebben a honfoglalás-történetben azonban rendre ott szerepelteti a maga korában élt előkelők őseit, akiknek emlékét vagy a nagyúri családok emlékezete őrizte meg, vagy pedig Anonymus képzelete keltette életre. Ezek a valóságos vagy koholt ősök ott lovagolnak a gesztá lapjain a dinasztia ősapja, Árpád mellett, vele együtt harcolnak, ontják vérüket, s ennek fejében Árpádtól birtokokat kapnak. Nemcsak az az újszerű jelenség, hogy első ízben a magyar történelem során átkerül írásba a nagyúri családok eddig emlékezetben, a szóbeliségben őrzött előtörténete, hogy a dinasztia története mellett helyet kér a magyarországi írásbeliségben a nagyúri családok históriája is, hanem az is újszerűnek tekinthető, hogy Anonymus a nagyúri birtokokat egyenesen a honfoglalás korába vezeti vissza, s azokat méltó szolgálattal szerzett javadalmaknak tünteti fel.

További újszerű mozzanat a 13. század elején, és megint

5. A lébényi templom

csak kapcsolatos a világi nagybirtokosság térnyerésével, hogy 1200 után jelennek meg az oklevelekben a nagyúri családokat nemzetségekbe foglaló (és erre a „tényre” de genere megjelöléssel utaló) minősítések. Ezek a 13. század elején felbukkanó és számukat tekintve rohamosan terjedő úri nemzetségek természetesen nem azonosak a honfoglalás kora bomló ősközösségi társadalmának nemzetségeivel, és nem is képezik folytatását azoknak. Ezek az 1200 után jelentkező nemzetségek (genusok) új képződmények. A családi együvé tartozás, a közös és birtokszerző őstől való leszármazás tudata hozta létre ezt a fogalmat. Az egyazon nemzetségbe (és általában: az úri nemzetségekbe) tartozók már pusztán eme „tény” folytán azt kívánták kinyilvánítani: birtokaik régiek, birtokbírásuk legfőbb jogalapja a régiség. A 13. század első évtizedeiben a magyar társadalomban feltűnő új jelenségek legtöbbje közvetlenül a nagybirtok megerősödésével, politikai térnyerésével kapcsolatos.

A század első évtizedeinek másik meghatározója a királyi birtokok rohamos csökkenése. Az imént már megemlékeztünk arról, hogy egész királyi vármegyék eladományozásának sorát III. Béla király modrusi adománya nyitotta meg. II. András folytatta e kezdeményezést. Már 1207-ben a szlavóniai Gora földet összes tartozékaival, az emberekkel együtt apátság alapítása céljából a cisztercita rendi szerzeteseknek adta. 1211. évi oklevél vet fényt arra, hogy II. András király voltaképpen az egész Gora megyét eladományozta az általa alapított topliai cisztercita monostornak (a templomos rend és hat nemzetség birtokait – vagyis az egyházi és világi magánbirtokokat – kivéve). András más megyéket is eladományozott. 1217. évi oklevelében összefoglalóan utal arra, hogy „a várakat, vármegyéket, egész gazdag Magyarország más jövedelmeit örökadományokként” báróinak és vitézeinek szétosztotta. II. András király úgy él történeti köztudatunkban, mint aki két kézzel, meggondolatlanul szórta híveinek a királyi birtokokat. És nem is alaptalanul. Egyik 1208. évi oklevele általános elmélkedő részében így foglalja össze trónra lépte utáni belpolitikájának

fő irányvonalát: „A királyi felség bőkezűségét semmi sem szorítja határok közé, és az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke az, hogy nincs mértéke, mégis különösen nagy gondossággal kell eljárni az érdemeket szerzett emberekkel, hogy fáradozásának jutalmában nehozz közülük bárki is csalódjék éppen annak részéről, aki bőkezűségének adományait a külföldiekre is kiterjeszti.” Egy 1217. évi oklevelében is arra utal, hogy a királyt az eladományozást illetően nem szabad határok közé szorítani. A királyi birtokok nagymérvű eladományozását maga II. András „új berendezkedésnek” (nove institutiones) nevezi, s ezt úgy jellemzi, mint „az országunkban történt általános osztozkodást”. Sajnos, II. András nyilván sok-sok adományozásáról nem maradt fenn írásos emlék, de a megmaradt okleveles anyag is következtetni enged az eladományozás méreteire. A megadományozottak sorában egyaránt találunk magyar eredetű (vagy már évszázadok óta Magyarországon élő s így magyarnak számító családokból való) urakat éppen úgy, mint egyháziakat, külszázgéből frissen jötteket vagy éppen behívottakat. Az arisztokrácia magyar származásának tekinthető tagjai közül több adományt nyertek bizonyos Hontpaznan nemzetségbeli előkelők, a későbbi Szentgyörgyi és Bazini grófok ősei, akik András herceg mellett fogása idején is kitarottak, s András trónra kerülésével – a feudalizmus „játékszabályai” értelmében – méltán tarthattak igényt jutalomra. Az uralkodó nekik adta 1205–1217 között Pozsony megyében Szentgyörgyöt (ma: Jur pri Bratislave) a hozzá tartozó négy faluval és Bazint (ma: Pezinok), valamint további két helységet (az egyik esetében a birtokon levő piac minden jövedelmével együtt, eltöltve attól mind a királyi közeget, mind a pozsonyi ispánt), Nyitrában Szakolcát (ma: Skalica) és még három birtokot, de kaptak javakat Trencsén, Temes és Szatmár megyében is. Az adományok nagyságát e felsorolás nem is érzékelteti. A szakolcai uradalom területén később egy város és nyolc falu épült fel, míg a szatmári birtokon – melyet már részint Imre király adományozott – idővel két város és 32 falu települt.

Uralkodása első évtizedeiben András különös rokonszenvet érzett az idegenek, elsősorban a németek iránt. Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy felesége, Gertrúd is német volt, hanem az is, hogy a király uralkodása támaszait, hozzá feltétlen hű elemeket látott az idegenekben. Már 1206-ban bíráskodási kiváltságban részesítette három erdélyi szász falu vendégelemeit (hoszpeszeit), és adózási mentességet adott nekik. Nevezetes lépése volt András királynak 1211-ben a német lovagrend behívása Magyarországra, és a rend letelepítése Erdély délkeleti szegletében, a Barcaságban, Brassó (ma: Braşov) vidékén, amely ekkor lakatlan és üres föld volt. A német keresztesek behívását két körülmény indokolta: részint a határok védelme a kunokkal és talán a délről a Kárpát-medencébe behatoló románokkal szemben, valamint a keresztény hit terjesztése a kunok között. A német lovagrend rövid pár év alatt számos fontos (igazságszolgáltatási, várépítési, piaccal és vámmal kapcsolatos, bányászati, adózási, bíró- és papválasztási, tizedszedési, egyházkormányzati) kedvezményt és kiváltságot kapott a királytól, illetve az erdélyi püspöktől.

A király kiváltképpen kedvezett felesége, Gertrúd királyné német rokonainak. Gertrúd két testvére, Henrik őrgróf és Eckbert püspök csak rövid időt töltöttek Magyarországon, viszont ez mindkettőjük számára sorsdöntő időszak volt (1208–1211). Mivel 1208-ban éppen Eckbert püspök házában ölték meg Fülöp német királyt, a gyilkosság gyanúja Gertrúd e két testvérére terelődött, s az új király, IV. Ottó birodalmi átkot mondott ki rájuk. A két testvér Magyarországra menekült, itt Eckbertnek a szepesi földet adományozta II. András (amely később a merániak hű emberéé, Adolf préposté lett). A magyar király közbenjárására 1211-ben visszatérhettek a német birodalomba, Eckbert püspökségét is visszanyerte. A királyné másik testvére, Berthold Magyarországon telepedett meg, és – az egyházjoggal ellentétben, a kánoni kor (a 30. életév) elérése előtt – kalocsai érsek lett, s eme egyházi méltósága mellett 1209-ben a tenger mellék bánja, 1212-ben erdélyi vajda, majd bodrogi és bácsi ispán. II. András 1214-ben a pápához intézett

levelében így ír: Berthold iránt érzett forró szeretete miatt és azért, mert mások fölé felemelte, magára vonta csaknem az egész ország főembereinek és alacsonyabb rangúinak gyűlöletét. Ezzel a tudósítással II. András király az előző évben, 1213-ban a felesége elleni merénylet háttérét világította meg. 1213-ban azok a magyar származású urak, akik félreállítottak, háttérbe szorítottak érezték magukat a német (meráni) urak mögött, összeesküvést szőttek az „idegen” királyné, Gertrúd ellen. Magától Gertrúdtól adománylevél nem maradt ránk, de egy nyugati elbeszélő forrás megemlíti, hogy Gertrúd a németek iránt bőkezű és adakozó volt. A magyar világi urak olyan módon szövögethették az összeesküvés szálait, és olyan módon sorolhatták elő az összeesküvésre bíró okokat, amint ezt költői tömörséggel megírta Katona József *Bánk bán*-jában, Petur bán szájába adva a Gertrúd ellen fordított szót:

„Tulajdonunkat el-
vevé, od'adta a hazájabéli
cinkossinak, s kinúzta a szegény
magyarnak a kezéből a kenyért, s azt
megette a meráni fegyveres.
Lerontatá atyáink várait,
s meráni fegyverest rakott oda;
elszedte hivataljainkat, és
a puszta bán-névvel cifráza fel.
Eckbert, az öccse, alig törölte le
Fülöp királynak a vérét kezéről,
s itt a scepúsi földet elnyeré.
Berchtold az üstökét se tudja még
befonni, s már érsek, bán, vajda, s Bács-
Bodrog megyékben főispán leve.”

Az összeesküvés élén törzsökös magyar családok leszármazottai álltak: Bánk bán a Bár-Kalán nemzetségből, korábban bán, bihari ispán, királynéi udvarbíró (e minőségében közelről láthatta a „meráni” királyné kedvezéseit földijei iránt), majd

1212–1213-ban az ország első világi közjogi méltósága: nádorispán. Részt vett az összeesküvés szervezésében Bánk veje, Simon, egy másik Simon a Kacsics nemzetségből, továbbá Péter (a *Bánk bán* Peturja). Az összeesküvők megkörmékezték János esztergomi érseket is, de a főpap kétértelmű latin szövegű levéllel válaszolt, melynek magyar fordítása így adható: „A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz és ha mindenki beleegyezik én magam nem ellenzem.” E szöveg ugyanis valóban kétféleképpen értelmezhető, attól függően, hogy hová tesszük a hangsúlyokat és az írásjeleket. Az egyik lehetséges értelmezés: „A királynét megölni nem kell félnetek, jó lesz, és ha mindenki beleegyezik, én magam nem ellenzem.” Eszerint tehát az érsek bátorítást adott volna az összeesküvőknek. A másik értelmezés szerint viszont elhatárolta magát tőlük: „A királynét megölni nem kell, félnetek jó lesz, és ha mindenki beleegyezik, én magam nem, ellenzem.” János érsek ez utóbbi értelmezés folytán kerülte el Gertrúd meggyilkolását követően a pápa elítélését.

A *Képes Krónika* 14. századi szövege már tovább szövi a több mint száz évvel korábban lezajlott dráma szálait. Eszerint Gertrúd Bánk bánnak a feleségét – a *Bánk bán* Melindáját – erőszakkal átadta valamelyik jövevény testvérének, hogy megbecstelenítse. Ez a magyarázata annak, hogy Bánk bán kardjával kiontotta a királyné véré, és súlyos sebet ejtve megölte. „Halála miatt siralom hangzott egész Pannóniában, és Bánk bán minden nemzetségében irtóztató, szörnyű vérontás következett.” A krónika azonban több ponton is téved, és nem alaptalan a gyanú, hogy a megfogalmazásba egy rokon 14. századi eseménynek a mondaköre is beszüremkedett, Záh Felicián király- és királynéellenes merényletéé, aki állítólag szintén leánya megbecstelenítéséért kívánt volna elégtételt venni a királyi családon (1330). Tény, hogy a kortárs források mit sem tudnak az összeesküvés személyes motivációjáról Bánk bánt illetően, így ezt bizonyítással későbbi hozzátoldásnak kell minősítenünk, ami nélkülözi a történelmi hitelt. Ugyancsak téved a krónika – és ez megerősíti az iménti minősítést –, amikor

Bánkot teszi meg Gertrúd gyilkosának, és amikor Bánk nemzetiségének irtózatos kiirtásáról tudósít.

Az összeesküvésnek nem volt – legalábbis Bánk feleségével kapcsolatba hozhatóan nem volt – személyes motivációja, magát a merényletet elsősorban a tisztségeikből kiszorított, birtokadományozásoknál mellőzött magyar urak németellenes indulatai magyarázzák. II. András 1213 őszén halicsi hadjáratra indult, a királyné pedig testvére, Berthold érsek, rokona, Leopold osztrák herceg és még sok német társaságában a pilisi erdők szomszédságában tartózkodott. Itt ütöttek rajta az összeesküvők a németeken. Az osztrák herceg és az érsek elkerülte a halált, de Gertrúd – aki az összeesküvés első számú céltáblája volt – nem menekülhetett: Péter ispán és Simon, Bánk veje összekaszabolták. A merénylet több papot bántalmaztak, számos németet megöltek. II. András – útban Halics felé – még Magyarországon tartózkodott, sietve visszafordult. A merénylet közül egyedül Péter ispánnal végzett a királyi bosszú: karóba húzták, de nevét a mai napig megőrizte egykori birtokának, Péterváradnak (ma: Petrovaradin) a neve. A többi merénylet egyelőre büntetlen maradt. II. Andrásnak nem volt annyi ereje, hogy gondosan felgöngyölítse az összeesküvést, és a felségsértőket példásan megbüntesse. Maga Bánk elvesztette ugyan a nádorságot, de nemcsak életét mentette meg, hanem befolyását, tekintélyét is. Már 1217-ben újra II. András szűkebb környezetében, bensőbb hívei sorában találjuk, ekkor bán, később királyi udvarbíró és több megye ispánja lett. Jóságvesztésre is csak évtizedes késéssel, Gertrúd fiának, Bélának a kezdeményezésére ítélték. Ugyancsak később erre a sorsra jutott Kacsics nembeli Simon bán is. Az összeesküvés tehát nem járt alapvető átrétegződéssel a magyar uralkodó osztályon belül. Berthold érsek is – aki nővére halálát követően elhagyta Magyarországot – rövidesen visszatért, továbbra is II. András király befolyásos embere maradt. Maga András király 1215-ben új házasságot kötött, új feleségét, a francia származású Jolanthát Bizáncból, a latin császárságból hozta.

Hogy miért nem volt politikai ereje II. Andrásnak a felesége gyilkosaival történő határozott leszámolásra, azt uralkodása első évtizedeinek zavaros belpolitikai viszonyai magyarázzák. Az e ponton gyér adatok nem teszik lehetővé a pontos eseménymenet rekonstrukcióját, de a zavarok tényére élesen rávilágítanak. 1210-ben II. András király megjutalmazta egyik hívét, aki elfogta Spalatóban (ma: Split) Magyarország bizonyos főembereinek követeit. E főemberek ugyanis azon mesterkedtek, hogy Görögországba Géza fiaikhoz leveleket és követeket küldjenek, hogy a Géza-fiak jöjjenek Magyarországra, és itt e főemberek segítségével maguknak szerezzék meg az országot. E hír mögött tehát egy II. András-ellenes összeesküvés körvonalai rajzolódnak ki, méghozzá olyan összeesküvésé, amelynek élén az ország előkelői, arisztokratái álltak. Géza Árpád-házi herceg volt, III. Béla király öccse, fiai már külföldön születtek, felbukkanásuk a magyar urak András elleni terveiben azokra az uralkodó osztályon belüli csoportellentétekre mutat, amelyeknek egy másfajta megnyilvánulása volt 1213-ban a Gertrúd elleni merénylet is.

II. Andrásnak Gertrúdtól három fia volt: Béla, Kálmán és András. Közülük a legidősebb is, Béla 1206-ban született, tehát ezekben az években még serdülőkorba sem jutott. Mindenesetre fizikai növekedése lehetővé tette a viszálykodó és új fejedelmi központ kialakítására törő urak számára, hogy 1210. évi lépésükkel ellentétben immár ne külföldi trónkövetelőt állítsanak, hanem belül az országon Béla felléptetésével osszák meg és gyengítsék a királyi hatalmat. Az urak számára ehhez a megfelelő idő 1214-ben érkezett el. Maga II. András király panaszkodik el III. Ince pápához intézett levelében, hogy az összeesküvők és az országáruláson mesterkedők az ország megosztása érdekében fiát, Bélát az ő életében és az ő akarata ellenére királlyá akarják tenni, és megkoronázni törekшенek. A király kéri a pápát, hogy ezeket az összeesküvőket sújtsa átokkal és közösítse ki. Nem árt e ponton emlékeztetni arra, hogy az az András szegült most szembe királyként az ország megosztásával, aki maga tíz-egynéhány évvel ezelőtt az akkori

király, Imre ellenében az ország megosztását követelte. Élesen rávilágít ez arra, hogy az ország dinasztikus feldarabolása nem a királyok vagy a hercegek szeszélye szerint létesült vagy nem létesült, hanem a királyi család egyes tagjai mögött meghúzódó és a királyi sarjat pajzsként használó úri csoportok egymás közti erőviszonyainak, érdekeinek megfelelően. 1214-ben a gyermek Béla körül felsorakozott előkelőket II. András még ki tudta elégíteni azzal, hogy Bélát – bár kifejezetten saját akarata ellenére – királlyá koronáztatta, s ezzel ideig-óráig el tudta hárítani az ország megosztásának veszélyét. De a Béla mögött felsorakozott urak egyre sérelmesebbnek érezték azt, hogy Béla – megkoronázottan ugyan – semmi tényleges területi kormányzó hatalmat nem gyakorolt az országban, de fogalmazhatnánk úgy is: az ország megosztásával Béla hívei maguk akartak külön országrészhez jutni. 1220 körül kívánságuk teljesült, Béla megkapta a drávántúli terület kormányzását, igaz, ezúttal is II. András kifejezett akarata ellenére. III. Honorius pápa egyik 1222. évi leveléből tudjuk, hogy bizonyos előkelők (akiket a pápai levél az „elvetemültek” jelzővel illet) a viszály útjait keresték, és kieszték, hogy az engedelmességet megtagadják a királynak, s azzal nem Andrásnak, hanem megkoronázott fiának, Bélának tartoznak; így gondoskodtak a két király: apa és fia közti viszályról. Pedig II. Andrásnak – közli a pápai levél – nem az volt a szándéka, hogy életében más uralkodjék az országban. Az „elvetemültek” – vagyis az uralkodó osztály bizonyos elemei – újabb királyellenes összeesküvése eredményezte 1220 táján Béla szlavón hercegségének megszületését.

Mindezen sorozatos összeesküvések hátterét képezte a királyi birtokok rohamos szétoztása, az „új berendezkedés” politikája. II. Andrásnak e politikája természetesen osztatlan tetszést váltott ki azoknál, akik haszonélvezői voltak a királyi birtokok elprédálásának, s akik az éppen ennek kapcsán mértéktelenné nőtt királyi adományozásnak köszönhettek újabb és újabb birtokokat. Ez a politika elsősorban a II. András által pártfogolt idegenek számára volt kedvező, de – mint a Szent-

györgyi és Bazini grófok őseinek példája mutatja – II. András bőkezűségét az idegenek mellett magyar eredetű előkelők is élvezték. Béla táborába elsősorban azok állhattak, akik háttérbe szorultak II. András kedvelt idegenjei mögött, s akik sérelmeiknek oly módon is hangot adhattak, hogy törzsökös magyar voltukra hivatkozhattak, akiknek elődei – amint ezt Anonymus gesztájában meg is írta – vérükkel szerezték meg Magyarországot a honfoglaláskor. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az 1210-es évek Magyarországot magyar–német etnikai ellentétek osztották meg. A megosztás igazi okát a királyi javak elosztásának különbözősége adja, s a magukat sérelmes helyzetbe jutottnak érzők ideológiai lepelként szívesen hivatkozhattak etnikai ellentétekre.

Az „új berendezkedés” politikájának más társadalmi körök-ből is toborzódtak ellenfelei. Bizonyosan tudjuk, hogy a királyi birtokok mértéktelen eladományozásának ellenzői közé tartozott maga János esztergomi érsek is. II. András király egyik 1218. évi oklevelében elmondja, hogy az érsektől korábban elvett egy, Imre király által az esztergomi egyháznak adományozott falut, mivel – idézzük II. András szavait – „súlyosan felfingerültünk az esztergomi szentegyház érseke, János ellen, aki mereven ellenezte az új intézkedéseket”. Az erőviszonyok azonban mégis úgy alakultak, hogy amikor II. András 1217-ben rászánta magát a keresztes hadjáratban való részvételre, távollétében János érsekre bízta az ország kormányzását, vagyis tulajdonképpen a király helyettesítését.

András keresztes hadjáratának több évtizedes előzményei voltak. Keresztes hadjáratra már III. Béla király készült, de betegsége megakadályozta terve valóra váltásában. Így fogadalma teljesítését kisebbik fiára, Andrásra ruházta. Politikai végrendeletében ezért hagyott mérhetetlen pénzt Andrásra. De – mint láttuk – András a pénzt rövid úton eltékozolta, így a keresztes hadjárat közeli megvalósításának terve füstbe ment. Közben III. Ince gyakran (így a IV. keresztes hadjárat idején, 1203-ban is) buzdította Andrást fogadalma beváltására, de mindannyiszor eredménytelenül. III. Ince nem is

érte meg, hogy András a kereszt jelét magára öltse. Viszont utóda, III. Honorius erélyesen intette Andrást a keresztes hadjárat megindítására. 1217-ben, az V. keresztes hadjárat időszakában II. András magyar király sem halogathatta már tovább fogadalma teljesítését. Pénze ezúttal sem volt, s hogy egyáltalán elindulhasson, kölcsönök felvételére kényszerült. Így pl. kölcsönvette a veszprémi egyháztól az első magyar király, István feleségének, Gizellának drágakövekkel díszített arany koronáját. II. András Velencétől bérelt hajókat, s bérleti díj fejében a maga és utódai nevében lemondott az Adriai-tenger fontos kikötőjéről, Záráról, amely 1202-ben került Velence birtokába. II. András keleti útja nem is annyira keresztes hadjárat volt, mint inkább – mai kifejezéssel élve – turistaút. Mohamedán ellenséggel csak elvétve találkozott a magyar csapat, annál inkább megismerkedett a magyar király és kísérete a Közel-Kelet nevezetességeivel. Útját már Cipruson megszakította, majd hajója Akkonban (a mai libanoni–izraeli határ közelében) kötött ki. Innen kiindulva felkereste a bibliai helyeket, igazi turistaként középkori souvenirket (emlékeket) vásárolt: ereklyéket, így pl. Szent István első vértanú koponyáját, Szent Szűz Margit vértanú koponyáját, Boldog Tamás apostol jobb kezét és egyet a hat kancsó közül, melyekben Krisztus borra változtatta a vizet.

A *Képes Krónika* alaposan téved, amikor II. András keresztes hadjáratáról ad számot. Tévedés az, hogy András a „Szentföldön” a babiloni szultán ellenében „dicsőséges diadalt aratott”, s még inkább tévedés, hogy Magyarországra hazatérve „országát virágzó állapotban találta”. András király több hónapos távollét után 1218-ban tért vissza Magyarországra. Ami itthon várt rá, arról szóljon maga András király, amint azt 1219. évi levelében III. Honorius pápának megírta: „Mikor sok úti veszedelmen keresztülmenve Magyarországra értünk, még hitványabb gonoszságot kellett tapasztalnunk, mint amit addig hallottunk, s amit egyháziak éppúgy elkövettek, mint világiak, annyit és olyanokat, hogy sükségtelennek tartjuk azokat írásban hozni Szentségtek tudomására, hiszen az

elkövetett gonosztettek nagysága aligha maradnatott a ti éles szemetek előtt elrejtve. Azt is tudja meg Szentségtek, hogy amikor Magyarországra visszaérkeztünk, nem Magyarországot, hanem egy elgyötört, feldúlt és minden kincstári jövedelméből kifosztott országot találtunk, úgy, hogy sem adósságunkat, amelybe zarándoklatunk kevert bennünket, megfizetni, sem országunkat előbbi állapotába visszaállítani még tizenöt esztendő alatt sem tudjuk.” Az András király távollétében Magyarországon támadt zavarokra éles fényt vet a kormányzással megbízott János érsek helyzete és sorsa. Egykorú oklevél II. András nevében így ad számot az eseményekről: „az ország igen sok nemese, a sátán csatlósai, nem átalván megsérteni a királyi felséget, intézkedéseinknek átkos merészséggel ellene mertek szegülni, megzavarták a békét, és ellenség módjára kezelték a magyarokat. Az említett érsek pedig, az általunk reá bízott feladatok következetes végrehajtója, inkább választotta a halált, semmint hogy azok gonosz terveivel egyetértsen, s ezért ezek a bitorlók minden vagyonától és jövedelmeitől megfosztották, őt fogságba vetették, jogtalanul és a legnagyobb gyalázattal kivetették őt az országból”. Alapos a gyanú, hogy a János érsek ellen támadó nemesek az „új berendezkedés” hívei voltak, akik a király távollétét használták fel arra, hogy bosszút álljanak a királyi birtokok mértéktelen eladományozásával egyet nem értő főpapon.

Az „új berendezkedés” ellenfeleinek tábora azonban nem szorítkozott csak bizonyos, háttérbe szorított világi előkelőkre, továbbá az esztergomi érsekre és kanonokjaira. Sokkal szélesebb társadalmi rétegek és osztályok nem érthettek egyet a királyi birtokok elherdálásával. Így minden bizonnyal az „új berendezkedés” ellenzői közé kell sorolnunk az uralkodó osztály alsóbb rétegeibe tartozó ún. királyi szervienseket és a várak jobbágyait. Mindezeket a legközvetlenebbül érintette a királyi birtokok gyors apadása, viharos gyorsasággal történő eladományozása. A királyi szerviensek – maga a szerviens (serviens) szó egyébként szolgát jelent – a király és csak a király szolgálói voltak, tehát egy távoli földesúréi, aki sok

irányú elfoglaltsága miatt aligha fordíthatott rájuk sok gondot. Ez a viszonylagos gondtalan állapot, ez a laza függés kedvezett a szervienseknek, akik maguk is kisebb-nagyobb földek uraiként több-kevesebb alávetett népesség fölött rendelkeztek. Számukra a királyi birtokok rohamos csökkenése azzal a veszéllyel járt, hogy meggyengülve a királyi hatalom és hallatlanul megerősödve a vidéken élő és nagy birtokadományokban részesülő arisztokrácia hatalma, a messzi királytól való laza függést, a gyakorlatilag csaknem teljes függetlenséget fel kell cserélniök a közeli nagybirtokostól való szoros függésre. Nem attól féltek tehát a szerviensek, hogy lesüllyednek az elnyomott osztályba – birtokaik megvédték különben is e sorstól őket –, hanem attól, hogy olyan függő viszonyba kényszerüljenek a nagybirtokosoktól, amely végét jelenti eddigi szabad életüknek. Még bizonytalanabb volt a várak jobbágyainak, az ún. várjobbágyoknak a helyzete. A várjobbágyok a királyi várak népei felett álltak, azok előljárói voltak, tehát politikai helyzetüket tekintve az uralkodó osztályba, annak legalsó rétegébe tartoztak. De a 13. század elején külön, saját rendelkezésű földjeik még általában nem voltak. Számukra azzal a veszéllyel járt a királyi birtokok – benne elsősorban a várbirtokok – tömeges méretű eladományozása, hogy a várbirtokkal együtt maguk is az arisztokrácia függésébe kerülnek, sőt önálló birtok híján lesüllyednek az alávetett népességbe.

A 13. század első évtizedeinek gazdasági változásai érzékenyen érintették az alávetettek helyzetét. Elemi erővel hatott a kizsákmányolt osztály tagjaira a föld értékének megnövekedése, ami maga után vonta a korábban közösen bírt földek elkülönítését, a földközösség földjeinek magánosok általi kisajátítását vagy az erre tett kísérletet. A királyi (vár-)birtokok nagymérvű eladományozása a várjobbágyokon kívül ellenzőkre talált a várjobbágyoknak alávetett várnépekben, akik katonáskodási kötelezettségeik mellett földműveléssel foglalkoztak, s a várkötelékben korántsem voltak olyan erős elnyomásnak kitéve, mint a magánbirtokokon élő osztályos társaik. Éppen ezért a várnépek elemi érdeke volt, hogy megszűnjenek

a mértéktelen királyi várföld-adományozások, amelyek rontották saját egyéni sorsukat, hiszen az eladományozott várfölddel együtt ők maguk is a magánbirtokosok szolgáivá váltak. A várnépek különböző akciókat folytattak a 13. század első évtizedeiben korábbi helyzetük megőrzéséért. Egy kis részük megkísérli, hogy a várjobbágyok sorába emelkedjék, de a várjobbágyok ezt nem vették örömmel, soraik szorosabbra zárásával igyekeztek kivetni maguk közül a felemelkedni vágyó várnépeket. A várnépek – olykor a várjobbágyokkal szövetségben – gátat igyekeznek vetni a földelkülönítéseknek, a várföldek magánkézre kerülésének. A várnépek és várjobbágyok időleges szövetsége azonban rögvest felbomlik, amikor – s ez gyakori jelenség a 13. század folyamán – immár nem külső elemek, hanem maguk a várjobbágyok intéznek támadást a várföld osztatlansága ellen, s a várjobbágyok maguk számára igyekeznek saját rendelkezésű tulajdont kihasítani a vár földjeiből. Amikor pedig 1221-től kezdődően megindult az eladományozott várföldek visszavétele, a várnépek a várjobbágyok segítségével perbe fogták a várföldek jogtalan elfoglalóit. Ilyen jellegű közös akcióik olykor sikerrel jártak, de természetesen a királyi birtokadományozásokkal bomlásnak indult királyi várszervezetet a várnépek mozgalmai – amely mozgalmakból idővel egyre észrevehetőbben kiválnak a várjobbágyok – nem tudták visszaállítani, legfeljebb a bomlás folyamatának ütemét itt-ott valamelyest lassították. Megint csak a magánföldesúri függésbe kerüléstől, a súlyosabb szolgai viszonytól való félelem adja magyarázatát, hogy a 13. század első évtizedeiben megnövekedtek az ún. státuspercek, az olyan bírósági eljárások, amikor – a régen vagy a közelmúltban – az alávetett népességbe süllyedt elemek pert indítottak szabadságuk visszaszerzéséért. A 13. század elején még létező valódi szabadok elkeseredetten küzdöttek függő viszonyba, szolgai helyzetbe kerülésük ellen.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy mi indokolta az „új berendezkedés” politikájának, a királyi birtokok viharos gyorsasággal történő eladományozása gyakorlatának bevezetését II. András idejében, több körülményre is utalhatunk.

Hivatkoznunk kell arra a tényre, hogy az európai típusú feudalizmus útját járó országok esetében a törvényszerűség erejével jelentkezik s kikerülhetetlenül bekövetkezik a királyi birtok szétaprózódása. Az európai típusú feudalizmus kialakulásának kezdeti szakaszában a király a legnagyobb földbirtokos, de birtokát korán megosztani kényszerül az egyházzal, illetve a világi uralkodó osztály erősödésével párhuzamosan egyre inkább a világi magánbirtokosokkal is. A magyar királyok – III. Béla, II. András – birtokadományozó politikájában is e törvényszerűség érvényesül. Az okok között említhető, hogy éppen a világi és egyházi uralkodó osztály gazdasági és politikai megerősödése újabb fejedelmi központ kialakítását vonja maga után, s a fejedelmi központok közötti rivalizálás a párt-hívek támogatásának biztosításáért elsősorban a királyi birtokok gyorsuló ütemű adományozásában csapódik le. Mindez azonban aligha adhatna minden ponton megnyugtató magyarázatot II. András valóban szinte mértéktelen, határokat nem ismerő birtokadományaira.

Maga II. András tudatos politikai cselekedetként folyamosított az „új berendezkedés” politikájához. Számba kellett vennie, hogy a nagymérvű birtok- és kiváltság-adományozások erősen visszahatnak az ország gazdasági életére, amennyiben tetemesen csökkentik az államháztartás eddig legjelentősebb forrását, a kiterjedt királyi birtokokról befolyó jövedelmeket. Az adatokból látjuk, hogy II. András valóban ennek figyelembevételével hirdette meg és igyekezett megvalósítani az „új berendezkedést”. E politika folytatásával egy időben – az 1210-es években – II. András kísérletet tett, hogy az eddig a királyi birtokok jövedelmén alapuló államháztartást új alapokra helyezze, a regále-gazdálkodás alapjára. Más szavakkal: amíg korábban a magyar király azon a jogcímen jutott jövedelemhez, hogy földbirtokos (még hozzá óriási jövedelemhez, lévén az ország legnagyobb földbirtokosa), most II. András azon az elven kívánt az elveszett pótlásaként új jövedelemre szert tenni, hogy ő király, az egész ország királya. Maga a regále szó is annyit jelent, hogy királyi. Az új típusú jövedel-

mek megszerzésének egyik módja a rendkívüli adó kivetése és behajtása volt. Ezt az adót – amelyből a későbbi évszázadok egyforintos hadiadója alakult – II. András 1217. évi keresztes hadjárata alkalmából vetette ki először, majd ezt követően – rációfólva az adó rendkívüli jellegére – rendszeresen szedette. Ugyancsak a királyi bevételt növelte a külkereskedelem áruinak megvámolása az áruk értékének egynolcvanad részére kiterjedő nyolcvanadvám formájában. II. András nem riadt vissza a pénzrontás eszköztől sem, méghozzá minden évben – sőt egy évben többször is – megkísérelte az új pénz forgalomba hozatalát, amelyet mind kisebb nemesfém-értékben bocsátott ki, így az évi kényszerbeváltásokból jelentős bevétele származott. Amíg egészen az 1210-es évekig Magyarországon csak egyetlen helyütt, Esztergomban vertek pénzt, addig az 1210-es években II. András több új pénzverő kamarát állított fel, s ezeket a kamarákat bérbe adta. A bérlők – elsősorban zsidó és ún. izmaelita (mohamedán vallású, különböző török és iráni eredetű népelemek gyűjtőneve az izmaelita) bérlők – meghatározott évi összeg fejében bérelték a kamarákat, és minél nagyobb évi hasznuk biztosítása érdekében egyre súlyosabb terheket raktak az országra. A korábban egyháziak közreműködésével (szállítással és árusítással) működő királyi sógazdaságot is bérbe adta II. András. Sókamarát szervezett, s a bérlők az egyházat kiszorítva innen maguk vették irányításuk alá a királyi sógazdaságot. Sor került a vámjövodelmek és a rendkívüli adó bérbeadására is. Ezek a változások sokkal többet jelentettek személyek cseréjénél. Amíg a korábbi királyi jövodelmek kezelői a király mint földesúr különböző jogállású szolgálai (alkalmazottai) voltak, addig a bérlők úgyszólván egyáltalán nem függtek a királytól, függő viszonyuk csak a szerződésben rögzített éves bérleti díj kifizetésére korlátozódott. Ugyanakkor amíg a korábbi jövodelmek elsősorban terménybevételek, természetbeni jövodelmek voltak, a bérleti rendszer maga után vonta a jövodelmek pénzbeliségét. II. András tehát végső fokon új alapra, a pénzgazdálkodás alapjaira helyezte az államháztartást.

II. András regále-reformjai azonban nem vezettek célra. Alapvetően azért nem, mert Magyarországon még nem értek meg a gazdasági feltételek a regálén alapuló gazdasági rendszer bevezetésére. A 13. század eleji Magyarországon a természeti gazdálkodás viszonyai uralkodtak, az árutermelés és pénzgazdálkodás nem ért el számottevő szintre, olyan fokra pedig semmi esetre sem, hogy képes lett volna megtartani és hordozni az egész magyar államháztartás terhét. Azért sem járt eredménnyel az új gazdasági rendszer, mert a nagybirtokosok sorra kértek és kaptak mentességeket az adó fizetése és a pénzváltók beavatkozása alól. Ugyanakkor a bérlők csak a maguk hasznáival törődtek, s ennek biztosítása érdekében a túlkapásoktól sem riadtak vissza. Ráadásul a nem keresztény bérlőket az egyház állandóan támadta, idegen voltuk és nagy befolyásuk pedig a magyar világi előkelők irigységét váltotta ki. Növelte a bajokat II. András hódító külpolitikája, amely sok anyagi és személyi áldozattal járt. II. András 1208–1216 között (nyolc év alatt) öt alkalommal indított hadat Halics ellen, lépten-nyomon beavatkozva a szomszédos orosz fejedelemség belügyeibe. Múlt eredménnyel járt, hogy II. András a halicsi urak egy részével elismertette kisebbik fia, Kálmán halicsi uralmát, és János esztergomi érsekkel 1217-ben Halics királyává koronáztatta fiát. Kálmán azonban csak két évig állt Halics élén, 1219-ben az ellene fellépő oroszok fogságába került, s ezzel elvesztette a tiszavirág életű halicsi „királyságot”.

Az országban állandósuló belső zavarok II. Andrást elképzelései felülvizsgálatára kényszerítették. Legkorábban 1217-ben bukkan fel II. András oklevelében az a felismerés, hogy az „új berendezkedést”, az ország javaiban tett általános osztzkodás politikáját nem tudja fenntartani, és alkalmasint vissza kell térnie a korábbi rendre (ad priorem statum). Az „új berendezkedés” rendszerével szemben álló esztergomi érsek és kanonokjai pápai közbenjárásának eredménye, hogy III. Honorius pápa 1220-ban így fogalmazott és rendelkezett egy levelében: „Már régóta értesülvén arról, hogy Krisztusban szeretett fiunk, Magyarország felséges királya, bizonyos

elidegenítéseket hajtott végre országának sérelmére és a királyi tekintély rovására, elküldjük iratunkat e királyhoz, hogy az említett elidegenítéseket . . . törekedjék visszavonni.” 1221-ben II. András király – nyilván a pápai utasítás hatására, és saját korábbi politikájának kudarcait is felismerve – elrendelte, hogy „a várak földjeit, bárki is foglalta el azokat erőszakosan, a váraknak vissza kell adni”, és a megyékbe a visszavételek irányítására, a peres ügyek lebonyolítására bírákat küldött ki.

Ilyen előzmények után érkezett el Magyarország a történetében jelentős 1222. év küszöbére.

A II. András-kori Aranybullák

1222-ben újabb mozgalom támadt II. András és politikája ellen, amely elvezetett az Aranybulla megszületéséhez. Sajnos, e mozgalomról csak igen keveset tudunk. Ismereteinket e vonatkozásban részint magának az 1222. évi Aranybullának a bevezetéséből, részint pedig III. Honorius pápa 1222. december 15-én kelt, több magyarországi egyházi vezetőnek címzett, mindenképpen már az Aranybulla kibocsátása után íródott leveléből meríthetjük. Az 1222. évi Aranybulla bevezetése elmondja, hogy a nemesek (a nemes – a latin nobilis – szó ekkor még az uralkodó osztály felső rétegét jelenti) mind II. Andrást, mind a korábbi magyar királyokat kérésükkel zaklatták az ország újjáalakítása végett, mivel a nemeseknek és másoknak Szent István király által elrendelt szabadsága kisebbedést szenvedett; némely királyok ugyanis olykor saját haragjukat akarták megbosszulni, olykor pedig a gonosz emberek hamis tanácsaira hallgattak, olyanokéra, akik csak saját hasznukat keresték. Az Aranybulla bevezetése nyíltan utal arra, hogy II. András király és a nemesek között „ezen okból már gyakrabban nem csekély elkeseredésre jutott a dolog”. III. Honorius pápa 1222 végén így elmélkedett a magyarországi események hatása alatt: „Minél számosabb sokaság gyűlik össze, annál kevésbé lehet érvekkel féken tartani; minthogy egyesek saját indulatukat követve meggondolatlanul arra törekszenek, ami nem szabad, viszont kedvükre van; és könnyen lázadásban törnek ki, ha – bármennyire is ésszerűtlen – kívánságuknak nem tesznek eleget.” Ezt követően a pápa a magyarországi helyzet vázolására tér át: „Hallottuk, Magyarországon újon-

6. II. András király

nan elhatározták, hogy az egész nép egy évben kétszer össze-
jöjjön, amikor Krisztusban kedves fiunk, Magyarország felsé-
ges királya személyesen tartozik jelen lenni, és az ilyen roppant
sokaságú tömeg, az ésszerű mérsékletet félretéve, a királytól
súlyos és igazságtalan dolgokat szokott követelni, azt tudni-

illik, hogy az ország mágnásai és nemesei, akiket a túlkapásokban bűnösöknek találunk, méltóságuktól és tisztségüktől megfosztva üzessenek ki az országból, és javaikat osszák fel a nép között.” A király megzavarodott ettől – folytatja Honorius –, hiszen ha belenyugszik e lázadó követelésekbe, megsérti az igazságot és a békét, s így királyi hatalma gyengül, ha viszont megtagadja a jogtalan követeléseket, a maga és szolgálai személyét veszélyezteti. A pápa leveléből arra következtethetünk, hogy az Aranybulla kiadását nem egyszerűen csak az uralkodó osztály felső rétegére szorítkozó „palotaforradalom” előzte meg, hanem szélesebb körű tömegmozgalom is, amelyben a nép – az uralkodó osztály alsó rétege és az elnyomott tömegek néhány csoportja – tevékenyen részt vett. Megint csak magából az Aranybullából tudjuk kikövetkeztetni, hogy az Aranybullát kicsikaró mozgalom szólistái a hatalomban korábban mellőzött nagybirtokosok voltak (mert az Aranybulla kiadását követően, de még az 1222. évben megváltozik II. András udvarának összetétele), a kórusban a vezérszólamot pedig a királyi szerviensek képviselték (mert az Aranybulla legtöbb pontja az ő sérelmeik orvoslásával foglalkozik).

Maga az Aranybulla szó tulajdonképpen arany pecséttel (a régiségben bulla szavunk a pecsét szóval egyenértékű) ellátott oklevelet jelent. A középkorban számos aranypecsétes oklevél készült, de a magyarországi szóhasználat tulajdonnévvé vált formában, nagy kezdőbetűvel írva csak az 1222. évi aranypecsétes királyi oklevelet és ennek módosított változatait nevezi Aranybullának. A korábbi gyakorlathoz képest az is új-szerű mozzanat a 13. század első évtizedeitől (pontosan az 1222. évi Aranybullától) kezdődően, hogy a törvények ezentúl oklevél (kiváltságlevél) formában készültek, szemben a 11. századi törvényekkel, amelyeknek szövegét nem oklevelek, hanem kódexek őrizték meg. Az 1222. évi Aranybulla hét példányban készült, de egyetlen eredeti példánya sem maradt ránk. Az Aranybulla szövegét későbbi átiratok szövegéből ismerjük, ezek közül az 1318. és az 1351. évi átiratok a legkorábbiak.

Az Aranybulla számos értékes információt ad a szerviensek

7. Medve vadászat a 13. század elején

13. század eleji állapotáról. Megtudjuk, hogy a szervienseknek házaik, birtokaik, erdeik, rétjeik, falvaik vannak; alávetett népesség felett állnak. Ugyanakkor az is kiderül az egyes törvénycikkekből, hogy a szerviensek az erősebb hatalom (a király és a nemesek) önkényének voltak kitéve, olykor pedig szabad mozgásukban és cselekvési szabadságukban is meggátolták őket. A törvény intézkedik, hogy a szervienseket sértő megkülönböztetések szűnjenek meg. Így biztosítja, hogy a szent király ünnepén Fehérvárott a király vagy a nádorispán által tartott törvénynapra „az összes szerviensek, akik akarnak, oda szabadon eljöhessenek”. Arra is jogot kapnak, hogy az engedély elnyerése után szabadon átmehessenek II. Andrástól annak fiához, Bélához, ezért birtokban ne háborgassanak. II. András a maga és utódai nevében ígéretet tesz, hogy valamely hatalmas kedvéért szervienseket soha el nem fog, azok birtokait nem dúlja fel, hacsak előbb meg nem idézték és bírói úton el nem ítélték őket. Megtiltja az uralkodó, hogy lovászok, pecérek és solymárok a szerviensek falvaiban megszállni merészeljenek, illetve hogy saját disznai a szerviensek erdeiben vagy rétjein legelhessenek az ő akaratuk ellenére.

Az 1222. évi Aranybulla számos olyan intézkedést tartalmaz a szerviensek érdekében, amelyek később sarkalatos kiváltságai lettek annak a köznemességnek, amelynek egyik legfontosabb összetevője maga a szerviensség volt; ezért tekintették olykor az Aranybullát nemesi alkotmánynak. Erről természetesen szó sincs. A kiváltságok, amelyeket a törvény szövege magában foglal, ekkor korántsem érinthették az egész köznemességet, amelyik tulajdonképpen még ki sem alakult. Maga a nemes (nobilis) szó még az 1222. évi Aranybullában is csak az uralkodó osztály felső rétegét jelöli, amely ugyanitt jobbágy (iobagio) és hatalmas (potens) neveken is előfordul, de rövid pár éven belül viharos gyorsasággal elterjed a világi arisztokrácia jelzésére a báró szó. Az 1222. évi Aranybulla kiváltságai egy társadalmi réteg, a szerviensek jogállását érintik csupán, e kiváltságok is csak az 1222. évi Aranybullát megelőző időszak osztály- és rétegmozgalmainak eredményeképpen (tehát egy konkrét tör-

téneti helyzetben) illették meg a szerviensséget, s további harc és fejlődés kérdése, hogy ezeket a kiváltságokat a szerviensség mellett más, olyan rétegek is elnyerjék, amelyek a 13. század második felében kialakuló köznemesség alkotóelemei lesznek, s ilyenformán a köznemességet alkotó részek kiváltságai magának a köznemességnek a kiváltságaivá is váljanak.

A szerviensi (későbbi nemesi) kiváltságok sorában megtaláljuk az adózási, az igazságszolgáltatási, a katonáskodási és a birtok feletti szabad rendelkezést biztosító kiváltságot. Kimondja az Aranybulla szövege, hogy a király semmiféle adót, sem „szabad dénárokat” nem fog szedetni a szerviensek birtokai után, és hivatlan házaikba vagy falvaikba nem száll, azaz nem terheli őket a vendéglátás természetben lerovandó terheivel, sem e vendéglátás adó formájában pénzen történő megváltásával. Az Aranybulla egy másik pontjában úgy rendelkezik, hogy a megyés ispánok a szerviensek birtokai felett ne ítélkezzenek, csak pénz- és tizedügyekben. E cikkely értelmezhető úgy is, hogy itt a szerviens mint birtokos jogot kap – a pénz- és tizedügyek kivételével – a saját birtokán élő népek pereinek lefolytatására, vagyis elismeri a szerviens mint földesúr bírói hatóságát, amelyet utóbb az úriszék intézménye testesített meg. Később sarkalatos nemesi joggá váló kiváltságot fogalmaz meg ekkor még a szerviensségre vonatkoztatva a törvény egy másik cikkelyében. Eszerint ha a király az országon kívül akar hadat vezetni, a szerviensek ne tartozzanak vele menni, csak az ő pénzén, ha azonban az ellenség az országra tör, mindenki egyetemlegesen tartozik hadba vonulni. Részletesen szabályozza az Aranybulla a szerviensek birtokainak öröklésrendjét. Ha a szerviens fiú nélkül hal meg, birtoka negyedrésztét leánya örökölje, a többiről úgy intézkedjék, ahogy akar; és ha váratlan halál folytán intézkedni nem tudna, azon rokonai örököljék, akik hozzá közelebb állnak; ha pedig egyáltalán nincs nemzetsége, ingatlanait a király fogja birtokába venni.

Sokkal kevesebb törvénycikk foglalkozik azokkal a társadalmi rétegekkel, amelyek szintén tevékenyen részt vettek az

1222. évi Aranybullát megelőző mozgalmakban, s azoknak mintegy a tömegbázisát képezték. A várjobbágyokkal kapcsolatban sommásan úgy intézkedik a törvény, hogy azokat a szent királytól rendelt szabadságban kell megtartani. A várnépek védelmét szolgálja az a cikk, amely büntetést helyez kilátásba ama ispán ellen, aki a várához tartozó népek birtokait feldúlja. Egy másik cikk viszont elismeri a megyei udvarispán ítélkezési jogát vára népei felett, ami az igazságszolgáltatás terén előrevetíti árnyékát, hogy a várnépek tömegeinek nem sikerül kitörniök alávetett helyzetükből és felemelkedniök a várjobbágyok közé. Biztosítja az Aranybulla a bármely nemzetből való vendégek (hoszpeszek) kezdettől élvezett szabadságának megtartását is. (E törvénycikkben a paraszti sorban élő, termelőmunkát végző idegenekről van szó.) A dolgozó tömegek sanyargatásai, a hatalmaskodás ellen a törvénynek mindössze egyetlen pontja intézkedik: „A jobbágyok (a szó itt a leghatalmasabb előkelőket jelenti) úgy kövessék a királyi udvart vagy utazzanak bármerre, hogy a szegényeket el ne nyomják, se ki ne fosszák.”

Több cikkelyben kaptak hangot azok a társadalmi-politikai problémák, amelyek az 1222. évi Aranybullát megelőző évtizedek úri csoportharcainak középpontjában álltak. Ezek a törvénycikkek a királyi hatalom és a leghatalmasabb előkelők közti, bonyolult, gyakran változó személyi összetételekben megvívott harcoknak a kölcsönös engedményekkel zárt kompromisszumát jelentik. Széles körű társadalmi ellenállás hatására II. András az Aranybullában kinyilvánítja, hogy felhagy a vármegye-eladományozás eddigi gyakorlatával: „Egész megyéket vagy bármiféle méltóságokat örök tulajdonul vagy birtokképpen nem adományozunk.” Ugyanakkor az 1221-ben megkezdődött birtokvisszavételek hatására, az uralkodó osztály többségének követelésére kerülhetett be a törvénybe, hogy „azoktól a birtokoktól, melyeket valaki igaz szolgálattal szerzett, őt soha ne fosszák meg”. Mivel a megyés ispánok királyi tisztségviselőből fokozatosan nagy hatalmú magánbirtokossá alakultak át, akik a királyi tisztet is hatalmuk gyarapításának

egyik eszközéül tekintették, a király érdekét szolgálta elsősorban annak becikkelyezése, hogy az „ispánok csupán ispáni tisztük jövedelmével éljenek”, egyéb adókat, amelyek a királyt illetik, valamint a várak jövedelmének kétharmad részét a király bírja. Ez a passzus azt sugallja, hogy a megyés ispánok (és nyilván más magánbirtokosok) a királyi adókat földesúri adóvá változtatták, és a maguk hasznára hajtották be. Az 1222. évi Aranybulla előtt nemritkán előfordult – elég csak Gertrúd királyné öccsének, Bertholdnak ismert példájára hivatkoznunk –, hogy egy-egy előkelő több tisztséget is betöltött egyazon időben. A törvény úgy intézkedett, hogy négy jobbágyon (azaz előkelőn) – tudniillik a nádoron, a bánon, a király és a királyné udvarbíráin – kívül „senki se viselhessen két méltóságot”. Az uralkodó osztály nagy része (különösen az egyház) követeléseit fogalmazza meg az a cikkely, amely eltiltja az izmaelitákat és a zsidókat attól, hogy kamaraispánok, pénzverők, sótisztak és vámszedők lehessenek. A magyar eredetű uralkodó osztály idegenellenessége más esetben is hangot kap az Aranybullában, még hozzá igen éles formában: „Birtokokat nem szabad az országon kívüli személyeknek adományozni. Ha ilyeneket adományoztak vagy eladtak, meg kell engedni az ország lakóinak, hogy azokat visszaválthassák.” Hasonló éle van annak a cikknek, amely kimondja: „Ha vendégek, tudniillik előkelő emberek jönnek az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságokra ne emeljék őket.”

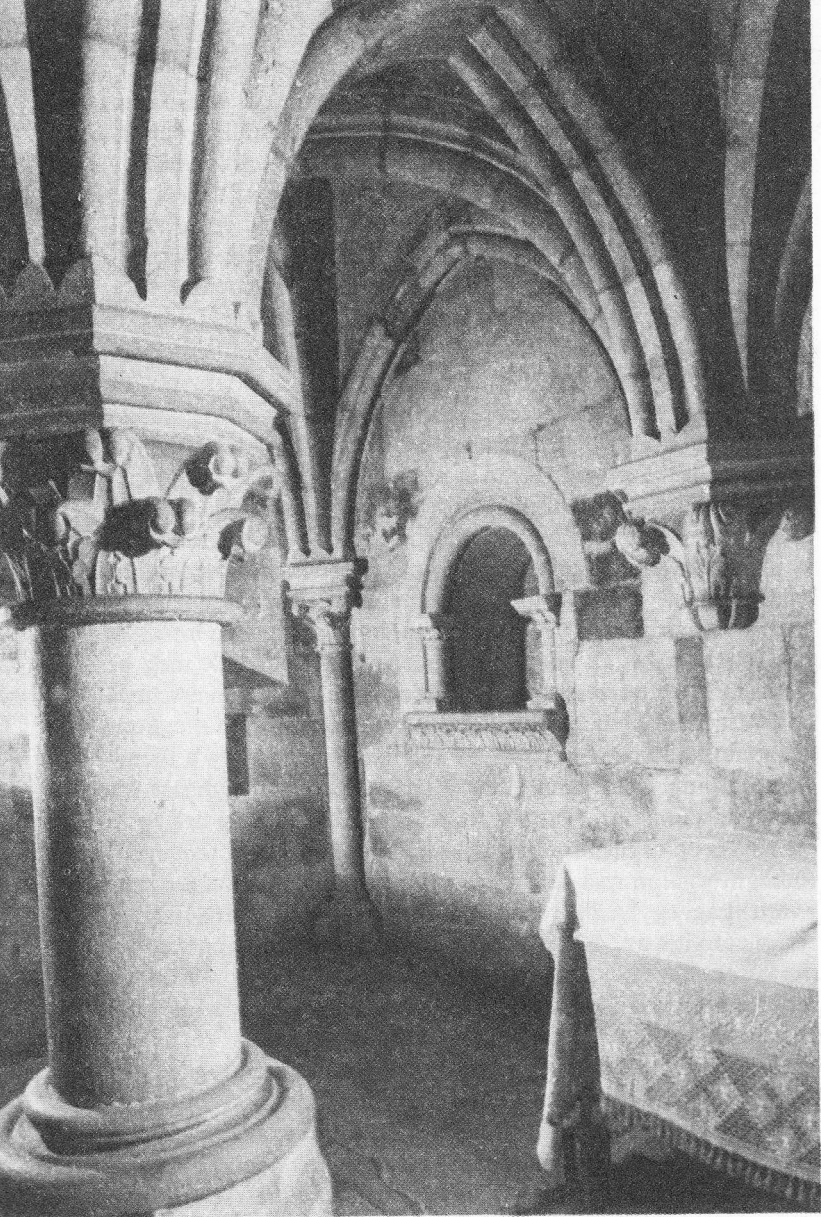
Több cikkely foglalkozik azon kérdésekkel, amelyek II. Andrásh király regále-politikájával, illetve az árutermelés, pénzgazdálkodás ekkori fejlettségével kapcsolatosak. A nagymértékű pénzrontás és az évente többször is előfordult kényszerbeváltás gyakorlata ellen intézkedik az a cikk, amely előírja: „Új pénzünk egy évig maradjon használatban, hűsvétől hűsvétig. És a dénárok olyanok legyenek, amilyenek Béla király idejében voltak.” (A törvény itt III. Béla király jó pénzére utal.) Új rendelkezést tartalmaz a sókereskedelemmel kapcsolatban is az Aranybulla: „sót az ország belsejében nem szabad tartani, csupán Szalacson (ma: Sălacea) és Szegeden, vala-

mint a végeken”. Ez az egyházi sókereskedelem monopóliuma ellen irányul, hiszen az egyházi testületeknek megtiltja, hogy sóot tárolhassanak és forgalomba hozhassanak. Egy másik törvénycikk is igen érzékenyen érinthette az egyházat. Amikor II. András király az 1210-es években megkísérelte az államháztartást a pénzgazdálkodáson felépülő regále-gazdaság alapjára helyezni, az egyház is szorgalmazta az áttérést a tized pénzben történő beszedésére a korábban terményjáradékban befolyt forma helyett. Ez szerfelett kedvezett volna az egyháznak, amelynek birtokai rendkívüli, még a világi magánbirtokot is felülmúló szórtságban, egymástól és az egyházi központtól igen nagy távolságra helyezkedtek el. Hallatlanul megnehezítette az egyház terményben szedett tizedjövedelmeinek behajtását a fuvarozás, amely a vázolt okok következtében hatalmas területekre terjedt ki, s a gyenge közbiztonság miatt nem is mindig kecsegtetett azzal a reménnyel, hogy a terményjáradék több száz kilométer távolságról hiánytalanul befut az egyházi központba. Az egyház a tized pénzben való szedésével kiiktathatta volna a fáradságos és kevésbé biztonságos fuvarozást. A magyarországi társadalom azonban még nem volt érett arra, hogy a járandóságok egész sorát pénzben tudja teljesíteni, a tized pénzben történő szedése pedig más adók pénzbeli behajtásának sikerét veszélyeztette. Így az Aranybullában a király saját érdekében, meg nyilván a világi magánbirtokosok nyomására is törvénybe iktatta: „A tizedet senki se tartozzék pénzben megváltani, hanem ahogy a föld hozza a bort vagy termést, úgy kell fizetni. És ha a püspökök ebben ellentmondanak, nem fogjuk őket segíteni.” (Aligha jelentett gyógyírt az egyház sebeire, hogy az Aranybulla egy másik cikkelye mentesíti az egyházak népeit bármiféle adó megfizetése alól.)

Különleges jogot biztosít az 1222. évi Aranybulla utolsó rendelkezése: „Azt is elrendeltük – mondja a törvény szövege a király nevében –, hogy ha mi vagy utódaink közül valaki valamely időben ezen rendelkezéseink ellen akarna cselekedni, ennek az oklevélnek erejénél fogva mind a püspököknek, mind a többi jobbágyoknak és országunk nemeseinek, együttesen

és külön-külön, a jelenben és a jövőben mindörökké szabadságukban álljon, hogy a hűtlenség minden vétke nélkül nekünk és a mi utódainknak ellenállhassanak és ellentmondhassanak.” Nem kevesebbet jelent ez a megfogalmazás, mint annak biztosítását, hogy az uralkodó osztály legfelsőbb rétege, a leghatalmasabb egyházi és világi előkelők megkapták az ellenállás jogát a királlyal szemben. Ha a következőkben ilyen, az Aranybulla e pontjára hivatkozó főnemesi ellenállás nem is bontakozott ki, a 13. század eleje úri csoportarcainak eredményeképpen meggyengített királyi hatalom ellenében ennél jelentősebb elvi győzelmet a főnemesek aligha arathattak volna.

Az 1222. évi Aranybullának egyik fő vesztese – a királyi hatalom mellett – kétségtelenül az egyház volt. Az egyház jó taktikai érzékére vall azonban, hogy maga III. Honorius pápa 1222. december 15-én kelt levelében még csak említést sem tett az Aranybullában az egyházat ért sérelmekről, annál inkább fellépett viszont a tömegmozgalom ellen, s azt tanácsolta a magyarországi egyházi vezetőknek, hogy szorgosan intsék és határozottan bírják rá a sokaságot, hogy elégedjék meg az „igazság” (természetesen a pápa és az egyház érdekei értelmében vett igazság) határaival, semmit ne merészeljen meggondolatlanul elkövetni a király és annak koronája vagy a főemberek személye és javai ellen. A pápa tehát az egyházat ért károsodásoknál fontosabbnak tartotta 1222 végén az uralkodó osztályon belül megbomlott egység helyreállítását a fenyegető tömegmozgalommal szemben. Hogy a pápa – nyilván a magyarországi egyháziak tanácsára – helyesen mérte fel a helyzetet, bizonyítja az 1220-as években a pannonhalmi apátság népei körében lezajlott megmozdulás, amelyet az váltott ki, hogy „időről időre újabb és újabb jogtalan szolgáltatásokkal és szolgálatokkal terhelték őket”. Az apátsági népek terhei közül különösen súlyosak voltak a fuvarozási robottal kapcsolatos kötelezettségek. Így pl. az udvarnokok hat hónapon keresztül tartoztak behordani mind Somogyból, mind más helyekről a gabonát az egyház malmához. Az udvarnokok közösen szekereket adtak igásállatokkal együtt az apát és a szerzetesek részére

8. *A pannonthalmi altemplom*

a liszt szállításához. Minden háznép a saját szekeren és igavonó állatával köteles volt az egyház borából – akár Somogyból vagy Zalából – egy hordó bort fuvarozni egészen a Győr megyei Szent Márton egyházáig (a mai Pannonhalmáig). Az apátság népeit a súlyos fuvarozási roboton kívül még egyéb munkas és terményjáradék is terhelte.

Az 1222. évi Aranybulla legtöbb pontja papíron maradt, nem valósult meg. Az előkelők már az 1220-as évek közepétől újra halmozták a hivatalokat. Az izmaeliták és a zsidók sem vesztették el tisztségeiket. Tovább folytatódott II. András király és fia, Béla ellentéte, amelyet a nagybirtokosok szítottak. Béla – atyja választásának megfelelően – 1220-ban (14 éves korában) feleségül vette Laszkarisz Máriát, a nikaiai császár leányát. II. András azonban 1222-ben már úgy ítélte meg, hogy nem jól választott fia számára feleséget, s az ő rábeszélésére, valamint – ahogy egy oklevél mondja – „némely gonoszok rosszindulatú sugalmazására a férj (Béla) törvényes feleségét, akivel . . . több mint két éven át együtt élt, országos botrányra s a keresztény vallás gyalázatára elbocsátotta”. A pápa közbelépésére Béla örömmel visszavette feleségét 1223-ban, de ezzel a lépésével atyja haragját váltotta ki. Béla 1223-ban Ausztriába menekült hívei kíséretében. Megint a pápának kellett beavatkoznia az eseményekbe, hogy András fogadja vissza Magyarországra fiát, ami 1224-ben meg is történt; Béla újra elnyerte a Drávántúl kormányzását. III. Honorius pápa 1224 márciusában az esztergomi érsekhez intézett levelében nemtetszésének ad hangot, miszerint András és Béla királyok között „versengések” vannak, s némelyek viszályokat szítanak közöttük, amelyekből súlyos veszélyek származnak. A pápa inti az érseket, hogy a viszály letörésén és a béke megteremtésén fáradozzon.

II. András továbbra is nagy gondot fordított az ország idegen – főleg német nemzetiségű – népelemeire. 1224-ben adta ki *Andreanum* néven ismeretes híres oklevelét, amelyben a dél-erdélyi szászok szabadságát állapítja meg. Ki kell emelni az oklevélnek azt a részét, amelyben II. András úgy rendelke-

zik, hogy az összes nép Szászvárostól (ma: Orăștie) Barótig (ma: Baraolt) egy nép legyen, s ennek biztosítása érdekében ezt a hatalmas kiterjedésű földet – benne a sebesi (később: szászsebesi; ma: Sebeș) székelyek földjével együtt – a szászoknak adja, élére a szebeni ispánt állítja. Az 1224. évi *Andreanum* kibocsátása jelentős lépés az erdélyi szász önkormányzat (autonómia) megteremtésének útján. A dél-erdélyi szászok e nagy tömbjétől keletre 1211-től kezdve – mint láttuk – a német lovagrend területe feküdt. Hogy a német lovagrend az 1210-es években bírta II. András támogatását és bizalmát, azt többszöri kiváltságolásuk bizonyítja. Valamikor 1222 előtt II. András elvette ugyan a rendtől a Barcaságot, de még 1222 tavaszán visszaadta nekik. Ez alkalommal megerősítette korábbi jogaikat, és újabb kiváltságokat adott számukra, így kövár- és városépítési jogot, továbbá vámmentességet a székelyek és a románok (blakok) földjén. Ekkor adta nekik a Barcaságtól délkeletre elterülő kunországi (havasalföldi) földet az Al-Dunáig. 1223-ban a pápa mentesítette a lovagrend egyházi szervezetét az erdélyi püspök és az esztergomi érsek fennhatóságától, s azt közvetlenül tőle tette függővé, 1224-ben pedig a német lovagrendet az „apostoli szék tulajdonába fogadta”. Ezek a pápai kiváltságok az ország délkeleti szegletében voltaképpen Magyarországtól és II. Andrástól független állam létesítését segítették elő, amit megkönnyített, hogy a rend saját fegyveres erővel rendelkezett. E hadseregére támaszkodva a rend királyi földeket foglalt el, s megszegte II. Andrásnak a pénzverésre vonatkozó kifejezett tiltó rendelkezését is. Ilyen előzmények után s a német lovagrend önállósulásában rejlő veszélyeket látva II. András 1225-ben fegyveresen vonult a rend ellen, a korábban nekik ajándékozott földeket tőlük visszavette, kunországi váraikat megvívatta, végül pedig a rendet Magyarországról kiűzte. (Ezt követően a német lovagok Konrád mazóviai fejedelem hívására Lengyelországba telepedtek be, részt vettek a pogány poroszok megtérítésében, majd lengyel és porosz területeken önálló államot hoztak létre.)

A német lovagrend távozása Magyarország területéről azzal

a következménnyel járt, hogy az általuk megkezdett kunországi térítést másoknak kellett átvenniök. Erre a feladatra elsőrendűen alkalmasnak bizonyult a két újonnan, a 13. század elején alakult s Magyarországon gyorsan meghonosodott kolduló szerzetesrend, a ferencesek és a domonkosok rendje. Időközben Magyarországon 1226-ban újabb terület, Erdély, az erdélyi vajdaság különkormányzata vált a dinasztikus országfelosztás részévé. Erdély kormányzatát a korábban a Drávántúlon működő Béla kapta meg, Béla helyébe a Drávántúlon öccse, Kálmán, az egykori halicsi király lépett, míg Halics jogigénye a három fiútestvér legfiatalabbjára, Andrásra szállt. Így tehát 1226-tól kezdődően a korábban II. András és a német lovagrend által végzett kun térítés folytatása Bélára és a domonkosokra hárult. A Róbert esztergomi érsek által támogatott kun térítés hamarosan sikerekkel járt, 1227-ben az érseket felkereste az egyik kun fejedelem, Barc fia, aki a maga, apja és kunjaik hajlandóságát jelentette be arra, hogy az érsek kezéből elfogadják a keresztyénséget. Az érsek több püspök társaságában Erdélybe ment, s itt – a hír szerint – 15 ezer kunt megkeresztelt. (A középkori embernek kevés érzéke volt a számok, főleg a nagy számok iránt. Ezért a középkori forrásokban olvasható, olykor mesésen magas számok általában nem fedik a tényleges helyzetet.) 1228-ban pedig az esztergomi érsek egy domonkos rendi szerzetest nevezett ki püspökké Kunországban. A kun térítés sikere a kiindulópont ahhoz a domonkos akcióhoz, amely a következő évtizedben, az 1230-as években elvezet a keleten maradt magyarok felkereséséhez.

Abban a vonatkozásban sem történt változás az 1222. évi Aranybullát követően, hogy II. András továbbra sem szüneteltette a nagy anyagi és személyi áldozatokkal járó, kifejezetten hódító célt szolgáló halicsi hadjáratokat. 1226-ban a magyar uralkodó halicsi katonai akciója vereséggel végződött, de diplomáciai úton sikerült elérnie, hogy 1227-ben fia, András mégis Halics élére kerülhessen. A fiatal András herceg halicsi uralma éppen olyan rövid volt és dicstelen véget ért, mint egy évtizeddel korábban Kálmán halicsi „királyé”. 1229-ben And-

rás elvesztette Halicsot, maga is az oroszok fogságába került, de hamarosan szabadon eresztették, és visszatérhetett Magyarországra. Szudiszlav halicsi bojár, András herceg híve szüntelen ösztökölte II. Andrást és Bélát: „keljetek fel Halics ellen, és foglaljátok el az orosz földet”. Béla magára vállalta az új hadjárat vezetését. Hetykén mondta: „egyetlen város sem marad meg Halicsban, nincs, aki megvédje karomtól”. Már útban Halics ellen, a Kárpátokban hatalmas eső áztatta a magyar sereget, de az tovább vonult Halics felé. A Halicsot védő Danyiilt lengyelek és Kötöny (Köten) kunjai segítettek, míg Béla seregét is támogatták kunok. Halics bevétele nem sikerült Bélának, a hosszú út, a rossz idő kimerítette a magyar sereget. Halics magyar ostromlói – mint az orosz krónika leírja – „részint a folyóba veszték, részint foglyul estek, megölettek, megsebesítették”, Béla Volhiniát megjárt vitézei közül pedig – mint ugyancsak az orosz krónika hírül adja – „némelyek a gyaloglásban annyira elgyengültek, hogy mintegy férgek által emésztve hullottak el, mások lovaikról fordultak alá, ismét mások a tűz körül bújtak össze, és amint a húst szájukhoz emelték, szörnyethaltak, igen sokan különféle sebek következtében pusztultak el, az ég csatornái egyaránt fullasztották őket”. Béla hadjárata teljesen eredménytelenül végződött, nem járt sikerrel András herceg visszaállítása Halics élére, sőt Béla vezetésével elcsigázott, megtizedelt, vert sereg érkezett vissza Magyarországra. Több siker koronázta Béla másik akcióját, amelyet a Délnyugat-Erdély szomszédságában fekvő Szörény (ma: Drobeta-Turnu Severin) körüli föld, a Szörénység megszerzéséért folytatott. Ezen a nagy kiterjedésű, Orsovától (ma: Orșova), Szörénytől az Olt folyóig terjedő, románok lakta területen ezekben az években alakult ki a magyar királyság fennhatósága alá tartozó szörényi bánság. Ezt az Al-Dunáig történő magyar előrenyomulást jelezheti a Béla vezette magyar sereg és a bolgárok 1228. évi összecsapása, amely azonban a magyarok számára nem járt eredménnyel, mert Vidint, a bolgárok Dunához közeli erősségét nem sikerült bevenniük.

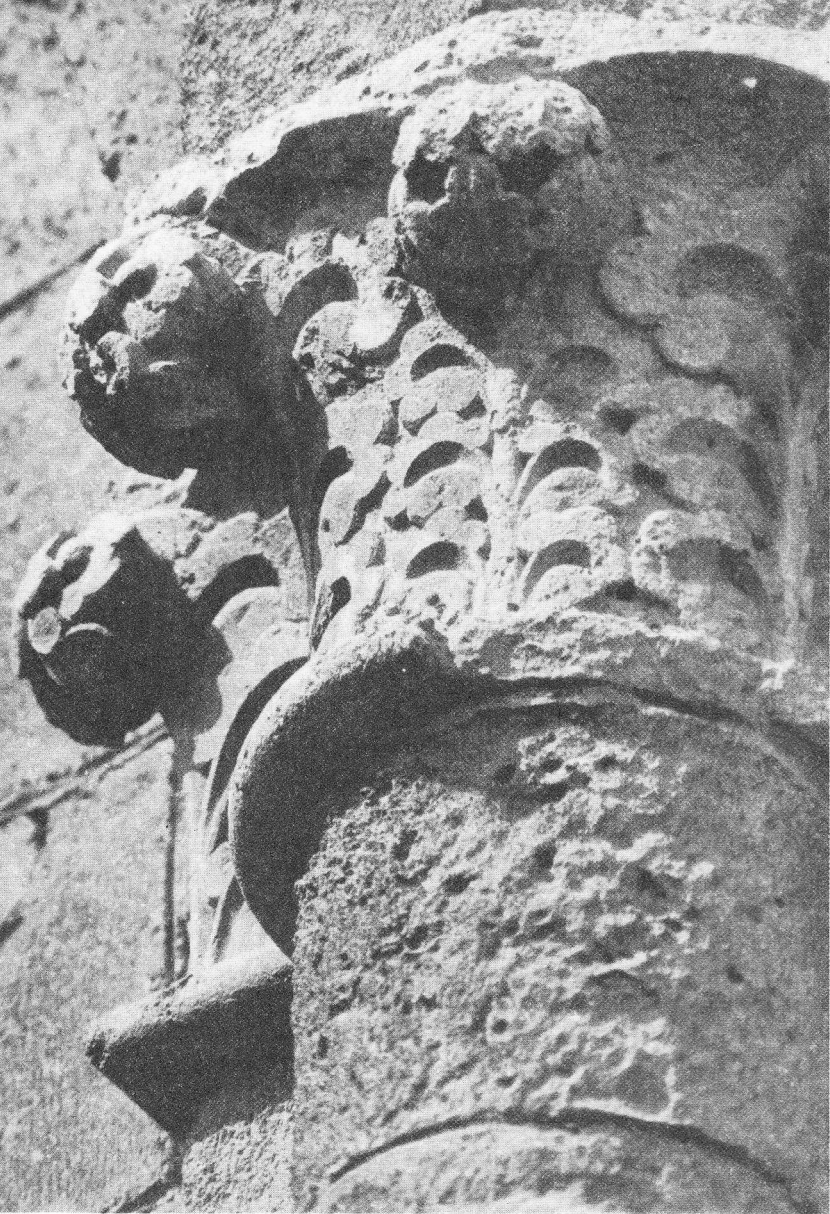
A változó sikerű külpolitikai akciók mellett – s ebben

megint csak nem történt változás az 1222. évi Aranybullát követően – II. András tovább folytatta a királyi birtokok eladományozásának gyakorlatát. III. Honorius pápa 1225 júliusában Béla ifjú királyhoz intézett levelében ismét felvetette: András magyar király elidegenítéseket tett az ország kárára és a királyi méltóság ellenére, s a pápa szorgalmazta II. Andrásnál az elidegenített javak visszavételét. Maga a pápa feloldja II. Andrást illetéktelenül tett esküje alól, hogy eladományozott javadalmakat nem vesz vissza, hiszen valójában a király a koronázáskor éppen arra esküdött, hogy az ország jogait és a korona tiszteletét sértetlenül megőrzi. Maga a pápa is gyaníthatta azonban, hogy a birtokvisszavételt nem a birtokokat elajándékozó András királytól kell elsősorban várnia, ezért már 1225-ben felhatalmazta Bélát, hogy országrészében kezdjen hozzá az elidegenítések visszaszerzéséhez. Arra azonban, hogy végre valóban meginduljon az eladományozott javak visszavétele, éveket kellett várni. Nyilván újabb pápai nyomás hatására maga II. András – legalábbis színleg – magáévá tette az ügyet, de ő maga a visszavétel munkájában nem vállalt részt, parancsára – viszont így most már az egész országra szóló érvénnyel – Béla állt a visszavételi (birtokrestaurációs) folyamat élére. Az adatok szerint Béla király 1228-ban Sopron megyében kezdett hozzá az örökadományok visszaszerzéséhez. Az akció három éven át, 1231-ig tartott, kizárólag a „feleslegesnek” és „haszontalannak” minősített örökadományok visszavételére irányult, amelyek eredetüket tekintve túlnyomórészt királyi várföldek voltak. A visszavétel csak a világiakat érintette, egyháziakra általában nem vonatkozott. Elég nagymérvű a visszavétel, hiszen fokozatosan kiterjeszkedett Magyarország egész területére, s ugyanakkor mértékét tekintve is jelentős: ugyanis Béla a leghatalmasabb urak egyikétől, Csák nembeli Miklós comes-től (Ugrin volt esztergomi érsek testvérétől) 16 birtokot vett vissza, és csak 11 birtokot hagyott kezén. Azt azonban már nem mondhatjuk, hogy a birtokvisszavételek hatása is maradandó volt. A Béla által elvett javakat András hamarosan újra elado-

mányozta. Az uralkodó a most említett Csák nembeli Miklóstól 1230-ban visszavont birtokok nagy részét már 1232-ben ismét Miklós kezére adta. Arra is van példánk, hogy II. András kedvelt hívei – a Szentgyörgyi és Bazini grófok ősei – még a visszavonás évében (1231-ben) elnyerték II. Andrástól a Béla által elvett jelentős birtokokat. II. András tehát a birtokvisszavételi politika nyílt ellenfelének mutatkozott. Ugyanakkor maga Béla is arra kényszerült, hogy számos olyan adományt erősítsen meg és érvényesítsen, amelyek Imrétől, II. Andrástól, sőt önmagától származtak. E vonatkozásban Béla természetesen nem mert következetes lenni, hiszen ez arra vezetett volna, hogy saját táborának megkárosított előkelői cserbenhagyják. A vissza nem vett birtok esetében Béla arra kényszerült, hogy a birtokbírás jogalapjául fogadjon el II. András számára teljesített szolgálatokat is, de azért a birtokbírás jogalapjául bizonyos feltétel teljesítése, feladat kiszabása (pl. határszakasz védelme) is szerepel. Ugyanakkor az is mérsékelte a birtokvisszavételi politika eredményességét, hogy a birtokrestauráció időszaka alatt Béla sem tudott lemondani a birtokadományozás gyakorlatáról. Maga Béla azonban – a korlátozó tényezőket is figyelembe véve – elégedett lehetett politikája eredményeivel, mivel 1231-ben egyik oklevelében ilyen felkiáltásban tört ki: „dicsőség adassék az egekben az úrnak és béke a földön a jóakarató embereknek, mivel felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság visszaállításának, a korona szabadsága helyreállításának napja”.

III. Honorius utóda, IX. Gergely pápa 1231 márciusában az esztergomi érsekhez intézett levelében az izmaeliták és a zsidók magyarországi kiváltságos és uralmi helyzetét elemezve, a világiak egyház elleni fellépéseire utalva arra a következtetésre jut, hogy „Magyarországon olyan dolgok történnek, ha az apostoli szék orvoslást nem nyújt, úgyszólván elvesz a hit, megsemmisül az egyház szabadsága, és nem kis mértékben csökken a királyi tekintély”. A pápa II. Andrást is felszólította a visszasságok orvoslására. Ilyen körülmények között született meg az 1231. évi dekrétum, az 1222. évi Aranybulla megújí-

tása. Az 1222. évi törvény sok pontja változatlanul átkerült az 1231. évi dekrétumba is, de számos cikkelyt nem vettek át ide, illetve az 1231. évi törvény is számos új ponttal gazdagodott. Az 1231. évi törvény legfőbb haszonélvezője az egyházi nagybirtokosság. Eltűntek az 1222. évi Aranybullában az egyháza nézve sérelmes pontok, a tized pénzben való szedésének tilalma, továbbá a só ország belsejében történő tárolásának eltiltása. Ugyanakkor több új cikkely is mutatja az erőviszonyoknak az egyház javára történt eltolódását. Az egyházak falvai – a pénz- és tizedügyeket kivéve – mentesültek a megyés ispánok ítélkezése alól, a nádort pedig eltiltották attól, hogy egyházi személyeket, házassági és hitbérügyeket és más egyházi vonatkozású ügyeket ítélhessen. Az 1231. évi törvény felmentette az egyházak népeit a vármunkától (kerítések vágásától, árkok ásásától, kertekben, királyi épületekben vagy műhelyekben való munkától). Más vonatkozásban (és pedig világi természetű ügyben) az egyház igazságszolgáltatási jogkört nyert: azt a nemest, aki a beszállásolások kapcsán elkövetett jogtalanság ügyében nem szolgáltat igazságot, megyes püspöke közösítse ki. Nagy fontosságú az 1231. évi törvény poroszlókkal kapcsolatos cikke: mivel az országban sokan szenvednek sérelmet a hamis poroszlók miatt, ezek idézései vagy tanúbizonyosságai ne legyenek érvényesek, csak a megyés püspök vagy a káptalan tanúbizonyossága által támogatva, kisebb ügyekben pedig a szomszédos konventek vagy kolostorok tanúbizonyossága legyen érvényes. E cikkely azt jelenti, hogy az egész igazságszolgáltatás menetét (mindenesetre az igazságszolgáltatási aktus kezdetét jelentő perbe hívást) többé nem a királyi közegek (poroszlók) indíthatják el, hanem a kezdeményezés és a lebonyolítás a különböző egyházi testületek kezébe került. Ez – megvalósulása esetén – óriási befolyást biztosított volna az egyháznak, de következetesen sohasem érvényesült, igaz, már ezt megelőzően is életre keltek és évszázadokon át működtek a hiteleshelyek (a különféle jogügyleteket írásba foglaló egyházi testületek), amelyek fontos szerepet játszottak a jogi írásbeliség fejlesztésében. Különös élességgel világít rá az erő-

9. Oszlopfő az ócsai templomban

10. Oszlopfő az ócsai templomban

viszonyok megváltozására az 1231. évi törvény utolsó pontja. Amíg az 1222. évi Aranybulla az ellenállás jogát az uralkodó osztály egyházi és világi előkelőinek egyaránt biztosította, addig az 1231. évi rendelkezés ezt csak az esztergomi érseknek adja meg kiközösítés formájában. Ez a törvény ama kevés pontjai közé tartozik, amely később a valóságban is realizálódott.

A szerviensek mindazokat a cikkelyeket átmentették az 1231. évi törvénybe, amelyeket már az 1222. évi Aranybulla tartalmazott. Ezt két körülmény segítette. Egyrészt a szervienség a hatalma csúcspontjára jutott egyházi nagybirtokosság szövetségeseként lépett fel, másrészt pedig immár a szerviensek mögött nem állt az a – kizsákmányoló osztály számára kellemetlen – háterszág, amely tömegmozgalom jelleget adott a szerviensek mozgalmának. Ez utóbbi körülmény – a szervienség leválasztása az alávetett osztályról – adja magyarázatát, hogy az 1231. évi törvényben az 1222. évi Aranybulla összes, népet védő cikkelyei hiányoznak. Nincs törvénycikk 1231-ben arról, hogy a leghatalmasabb előkelők a szegényeket el ne nyomják, ki ne fosszák, nincs arról, hogy a várához tartozó népek birtokait feldúló ispánt tisztétől meg kell fosztani, nincs arról sem, hogy az új pénz egy évig maradjon használatban. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az uralkodó osztály tagjai szabad kezet kaptak a néppel szembeni akciókra. A pénzterhek, végső fokon a pénzgazdálkodás lassú terjedésére következtethetünk abból, hogy nemcsak nem tiltják többé a tized pénzben való szedését, hanem a király is pénzben követeli immár a korábban természetben fizetett és ezt a tényt megnevezésében is mutató nyestbőr-adót. Ennek kapcsán arról is értesülünk, hogy a nyestbőr-adóban a király osztozni kényszerült a földesúrral, akinek telkéről az adót behajtották. A hatalmas földesurak étvágát oly módon elégitették ki, hogy elhagyták az 1222. évi Aranybulla ama cikkelyét, amely általában tiltotta az országos tisztségek halmozását.

Az 1231. évi Aranybullát követően számottevő változás – főleg az egyházat különösen sértő izmaelita és zsidó be-

folyás, illetve „uralom” vonatkozásában – nem történt. Ezért Róbert esztergomi érsek nem mindennapi lépésre szánta el magát 1232 februárjában. Hallgassuk meg erről magát II. Andrást: „Mostanában . . . meg nem érdemelt büntetést szenvedek, és jaj, sohasem ismert fájdalomban senyvedek; én, aki a kegyelemnek egyre magasabb fokára törekedtem, hirtelen a kegyvesztettség mélységébe taszítottam, és sirathatom a vétkeket, amelyeket soha el nem követtem. Éppen amikor a minap, a nagybőjt kezdetén mind magam, mind országom lakosai kegyes katolikus szokás szerint egyházunkhoz gyülekeztünk, hogy e szent napokon magunkat könnyeknek és töredelemnek adva át, és áldozatot mutatva be az Úrnak a szentséges bőjtöt megkezdjük, akkor hirdette ki Róbert esztergomi érsek reám, országom lakosaira, általánosan egész Magyarországra az interdiktum (egyházi átok) büntetését, mint mondta, a töletek (IX. Gergely pápától) kapott felhatalmazás alapján, és a magam és fiaim főember szolgálai közül egyeseket kihallgatás és ítélet nélkül a kiközösítés büntetésével is sújtott.” Noha Róbert még 1232 folyamán felfüggesztette az egyházi fenytékeket, a pápa elhatározta, hogy megtöri a magyarországi izmaeliták és zsidók befolyását az országban, illetve leszámol az ország déli határai mentén, Boszniában erősödő eretnekséggel. Ezért a pápa Pecorari Jakab praenestei püspök személyében pápai követet (legátust) küldött Magyarországba.

Az 1230-as évek elején Magyarország külpolitikai viszonyai nem a legkedvezőbbben alakultak. 1230-ban az osztrák hercegség élére Babenberg Frigyes személyében harcias, energikus herceg került, ami az osztrák–magyar határon ellenségeskedésekhez vezetett. Igaz, II. András 1231-ben sikeres hadjáratot vezetett Halics és Volhinia ellen, sikerült fiát, Andrást újra visszaültetnie Halics fejedelmi székébe, de a siker rövid életű volt. 1233 első felében egyéni csapás is sújtotta az uralkodót, második felesége, Jolantha meghalt. (II. András e házasságából egy leány származott, Jolantha, aki 1235-ben Jakab aragóniai király felesége lett.) Halicsból is rossz hírek érkeztek, fia, András szénája és a magyar uralom ügye rosszul állt az

oroszl fejedelemségben. András király elindult Halicsba, hogy segítséget vigyen fiának, de Jakab pápai követ még Magyarországon, a Kárpátokhoz közel, a beregi erdőben utolérte, s itt fogadta el András az ún. beregi egyezményt, amely egyoldalúan a pápai-egyházi igények érvényesülését jelzi. Egy, a beregi egyezmény körüli időben íródott királyi levél olyan végletes formában ismerte el a magyar uralkodó hűbéri függését a római Szentszéktől és a pápától, amilyen módon ezt egyetlen más magyar király sem tette. II. András szerint Szent István, a magyarok első királya „nem akárkítól, hanem Jézus Krisztus helytartójától, Szent Péter utódától kapta meg a főpapnak adott isteni sugallatra a királyi koronát . . . A római pápa tekintélyével, aki őt népünk királyának és apostolának nevezte, osztotta fel tartományait püspökségekre . . . Miután isten kegyelméből e szent király törvényes örököseként kaptuk az ország trónját, az említett Szent István nyomdokába óhajtván lépni a szent egyház iránti hódolatban . . ., mi és az ország ünnepeles követek útján kértük tartományunkat követ által megsegíteni.”

Maga a beregi egyezmény részint a zsidók és izmaeliták ügyében intézkedik, részint a sókereskedelem kérdéseit szabályozza, részint pedig az egyházi személyek jogállását rögzíti. Eltiltja a zsidók és az izmaeliták kinevezését a kamara, a pénzverés, a sóügyek, adók vagy más közhivatalok élére. Elrendeli, hogy a keresztényektől jellel kell őket megkülönböztetni. Megtiltja nekik, hogy keresztény rabszolgákat vásárolhassanak és tarthassanak, továbbá hogy keresztény izmaelitával (más szóval: szaracénnal) és zsidóval lakjon együtt, vagy hogy egymással házasságra lépjenek. A beregi egyezmény másik része teljesen visszaállítja az egyház kiváltságolt helyzetét a sókereskedelemben és a só forgalmazásában. Biztosítja, hogy az egyházak kellő hasznót húzhassanak belőle (fellép a sónak a sóbányában a királyi közegek általi drágítása ellen), s előírja, hogy az egyházaknak fizetendő pénz jó külföldi (friesachi) dénár legyen vagy pedig ezüst. A király kötelezi magát, hogy öt év alatt 10 ezer márkát fizet az egyházaknak a korábban az egy-

házaiktól megvont sójővedelmek pótlására. Végezetül a beregi egyezmény abban a vonatkozásban is intézkedik, hogy a hitbérre vonatkozó és házassági ügyek csak egyházi bíróság elé tartoznak, továbbá hogy egyházi személyek felett – birtokpereket kivéve – csak egyházi bíróság ítéljen. Az egyezmény biztosítja az egyházi személyek teljes adómentességét. A beregi egyezmény minden pontja sugallja, hogy az erőskező IX. Gergely pápa támogatását élvező magyarországi egyházi nagybirtokosság feljutott hatalma, befolyása csúcspontjára.

Maga II. András király 1234 májusában harmadízben is házasságot kötött, ezúttal a fiatal Estei Beatrixot, egy itáliai őgróf leányát vezette oltárhoz. A magyar uralkodó igazi bőkezűséggel, a Magyarország királynéit megillető jövedelmeken, jogokon és hasznokon túl 5 ezer márkát (évi ezer márkás tételekben), valamint Beatrix egész életére szóló tartammal évi ezer márkát adott ifjú hitvesének, miközben a beregi egyezményben vállalt kötelezettségének nem tett eleget. Miután Jakab pápai követ 1234 elején hazatért Magyarországból, felhatalmazásából János boszniai püspök kimondta Andrásra és Magyarországra az egyházi átkot. Az egyházi büntetés azonban nem talált osztatlan elismerésre még a magyarországi klérus tagjainál sem, így pl. maga Róbert esztergomi érsek sem csatlakozott hozzá. A pápa is inkább az egyházi átok alóli feloldozás felé hajlott, mivel a Boszniában nagyon erős eretnekség leverésében komolyan számított a Drávántúlt kormányzó Kálmán herceg segítségére. Kálmánt és feleségét maga a pápa kivette az egyházi büntetés hatálya alól, engedélyezte számukra az istentisztelet hallgatását, s keresztes hadjárat folytatására buzdította Kálmánt a délszláv eretnekség ellen. Kálmán azonban csak 1237-ben vállalkozott Bosznia és Hercegovina (a középkori Hum) eretnekjei elleni háborúra, amely bizonyos látszateredményekkel járt ugyan, de az eretnekséget gyökerestül nem sikerült kiirtania.

1234 őszén II. András elvesztette harmadszülött fiát, Andrást, aki 1231 óta Halics fejedelmi székében ült. András herceg halála végét jelentette az 1231 óta amúgy is mind kisebb térre

visszaszoruló magyar uralomnak Halics felett. András herceg halálával Halics Danyiil fejedelem kezére került, a korábban Halics várát tartó magyarok üres kézzel tértek meg hazájukba. II. András király több évtizedes oroszországi (halicsi–volhiniai) hódító háborúi a legcsekélyebb eredménnyel sem jártak, viszont az anyagi és személyi áldozatokkal hozzájárultak a magyar királyi hatalom gyengüléséhez. A pápa továbbra is szorgalmazta az 1234-ben kimondott egyházi átok feloldását, majd 1235-ben a feloldás elnyerése érdekében haladékat adott a beregi egyezmény szerint a II. András által öt év alatt az egyháznak fizetendő 10 ezer márka ügyében oly módon, hogy a visszafizetés idejét tíz esztendőben jelölte meg. Még folytak a tárgyalások a magyar királyi udvar és a pápa között, amikor – közvetlenül egy osztrák–magyar határvillongást követően – 1235. szeptember 21-én a magyar uralkodó váratlanul meghalt. A közel 60 évesen elhunyt királyt a Maros menti Egres (ma: Igrış) monostorában temették el. A hírt, hogy ifjú felesége gyermeket vár, még bizonyára hallotta, a gyermeket azonban már nem láthatta. II. András halála után különben is olyan hírek terjedtek el, hogy a születendő gyermeknek nem is a király az apja, hanem Apod fia, Dénes, II. András nádora, akivel Beatrix tiltott viszonyt folytatott. A magát Magyarországon mind kellemetlenebbül érző Beatrix 1236 elején férfinak öltözve a Magyarországon járt német követek társaságában titkon kiszökött az országból, és Németországban fiút szült, Istvánt, akit azonban Béla és Kálmán nem ismertek el testvéruknek. Ezzel az Istvánnal új ág sarjadt az Árpádok családfáján, mely hosszú évtizedeken keresztül idegen országokban nőtt, s csak a 13. század végén talált ismét kapcsolatot Magyarországgal.

A tatárjárás és következményei

A német lovagrend kiűzésével a domonkosok kezére került kun térítés 1227. évi sikere nem végét jelentette ennek az akciónak, hanem egy nagyszabású keleti politika kiindulópontját képezte. A pápa természetesen szívesen látta a keresztény vallás terjedését Európa keleti felén, a domonkosok rendjének alapelveiből következett a pogány népek megtérítése, Béla ifjú király pedig, aki Erdély hercegeként a keleti térítést „államilag” támogatta, a magyar állam és saját fennhatósága kiterjesztésének, a feudális hódításnak a lehetőségét látta ebben az akcióban. A keleti térítés és terjeszkedés megvalósítására szőtt tervekben fontos szerep jutott a keleti magyaroknak, akiknek emlékét a magyar történeti gondolkodás évszázadokon át is őrizhette, de könnyen lehet, hogy az 1220-as évek kun miszsiói hozták csak ismét a tudat felszínére azt a hírt, hogy keleten egy magyarul beszélő népcsoport él. A keleti magyarok pontos lakhelyét illetően semmi tudomásuk nem volt a magyarországi domonkosoknak, csak annyit tudtak, hogy valahol keleten keresendők. 1232 táján négy domonkos rendi szerzetes kelt útra, több mint három éven át tengeren és szárazföldön utazva, sok fáradságot elviselve keresték őket, de nem tudtak nyomukra akadni. Ez csak egyiküknek, Ottónak sikerült, aki kereskedőnek öltözve elvetődött egy pogány országba, ahol talált néhány magyar nyelven beszélőt, akiktől megtudta, hogy mely vidéken laknak, de tartományukba már nem jutott el. Mivel ekkorra Ottó társai már kidőltek a sorból, Ottó barát kötelességének tartotta, hogy ne induljon újabb kalandra, hanem előbb térjen vissza Magyarországra, s több szerzetest

véve maga mellé, induljon vissza a keleti magyarok felkeresésére. Szerencsésen hazatért Magyarországra, elmagyarázta rendtársainak a keleti magyarok megkeresésének minden útját-módját, de hazaérkezését követően egy héttel „a sok fáradtságban eltörődve” meghalt.

Még élt II. András király, amikor 1235-ben a domonkos barátok Béla ifjú király költségén és kíséretével újabb négy társukat indították útnak keletre. Szárazföldi úton Bizáncig mentek, itt tengerre szálltak, s a Fekete-tenger északkeleti partjainál, a Kaukázus északnyugati végénél értek partot. Innen továbbmenve 13 nap alatt átkeltek a sivatagnak mondott füves pusztán, s a Kaukázus vidéki Alániába érkeztek. Itt a barátok nem tudtak útitársakat kapni a továbbutazáshoz a tatároktól való félelem miatt, akik állítólag a szomszédságban laktak. Ezért meg a nélkülözésektől hajtva a négy szerzetes közül kettő visszafordult, kettő pedig tovább folytatta útját. Észak felé fordultak, 37 napig folyvást mentek egy sivatagon át, majd a mohamedánok földjére jutottak (a Volga mellett). A két szerzetes egyike, Gerhardus barát itt meghalt. Az egyedül maradt Julianus egy mohamedán pap szolgájaként eljutott a Volga és a Káma összefolyásának vidékétől délre elterülő Nagy-Bolgárországba. Itt a barát egy magyar nőt talált, aki ide ment férjhez, s aki megmagyarázta Julianusnak a magyarokhoz vezető utat. Adjuk át itt a szót Riccardus barátnak, aki Julianusék útjáról rövid írásos jelentést készített a pápai udvar számára: „Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó (talán a Volga) mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegy-

verekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla. A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek. Ezért barátokká és fegyvertársakká fogadták őket, úgyhogy együttesen 15 tartományt teljesen elpusztítottak. A magyaroknak ezen a földjén az említett barát (Julianus) találkozott tatárokkal és a tatár vezér követével, aki beszélt magyarul, oroszul, kunul, németül, szaracénul (perzsául) és tatárul. Ő azt mondta, hogy a tatár sereg, amely ide ötnapi járóföldre helyezkedett el, Németország ellen készül menni, de várnak egy másik sereget, amelyet a perzsák legyőzésére küldtek.”

Noha a keleti magyarok marasztalták Julianust, a barát haladéktalanul visszatért a tőlük megtudott rövidebb úton, Oroszországon és Lengyelországon keresztül. Julianus 1236 karácsonya táján (december 27-én) lépte át Magyarország kapuját, valószínűleg valahol északon, a Szepességben. Miután IX. Gergely pápa kézhez kapta a Julianus barát útjáról készített Riccardus-féle jelentést, személyes jelentéstételre Rómába rendelte Julianust. Közben 1237 tavaszán újabb négy domonkos barát indult útnak a keleti magyarokhoz, akiket rövid idő múltán három társával egyetemben Julianus is követett. Julianus azonban az időközben megindult nagy tatár támadás miatt az oroszországi Szuzdalon túl már nem juthatott. A támadás következtében szétszórt pogány magyarok mondták el Julianusnak, hogy a világ leigázására indult tatárok Nagy-Magyarország (Magna Ungaria), a keleti magyarok területe ellen fordultak, és a keleti magyarokat legyőzték. Ennek a tatár támadásnak Kelet-Európa számos állama – így az erős Nagy-Bolgárország, a volgai Bulgária is – áldozatul esett. Julianus 1237-ben arról tudósított, hogy a tatárok serege nyugat felé vonul, egyik ága Szuzdal felé közeledik, a másik már elérte egy másik orosz fejedelemség, Rjazany határait, a harmadik pedig a Donnál állomásozott. „Azok a ruténok, ma-

gyarok, bolgárok – írja Julianus –, akik előlük menekültek, előszóval mesélték nekünk, hogy a tatárok arra várnak, hogy a következő télen, amikor a föld vizei és mocsarai befagynak, egész Oroszországot teljes sokaságukkal olyan könnyen fel-dúlják, mint az egész rutén földet.” De arról is szerzett információt Julianus, hogy a tatárok a keresztény Magyarország legyőzése ügyében éjjel-nappal tanácsot tartanak. Batu kán levelet is írt a magyar királynak: „Tudom, hogy gazdag és hatalmas király vagy, sok katonád van, és egyedül kormányzol egy nagy országot. Ezért nehéz önként alá vetned magadat; mégis jobb és üdvösebb lenne neked, ha önként behódolnál nekem. Megtudtam ezenfelül, hogy kun szolgálmat oltalmazd alatt tartod. Ezért utasítlak téged, hogy ezeket a jövőben ne tartsd magadnál, és miattuk ne kerülj velem szembe. Nekik könnyebb elmenekülni, mint neked, mivel nem lévén házaik, sátraikkal vándorolva talán el tudnak menekülni, de te, aki házakban lakol, váraid és városaid vannak, hogy fogsz menekülni kezeim közül?” Julianus részletesen beszámol a tatárok hadviseléséről is, hogy kiválóan nyilaznak, hogy tízes és százas rendben harcolnak, hogy az elfoglalt ország uralkodóit és főembereit megölik, a katonákat és az erős parasztokat pedig saját hadtestükben, maguk előtt küldik a csatába, de ha győznek, kegyelmet akkor sem kapnak, ha meg csata közben vereséget szenvednek, a halálos ítéletet nem a tatároknak kell rajtuk végrehajtani. „A tatárok erős várat nem ostromolnak; hanem előbb a földet elpusztítják, és a népet kifosztják, ugyanazon föld népét egybegyűjtik, és ezeket hajtják csatába és a saját váruk ostromára.” Mint a későbbi események igazolták, Julianus csupa megbízható és hasznos információt adott a tatárokról. Sajnos, a magyar uralkodó osztály nem figyelt fel idejében a fenyegető és az országhatárokhöz mindinkább közeledő tatár veszedelemre.

Amikor IV. Bélát 1235. október 14-én Magyarország királyává koronázták, első dolga az volt, hogy bosszút álljon apja párthívein. Igaz, ezek a főemberek gyakran szítottak háborúságot apa és fia, II. András és Béla között, igaz, valójában

– mint Rogerius, a tatárjárás előtti évek és a tatárjárás eseményeinek megbízható krónikása írja – „gonoszul összeesküdtek a királyi atya és fiú ellen is, hogy kardélre vessék őket, s maguk között osszák fel az országot, hogy így ki-ki független legyen a maga birtokán”. Amikor pedig Béla apja udvarában megfordult, e főemberek semmi tiszteletet nem tanúsítottak iránta, sőt lehetőségeik szerint meg is szégyenítették Bélát. Apod fia, Dénes nádort, II. András régi párthívét Béla király megvakíttatta. Dénes nemcsak kidolgozója volt az 1210-es években II. András új gazdaságpolitikájának, hanem gyanúba került Beatrix királyné szeretőjeként is. A Kán nemzetség egyik nagy hatalmú tagja, Gyula is börtönbe került. A királyi tekintély növelése érdekében IV. Béla megtiltotta, hogy jelenlétében – a királyi hercegeket, az érsekeket és a püspököket kivéve – bárki is leülni merészeljen, s ennek foganatosítása érdekében a főurak székeit elégette. Mind a méltóságukban sérített főurak, mind főleg a bebörtönözöttek rokonai megbotránkoztak ezeken a tetteken, s „nagyon megbúsultak”.

Az is keserűséget váltott ki a főemberek körében, hogy míg a korábbi királyok akár sikeres, akár sikertelen hadjáratok után „a hadból megtérőknek vagy a foglyok családjának illendő kártérítést adtak, falukat, birtokokat, jószágokat örökös tulajdonjoggal adományoztak”, addig IV. Béla, 1235-ben trónra kerülve, azonnal folytatta a birtokok 1231-ben befejezett (vagy inkább abbahagyott) visszavételét. Ehhez a politikához, a politika sikeres végrehajtásához IV. Bélának királyként sokkal több esélye volt, mint 1228–1231 között, e politikával egyet nem értő apja életében, királyi herceggént. Ez a különbség világosan meglátszik az 1235-ben indult és nagy ütemben 1239-ig folyt birtokvisszavételnek a korábbtól eltérő vonásaiban. IV. Béla nyíltan a III. Béla korabeli állapotok visszaállítását jelölte meg elérendő célként, azt az időszakot, amikor még nem kezdődtek el a féktelen birtokadományozások, s Magyarország ereje, a királyi hatalom és tekintély súlya jelentős volt. Amíg azonban az 1228–1231 közti időszakban Béla általában csak a világiaknak tett örökadományok visszavételével foglalkozott,

addig 1235-től kezdődően szélesebb körre terjedt ki a restauráció. Az egyházi birtokok visszavétele IX. Gergely pápa felépését váltotta ki; 1236 januárjában Bélához, illetve öccséhez, a birtokvisszavételi politikában Bélát támogató Kálmánhoz intézett leveleiben jogtalannak tartja a visszavételeket, az uralkodót és testvérét az elvett javak visszaadására és elégtétel szolgáltatására kéri. Noha Béla ígéretet tett az egyház bizonyos kártalanítására, de az egyházi birtokok visszavételétől nem állt el. IX. Gergely figyelmét azonban a következő években a II. Frigyes császár ellen folytatott investitúraharc kötötte le. A birtokvisszavételi politika támaszainak és motorjainak bizonyultak – mind 1228–1231 között, mind pedig 1235-öt követően – a várjobbágyok és a várnépek, de a várjobbágyok felhasználták ezt az akciót arra is, hogy a várföldekkel saját, önálló rendelkezésű ingatlanaikat gyarapítsák. A birtokrestaurációs politika kezdeti lendülete az évek során alábbhagyott, nagyjából olyan mértékben, ahogyan nőtt a világi és egyházi előkelők ellenállása a birtokvisszavétel politikája iránt. 1238-ban IV. Béla sorra visszaadta a birtokokat a kárvallott egyházaknak, majd a világiaktól történt visszavételeket is hatálytalanítani kezdte. De Béla királyként sem tudta teljesen visszaszorítani a birtokadományozás gyakorlatát a birtokvisszavételek időszakában, s ez ismét korlátozta a restaurációs politika hatékonyságát. Az adatok azonban arra mutatnak: nem kevés föld került vissza a várak fennhatósága alá, s a visszavételeknek 1239-ben történt befejezését követően IV. Béla hozzákezdett a várak és népeik helyzetének rendezéséhez, a különböző királyi népelemek kötelezettségeinek, jogállásának megállapításához.

Az előkelők mást is „elnyomásuk” egyik formájának tekintettek: IV. Béla ugyanis nem tette lehetővé, hogy mindenki ügyét élőszóban és személyesen a király elé vihesse. A római udvar példájára bevezette, hogy az ügyekkel írott kérvények formájában foglalkozzanak udvari tisztviselői, méghozzá oly módon, hogy „a könnyebb és egyszerűbb ügyeket minél gyorsabban maguk intézzék el, s az ő tudomására csak a nehezebb,

fontosabb ügyeket hozzák”. Az előkelők azzal vádolták meg a kancellária alkalmazottait, hogy kényük-kedvük szerint ártottak, illetve kedveztek a feleknek. „Azt beszéltek a nemesek – írja Rogerius –, hogy a kancellárok az ő királyaik, s nincs is nekik más királyuk.”

További súrlódások, viszálykodások kiindulópontja lett a király és az előkelők között a kun kérdés. Kötöny kunjai ugyanis vereséget szenvedtek a tatároktól, s bebocsátást kértek Magyarországra. IV. Béla éles szeme azonnal felfigyelt azokra a lehetőségekre, amelyeket a kunok Magyarországra költözése teremt. A király nem is habozott, eljűk ment a keleti országhatárra, megkereszteltette s bebocsátotta a Rogerius által 40 ezer főnyire taksált nomád kun tömeget. Rogerius szerint IV. Béla „egyedül azért tette ezt, hogy isten nevének tisztelete az ő uralkodása alatt is növekedjék Magyarországon, és ha valamikor koronája ellenségeivel esnék háborúja, ellenük bátrabban és sikeresebben síkra szállhasson”. A letelepült életmódot nem ismerő nomád kun nép Magyarországon is ide-oda vándorolt számtalan lábasjóságával, sok kárt tett a magyarok legelőiben, szántóiban, kertjeiben, szőlőiben. A kunok sok erőszakosságot követtek el asszonyokon, leányokon. A törvény azonban nem egyenlően mérte a kunt és a magyart. Ha magyar bántott meg kunt, a magyarra rögvést lecsapott az igazságszolgáltatás, de ha a kun okozott kárt a magyarnak, elmaradt a büntetés, sőt még a magyart verték meg, ha nagyon sürgette a törvényes elégtételt. Amikor IV. Béla tudomást szerzett a kunok okozta sérelmekről, összehívta a Szerémségbe előkelőit, s intézkedett a kunok széttelepítéséről és a pártatlan igazságszolgáltatásról, de kevés foganatja lett, mivel a kunok nem szívesen oszlottak részekre, együtt maradtak, legfeljebb elkerülték a lakott helyeket, s Magyarország lakatlan földjein jártak nemezsátraikkal és barmaikkal. Mindenesetre a magukat megsértettnek tartott előkelők is hasznót húztak a kunok betelepedéséből, mivel személyükben olcsó szolgálkhoz jutottak. Azt is nehezményezték a magyar urak, hogy amíg ők csak messziről láthatták a királyt, s szót is csak mások által tudtak

vele váltani, addig a legkisebb kunnak is szabad bejárása volt a királyhoz, s a tanácsban is többre becsülte a király a kunt a magyarnál. A nemesek ellenállása komoly méreteket öltött. Rogerius írja: „Olyan nagy volt ezen a nemesek méltatlankodása, hogy már alig türtőztették magukat.”

„Királyával tehát ellenséges viszonyban volt az ország, amikor 1240 karácsonya táján híre érkezett, hogy az Oroszországgal határos magyar végeket már pusztítják a tatárok... De a magyarok farsangi jókedvükben nem hittek a rossz híreknek. Azt mondták, sokszor járt ilyen hír a tatárokról, de mindig hamisnak bizonyult: ez is hát régi mese felújítása. Mások azt mondták: csak egyik-másik főpap költ ilyen híreket azért, hogy ne kelljen Rómába fáradniok a római pápa egybehívta zsinatra.” Nemcsak Rogerius nyilatkozik így, hanem lényegében hasonló képet fest Magyarország tatárjárás előtti közállapotairól Tamás, az Adriai-tenger melléki Spalato főesperese is: „Mikor a tatárok közeledtének irtóztató híre a magyarok fülébe jutott, azt csak holmi játéknak vagy hiú álomnak tekintették, részint azért, mert ilyen híreket gyakran ok nélkül hallottak, részint azért, mert országuk sok katonájában bizakodtak. A hosszas békében elpuhultak, a fegyver terhétől elszoktak, mert a testi gyönyörűségeknek örülvén, a gyáva puhaságban elsatnyultak... Mert mi más gondja volt az ifjúságnak, mint üstökét simogatni, bőrét tisztogatni, a férfias viseletet asszonyi öltözetre változtatni. Az egész napot válogatott lakomák között töltik, s éji álmaikat reggel kilenckor alig végzik.” Az urak a kunokat is bevonták kombinációikba. Azt beszélték, hogy Kötönyék csak azért jöttek Magyarországra, hogy a földet kikémleljék, a magyar nyelvet megtanulják, s ezt követően közösen támadjanak a magyarokra. A lényegre tapint Rogerius, amikor azt írja: a magyar urak „valósággal örvendtek hát a király baján, és szólták őt azért, hogy behozta a kunokat”.

A király és környezete azonban tudta, és legalábbis 1240–1241 telén, miután a tatárok Kijevet elfoglalták, fel is fogta: nem vaklárma a tatárok közeledése, hanem fenyegető, sürgős intézkedéseket követelő valóság. Maga IV. Béla személyesen

járta végig a veszélyeztetett magyar–oroszl határszakaszt a lengyel szélékig, és intézkedett az erődítési munkákról, fatorlaszok építéséről, az utak elzárásáról. A király a nádorra bízta az orosz kapu (a Vereckei-hágó) védelmét. 1241. március 10-én azonban a tatárok bezúdultak a hágón a Kárpát-medencébe, s a következő napokban a nádor sikertelenül igyekezett feltartóztatni őket: a tatárok a nádor majd minden emberét nyíllal és karddal leölték, maga a nádor is csak kevesedmagával tudott megmenekülni, s négy napig éjjel-nappal lovagolt a Budán tartózkodó királyhoz, hogy híret vigye a tatárok betörésének. A határon felállított fatorlaszok sem tudták megállítani a tatár áradatot. Spalatói Tamás írja: a tatároknak „40 ezer fejszésük volt, akik a sereg előtt jártak erdőket irtva, utakat egyengetve s minden akadályt elhárítva. A király által készített torlaszokon oly könnyen átjutottak, mintha nem roppant fenyők és tölgyek halmazából lettek volna építve, hanem hitvány kőrből épültek volna, ezeket hirtelen összetörték és elégették, így az átkelésben semmi akadályukra nem voltak ezek.”

A Magyarországra törő tatár (vagy mongol) törzseket a 13. század elején szervezte állammá belső-ázsiai hazájukban a legendás hírű Dzsingisz kán. A mongol hódítások oka végső fokon a mongol társadalom felépítésében kereshető. A kora feudális szintre eljutott 13. század eleji mongol állam uralkodó osztálya (a főnökök vagy kánok, a nomád nemesség tagjai vagy nojanok és a fegyveres kíséretet alkotó, erőszakszervezetet megtestesítő katonáskodó elemek vagy nőkörök) a rabszolgák feudális jellegű kizsákmányolása mellett másik jövedelmi forrásának a szomszédos törzsek, államok elleni rablóhadjáratot tekintette. A mongol seregek 13. század eleji fényes katonai sikereihez a mongol hadat jellemző vasfegyelem, kitűnő szervezés, rendkívüli mozgékonyaság s a különféle hadicselek alkalmazása is hozzájárult. A mongolok 1221-ben befejezték Közép-Ázsia meghódítását. Az 1220-as évek elején Grúzián, Azerbajdzsánon át a dél-orosz pusztákig jutottak, szétverték az alánokat (oszetokat), a kipcsakokat, vereséget

mérték az orosz fejedelmekre. A mongolok 1236 tavaszán indultak el újabb európai hadjáratukra, amelynek – Novgorod kivételével – áldozatul estek az orosz városok, s amelynek kapcsán 1241 márciusában a mongolok a Kárpát-medencébe, magyar állami területre léptek. Közép-Európát a tatárok három hadoszlopa támadta 1241-ben. Az északi szárny Bajdár (Bajdar) vezetésével útját Lengyelország déli területeinek gazdag városai, Krakkó és Boroszló (Wrocław) ellen vette. A déli szárny – két ágra szakadva – Kádánnal (Kadan) az élen Erdélybe tört be, míg a főereg Batu irányítása alatt a Vereckei-hágónál hatolt be Dénes nádor legyőzése árán Magyarországra.

A Magyarországra zúduló tatárságot Spalatói Tamás így jellemezte: „Arcuk tekintete nagyon irtóztató, lábszáruk rövid, de mellük hatalmas, arcuk széles, bőrük fehér, álluk szőrtelen, orruk pisze, két szemük kicsiny és egymástól távolabbra áll. Fegyverzetük bikabőrből pikkelyesen készített, de azért áthatolhatatlan és igen biztos vért. Vas- és bőrsisakot, valamint görbe kardot viselnek; tegzeiket és íjaikat katonásan hordják, nyilvesszeik a mieinkénél négy ujjal hosszabbak, és vassal, csonttal, szaruheggyel vannak hegyezve; nyilaik rovátkái olyan keskenyek, hogy a mi íjaink sehogyan sem férnének beléjük. Zászlaik rövidek, s fekete és fehér színnel vannak díszítve, némelyiknek a hegyén gyapjúgomb van. Lovaik alacsonyok, de erősek, az éhséget és a fáradságot bírják; rajtuk paraszt módra (nyereg nélkül) lovagolnak, s a lovak a sziklákön, köveken patkó nélkül úgy nyargalásznak, mintha vadkecskéké volnának; három nap egyfolytában fárasztva egy kis kóró takarmánnyal megelégszenek. Hasonlóan embereik az étellel mit sem gondolva csak a kegyetlenséggel élnek, a kenyérevéstől irtóznak, tiszta és tisztátalan állatok húsát egyaránt eszik, és lóvérral megaltatott tejet (kumiszt) isznak.” Magyarországra törő seregeik összlétszámát 50 és 100 ezer fő közé tehetjük.

A Vereckei-hágón betóduló, Batu vezette tatár seregek egy csoportja (előőrse) Batu egyik alvezérének és testvérének,

Sejbánnak (vagy Sibannak) az irányítása alatt már 1241. március 15-én Pest szomszédságáig nyargalt előre, s portyázókat küldött a város pusztítására. A tatárok hol visszavonultak Pest határából, hol újra Pestre támadtak, ingerelték, csalogatták a város lakóit. Március 17-én – a király hadakozási tilalma ellenére – Ugrin kalocsai érsek kevés számú emberrel kiment a városból, hogy megütközzék a tatárokkal. A tatárok azonban nem vették fel a harcot, lassan hátráltak az őket üldöző magyarok elől. Amikor pedig egy mocsaras helyre érkeztek, a tatárok könnyen átkeltek az ingoványon, de a magyarokat nehéz fegyvereik megakadályozták mind a mocsáron való átkelésben, mind a visszatérésben. A mocsár foglyaivá vált magyarokat a tatárok – körülvéve a mocsarat – nyilaikkal szinte kivétel nélkül megölték, az érsek alig néhány társával tudott csak onnan kivergődni és a városba visszatérni. Ugyanezen a napon, március 17-én Batu seregének egy része Vácot dúlta fel. Az egyház kincseit elvették, sok embert – köztük kanonokokat is – kardélre hánytak, megégették.

Növelte a feszült hangulatot, hogy amíg IV. Béla király óvatosságból tiltotta a portyázó tatárokkal való összezsapásokat katonái számára, addig a Béla hívására kevesedmagával Budára jött Frigyes osztrák herceg harcba bocsátkozott a tatár előőrssel, s egy-két tatárt megölt. Jóllehet nyilvánvaló volt, hogy a gyakorlatilag seregtelen Frigyes semmi számottevő eredményt nem érhet el az ellenség ellen, a megölt néhány tatár veszét pedig a hatalmas tatár sereg ereje egyáltalán nem sínyli meg, mégis – mint Rogerius írja – „a magyarok e dolgon kapva, a királyt szidni és a herceget egy szívvel magasztalni kezdték”. Súlyos cselekedetre ragadtatta a pesti népet az a szándékosan terjesztett rágalom, hogy Kötöny és kunjai okozták Magyarország romlását, s a Vereckei-hágón Magyarországra tört seregek nem tatárok, hanem kunok. Tápot adott ezeknek a híreszteléseknek az előkelők által kieszközölt ama lépés, hogy a tatár barátság gyanújába fogott Kötönyt nejével, fiaival, leányaival és előkelőivel már a tatárok betörése előtt a király letartóztatta és őrizet alatt tartotta. Hogy a zavarkeltés

mögött magyar előkelők álltak, világosan kitűnik jelszavaikból. Ilyeneket sugalltak a népnek: „Harcoljon királyunk, aki a kunokat a mi gyűlölségünkre behozta!” Vagy: „Harcoljon a király azokkal, akiknek jószágainkat adományozta!” IV. Béla ezek hallatára követet küld Kötönyhöz, hogy az menjen hozzá. A nép azonban már ekkor „Haljon meg! Haljon meg!” kiáltásokkal Kötöny halálát óhajtja. Kötöny nem hajlandó védtelesen a királyhoz menni, félve a tömeghangulattól, csak úgy, ha a király olyan kíséretet ad mellé, amely megvédi őt a támadásoktól. A tömeg feltehetően arra következtethetett ebből, hogy Béla király szöktetni próbálja Kötönyt. Mielőtt még a király döntött volna a Kötönyért küldendő erős kíséret ügyében, fegyveres magyarok és németek (Rogerius tudósítása szerint „Pest nagy és igen gazdag német város”) behatoltak a palotába, ahol Kötönyt őrizték. Kötöny és emberei ijással és nyíllal védekeztek, de a túlerő lebírtta őket, a kunoknak fejüket vették, és testüket a palota ablakán át a nép közé vetették. Amikor a Béla megsegítésére mindenünnen összejött kunok hírére vették Kötöny halálának, zavar keletkezett a kunok sorai-
ban, a magyar parasztok viszont úgy érezték, bátorítást kaptak a kunok pusztítására. Így a tatár veszedelem torkában, amikor a segítségül behívott osztrák sereg is visszatért országába, kun–magyar „háború” robbant ki. A kunok magyar falvakat égettek fel, s kiváltak a magyar seregből, és útjukat dél felé vették. Szembe találkoztak a csanádi püspök seregével, amely a király gyülekezőhelye, Pest felé tartott. Maga a csanádi püspök megmenekült, de egész csapatát a kunok szétverték és megsemmisítették. A kunok átkeltek a Dunán, a Szerémségben megütköztek az ellenálló szerémiekkal, s miután legyőzték őket, a Duna–Száva köze feldúlására indultak. „Ezt Kötönyért!” – kiáltották, ha egy-egy magyart leterítettek. Végül is a Száván átjutva a kunok Bulgáriába vonultak.

A kalocsai érsek biztatására, miután az ország seregének nagyobb része megérkezett a pesti táborba, IV. Béla megkezdte a felvonulást a tatárok ellen. Közben a tatárok Vác után egy másik gazdag püspöki székhelyet, Egert foglalták el és

dúlták fel. Benedek váradi püspök, aki a királyi csapatokhoz igyekezett, hírt véve Eger pusztulásáról, a rablók után indult. A portyázó tatárok viszonylag kevesen voltak, lovuk viszont annál több. Így ahhoz a cselhez folyamodtak, hogy a lovakra kitömött bábukat ültettek, s egy domb aljába helyezték el azokat néhány szolga felügyelete alatt. Maguk a tatárok harcba bocsátkoztak a váradi püspök seregével. A csatában a tatárok hátrafelé, a domb irányába húzódtak, s ekkor bukkantak elő a csatarendbe állított lovak, hátukon a bábukkal. A cselvetéstől tartó magyarok visszafordultak, futásnak eredtek, a tatárok üzőbe vették őket, sokakat megöltek közülük, csak kevesed-magával ért haza Váradra a püspök is. A király közben ellenállás nélkül vonult kelet felé. A tatárok Pestig eljutott előőrsei futást színlelve hátráltak a királyi sereg elől. Ez a tatár taktika is hozzájárult ahhoz a hamis képhez, ami a magyarok körében kialakult. A magyarok úgy hitték, hogy a teljes tatár sereget üldözik, nem gondoltak azzal, hogy csak a tatár előcsapatokkal volt eddig dolguk. Szinte akadálytalanul jutottak el a Sajó folyóig, s ott ütöttek táborni Muhi mezején. A magyarok sík terepen történő elhelyezkedése lehetőséget adott a Sajó túlsó partján táborozó tatároknak (immár a Batu vezette tatár fő-seregnek), hogy tájékozódjék a magyar sereg létszámáról, felállásáról. Sejbán, a Pestig portyázó tatár előcsapatok parancsnoka úgy tájékoztatta Batut, hogy a magyar sereg számban meghaladja a tatár sereget. Batu csak akkor nyugodott meg, amikor egy magaslatra felhágva megszemlélte a magyar sereg elrendezését. Így szólt embereihez: „Bajtársaim! Jó kedvvel kell lennünk, mert jóllehet azon nép száma nagy, de minthogy rosszul vezetik őket, a kezünkben vannak, ugyanis mint a birkák, nyáj módjára, szűk akolba zárták magukat.” Batu kán nem tévedett. A magyarok – a király parancsára – nem szerteszét, hanem egy csoportban ütötték fel sátraikat. Körös-körül szekereket és pajzsokat állítottak, hogy táborukat így megerősítsék. A táboron belül a sátrak össze voltak zsúfolva, a sátrak köteleit úgy egymáshoz kötözték és bogozták, hogy maguk számára a táboron belüli utakat elzárták, s magán a táboron

belül nem lehetett járni-kelni. A magyarok elhelyezkedése azért is rossz volt, mert míg őket a tatárok szabadon kémlelheték, addig a magyarok nem láthatták a tatár tábort, és igazi erejét nem mérhették fel.

Ez utóbbi körülmény elbizakodottságot szült a magyar táborban. Amikor a király kemény harcra buzdította embereit, és az előkelőknek saját kezével zászlókat osztogatott, a magyarok ezt nevetségesnek találták. Arra gondoltak, hogy korábban a kunok is hirtelen be-beütöttek Magyarországra, s az ország egy részét még a magyarok összegyülekezése előtt feldúlták, majd sietve távoztak a zsákmánnyal. De mi több, néha-néha a magyarok is hasonlóan tettek Kunországban. Politikai szempont is lohasztotta a magyarok lelkesedését. Az előkelők – kis csetepaténak vélvén az előttük álló ütközetet – a király vereségét akarták, hogy a csatavesztést követően kedvesebbek legyenek a király előtt, s abban bíztak, hogy a csatavesztés csapása csak néhányukat fogja érinteni. 1241. április 10-ről 11-re virradó éjjel egy orosz fogoly értesítette a magyar királyt, hogy az éjszaka folyamán a tatárok támadása várható. A folyón átkelt tatár sereget Kálmán herceg és Ugrin kalocsai érsek csapatai viasztorították a Sajó túlsó partjára, illetve a folyóba nyomták. A magyarok azt hitték, hogy győzelmet arattak a tatárokon, nagy ujjongással tértek meg övéikhez, majd fegyvereiket lerakván éjszakai pihenőre tértek. Néhány vitéz harcos – köztük Kálmán herceg és a kalocsai érsek – nem tért nyugovóra, hanem fegyverben virrasztottak. Előrelátásuk igazolódott. A tatárok a Sajó több pontján átkeltek, s mire felvirradt április 11-én a nap, a muhi síkságon a tatárok megkezdtek a magyar tábor bekerítését. Amikor a folyó őrei riasztották a magyar tábort, a zavar a tetőfokára hágott a tatárok nem várt támadása miatt. Spalatói Tamás még azzal is megvádolja az általa elpuhultnak tartott magyarokat – máig is nyitott kérdés, hogy mennyi alappal –, miszerint ahelyett, hogy fegyverre kapnának és lóra ülnének s az ellenségre csapnának, ágyaikból lassan kelve inkább azon voltak, hogy szokásuk szerint fészülködjenek, karpereceiket csatolgassák, arcukat moso-

gassák. Kálmán herceg és a kalocsai érsek azonnal az ellenségre vetették magukat, de csapatuk kevés száma miatt hamarosan viasszorultak a táborba. Ugrin érsek fennhangon korholta a királyt gondatlanságáért, az ország nagyjait pedig gyáva elpuhulásukért. Ők ketten (a herceg és az érsek) újra kimentek az ellenségre, vitézül harcoltak, de eredménytelenül, mindegyikük sebesülten tért vissza övéikhez. Velük ment a templomos rend mestere is olasz vitézeivel, ők egy szálíg odavesztek.

Reggel hét óra tájban bezárult a tatár gyűrű a magyar tábor körül. A tatárok nyilazták a magyar tábor, illetve a magyar sátrak közelébe férkőzve tüzet vetettek a magyar táborra. Spalatói Tamás – noha nem volt szemtanúja a muhi csatának – érzékletes képet fest a magyar tábor helyzetéről ezekben a váláságos órákban: „S látván a magyarok, hogy az ellenséges csapatok által minden oldalról körül vannak kerítve, fejüket és eszüket vesztk, és seregeik kifejtéséről vagy általános csatába menetelről gondolkodni sem tudnak, hanem a roppant veszedelmen megrettenve ide-oda járnak, mint az akolban a farkasok marásától menekülni akaró juhok, az ellenség pedig mindenfelől rájuk zúdulva nyilazással szorongatja őket . . . A magyarok . . . a dárdák es nyilak záporát nem szemben fegyverrel fogadják, hanem hátat fordítva a lövéseknek, s lépten-nyomon olyan sűrűn hullanak, mint ahogy a megrázott tölgyfáról a makk szokott hullani.” A magyarok menekülését nagymértékben nehezíti a táborban az utak hiánya, a kötelek és sátrak sokasága és sűrűsége. A kötelekben meg-megbotló menekülők egymásra torlódnak, szorongatott helyzetükben egymást tapossák, tiporják, s ez nem kevesebb áldozatot szed, mint a tatár nyilazás. A tatárok folyosót nyitottak a menekülőknek, de továbbra is kísérik őket, hogy leszámoljanak velük. A tatárok nem törődtek a menekülők eldobott fegyvereivel, arany- és ezüstedényeivel, bársonyöltönyeivel, ők emberekre vadásztak. A fáradtan menekülőket kopjakkal leszúrták, karddal lenyazták, egy nagy csapat menekülőt pedig mocsárba szorítottak, ahol azok a vízbe és a sárba fulladtak. Különösen ügyeltek

regalem ad laus ipsius honori
 fice tenete. Daniele uo duce Pu
 tenor equum suum an ipm sum
 ma cum reuerencia ducete. Regi
 autē xxxv annis. Anno dō 88.
 Ec. xlj. ipō bela regnate. o anga
 li siue. Aduentus pmi Tataroz.

tatarum cum quinquies cetenis

a tatárok IV. Bélára, kedvelt fogásuk közé tartozott a meghódítandó ország fejedelmének kézre kerítése. Maga IV. Béla belekeveredett egy lovascsatába, de emberei megvédték, kivágták a tatár gyűrűből. A király váltott lovakon, tatároktól űzve igyekezett észak felé menekülni. Kálmán herceg is – igaz, sebesülten – kiverekedte magát a bekerítésből, s kivágva magát az üldözők köréből, ellenkező irányban, mint bátyja, a király, dél felé, Pestre tartott. Elesett viszont az ország két érseke, az esztergomi és a kalocsai, több püspök, prépost és főesperes. „A nagyobb és kisebb rendű világiak közül azok számát, akik a mocsarakba és vizekbe fúltak, tűzben égtek és kardra hányattattak, egyetlen halandó sem tudhatja biztosan” – összegezti a világi előkelők személyi veszteségeit Rogerius. S noha a muhi csatának ő sem volt szemtanúja, a veszteségekről rajzolt képe döbbenetes: „A mezőkön és utakon sok holttest hevert, egy részének feje levágva, más részének teste darabokban, a falvakban és az egyházakban, ahová menekültek, igen sok holttest összeégetve. Kétnapi járóföldre terjedt a pusztulás és a romlás, az egész föld vértől piroslik, s úgy heverték a földön a holttestek, mint ahogy a nyájak a pusztákon legelésznek, vagy ahogy a kőbányákban a faragott épületkövek állnak.”

IV. Béla a muhi csatavesztést követően Észak-Magyarországon át Nyitrára (ma: Nitra), majd onnan Pózsonyba (ma: Bratislava) bujdosott. Kálmán herceg elérte Pestet, és sietve átkelt a Dunán, a somogyi Segesdre ment. A Muhinál győztes tatárok immár újra Pest alatt termettek, háromnapos ostromban felőrölték a pestiek ellenállását, s így a város a tatárok kezére került; borzalmas pusztítást vittek véghez a gazdag helységben. Közben a tatárok újabb seregei léptek Magyarország területére. Kádán 1241. március 31-én Észak-Erdélybe tört, Radna (ma: Rodna), a nagy hegyek között fekvő német város, a király ezüstabánya ellen támadt. A tatárok előbb cselből megfutamodtak a felfegyverzett radnaiak elől, s miután a némettség úgy gondolta, győzelmet aratott, örömeiben lerészegedett. Ekkor a tatárok behatoltak a védtelen városba, melynek lakói, látva a harc kilátástalan voltát, megadták ma-

gukat. A radnaiak (mintegy 600 fegyveres német) jó szolgálatot tettek a tatároknak, mivel vállalkoztak arra, hogy kalauzként vezetik a tatárokat erdőkön, berkeken, sziklákon keresztül. A radnaiak nyílt átpártolásának segítségével Kádán serege – Észak-Erdélyt és városait végigpusztítva – rövidesen Nagyvárad (ma: Oradea) alá érkezett. Váradra a környék sok nemese, számtalan parasztja gyűlt össze. A várost egykettőre bevették a tatárok, rövidesen a vár elfoglalására is sor került. A váradi székesegyházat felégették, borzalmas pusztítást tettek mind emberekben, mind javakban. Ezt követően Kádán csapata délre fordult, Csanád (ma: Cenad) irányába. A tatárok egy másik serege – a déli szárny másik ága – Büdzsek vezetésével Dél-Erdélyre tört, legyőzte az erdélyi vajda hadát, majd több dél-erdélyi város elfoglalása után Csanádot bevette. Itt egyesült az Erdélyre tört két tatár sereg. A tatárok Bajdár vezette jobb szárnya a sziléziai Legnicánál 1241. április 9-én megütközött Henrik sziléziai lengyel herceggel. A csata megállította a tatárok további nyugati irányú előretörését. A Bajdár-féle sereg dél felé vette útját, s már április végén Trencsén (ma: Trenčín) közelében magyar földre lépett. Északnyugat-Magyarországon több vár – Trencsén, Pozsony, Nyitra, Komárom (ma: Komarno) – megvédte magát a tatár ostromtól, de a környező vidékeket könyörtelenül feldúlták.

IV. Bélát – még a Bajdár-féle tatár sereg érkezése előtt – Frigyes osztrák herceg Pozsonyból biztonságosabb helyre, a Pozsonyhoz közeli, de már osztrák területen levő Hainburg várába hívta. Itt azonban a herceg megzsarolta a magyar uralkodót, akitől olyan adósság megfizetését követelte, amelyet még sok évvel korábban II. András király hagyott kifizetetlenül egy vereségét követően. A több ezer márkára rúgó összeget az úzótt IV. Béla természetesen nem tudta előteremteni, ezért Frigyesnek adta ingóságait, valamint három nyugat-magyarországi megyét kötött le neki zálogképpen. Ezt követően a herceg hagyta, hogy a magyar király tovább bujkáljon. Az osztrákok, kihasználva Magyarország szorult helyzetét, fegyveresen az országra törtek, és Győr várát elfoglalták, de

a magyarok rövidesen visszafoglalták a betolakodóktól az erősséget. Béla király a szégyenletes hainburgi „fogság” után híveivel a Drávántúlra, Zágrábba ment. Segesdről ide hozták a sebesült Kálmán herceget is, Béla király öccsét, aki 1241 májusában sebeibe belehalt.

A tatárok az elfoglalt országrészben, amely a Dunától északra és keletre eső hatalmas területekre terjedt ki, berendezkedtek. Felosztották a fennhatóságuk alá került területet, mindegyik tatár előkelőségnek kijelölték a maga részét. A muhi csata zsákmányának elosztásakor akadtak rá a tatárok az alkancellárnál – aki maga is az elesettek között volt – a király pecsétjére. A pecsét birtokában cselet eszeltek ki. Néhány életben maradt magyar pappal a király nevében hamis leveleket írtak olyan tartalommal, mely a magyarokat a helyben maradásra intette, s Béla király neve alatt a tatárok elleni harc reményét csepegtették a magyarokba. A királyi pecséttel meg erősített levelek hiteltre találtak szerte Magyarországon, s mivel ennek értelmében sok magyar nem adta fejét futásnak, ez megkönnyítette a tatárok helyzetét. De mivel még sokan bujdosnak az erdőkben, a tatárok azoknak azt ígérték, hogy aki meghódol, szabadon hazatérhet. Az éhező menekültek hittek a szónak, s visszatértek hajlékukba. Azután minden falu urat választott magának a tatárok közül, s az aratás idején a magyarok a termést learatták, betakarították, de azt már a tatárok nem engedték meg nekik, hogy a termést feléljék. A kánok rendszeresen a legszebb leányokat kérték a magyaroktól ajándékba, de jóindulatukat az sem tudta megnyerni, hogy „atya leányát adta nekik gyönyörűségükre, férj a feleségét, bátya pedig szép húgát, csak hogy a maga életét megvásárolhassa”. Egy alkalommal – Rogerius a szemtanú rá – minden kán olyan parancsot adott ki, hogy bizonyos falvakból a férfiak, asszonyok, gyermekek jelenjenek meg színük előtt ajándékokkal, s amikor a kánok a rendelt ajándékot átvették, az ajándékokhozóit egy völgybe vezették, s ott kifosztva, lemeztelenítve, rettenetes módon meggyilkolták valamennyit.

IV. Béla 1241. május 18-án Zágrábban kelt levelében a pápa

segítségét kérte. Ugyanebben az időben a magyar király hasonló tartalmú levelet küldött IV. (Hohenstauf) Konrád német királynak, II. Frigyes császár fiának is. Béla még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy a német birodalom hathatós segítsége fejében magát és országát a birodalom hűbéresévé tegye. IV. Konrád körül valamelyes sereg összegyűlt, a császár fia és több német előkelő felvarrta ruhájára a kereszt jelét, de miután a tatárok 1241-ben a Duna vonalánál megálltak, azaz közvetlenül a birodalmat nem fenyegették, a sereg feloszlott. A keresztény világ két hatalmasa, a pápa és a császár azonban segítségadásra komolyan nem is gondolt. II. Frigyesnek tett Béla ajánlata a hűbéri hódolatra, de esze ágában sem volt, hogy a pápa ellen folyó itáliai hadjáratot félbeszakítsa. A pápa könnyezett, amikor Magyarország pusztulásáról értesült, ám segítséget csak abban az esetben ígérhetett, ha II. Frigyes visszaadja a keresztény világnak a békét. Pedig a nyugatra jutó hírek igen riasztó képet festettek a keresztény Európát fenyegető veszélyről. Maga Béla sem palástolta leveleiben a tatár pusztítás méreteit, a Németországba küldött levélben pedig – hogy Konrád királyt érdekeltté tegye – még arra is kitért, hogy értesülése szerint a tatárok a tél elején Németországot akarják hirtelen megrohanni, remélve, hogy innen minden országot és tartományt elfoglalhatnak. Egy bajor kolostor évkönyvébe az 1241. évhez ez a bejegyzés került: „Magyarországot, mely 350 évig fennállt, a tatárok ez évben megsemmisítették.” A nyugati országokat, főleg pedig a pápát és a császárt ezek a hírek sem rázták fel, és nem serkentették a segítségnyújtásra. A magára maradt Magyarország szívbe markoló segélykiáltását fogalmazta meg IV. Béla király 1242. január 19-én kelt levelében a pápához (valójában ekkor IX. Gergely, majd IV. Cölesztin pápák gyors egymásutánban bekövetkező halála miatt a pápai szék nem is volt betöltve): „kérjük Atyaságtokat, engedje szívéig hatolni a bilincsbe vertek sóhajait, a gyászoló özvegyek, árvák és kisdedek zokogását, és hogy a Magyarországon újonnan beplántált egyház iránti buzgóság nyomorultul tövestül ki ne gyomláltassék, minél gyorsabban küldjön

Magyarországra olyan harcosokat, akik tudják, akarják és képesek velünk és, istennek hála, még szép számmal lévő mieinkkel együtt istenért magukat falként odavetni, főképpen azért, hogy a Duna folyót át ne léphessék, melyen a mindenható isten eddig megakadályozta átkelésüket, különben Krisztus nevének emlékezete s a római egyház áldásából nekünk és atyáinknak mind ez ideig juttatott korona dicsősége attól kezdve eltöröltetik, és szabad utat nyernek mindenfelé a többi országok megrohanására. Mert Krisztus nevének e káromlói nem elégszenek meg a mi határainkkal, hanem arra készülnek, hogy minden keresztény országot vadállati dühöngő kegyetlenséggel letiporjanak, és isten egyházait lerontsák, ha tehetik.” IV. Bélának azonban ez a levele sem ért el célt, a segítség elmaradt.

1241–1242 telén Magyarországra új megpróbáltatások vártak. A Duna befagyott, a magyarok a maguk oldalán – a Dunántúlon – mindennap törték a jeget, és őrizték a Dunát. A tatárok gyalogosan többször megvívta a magyarokkal a Duna jegén, de a tatárok lovakkal nem merészkedtek a jégre. Hogy vállalkozásuk veszélytelen voltáról meggyőződjenek, újabb cselhez folyamodtak. Sok lovat és barmot vittek a Duna-partra, s azokat három napon át őrizetlenül hagyták a parton. A magyarok ebből arra gondoltak, hogy a tatárok visszavonultak, így hát átkeltek a Dunán, és a jószágokat a maguk oldalára áthajtották. A tatárok meggyőződtek arról, hogy a jégen lóháton is bátran átkelhetnek. Ez 1242 februárjában meg is történt. A Dunántúl elfoglalását Kádán seregére bízták. A Dunán átkelt tatár csapatok először Budát égették fel, majd Esztergom ellen indultak. Az esztergomiak jól megerősítették a várost; számtalan nép gyűlt ott össze, gazdag polgárok, nemes vitézek, úrasszonyok. Erejük elbizakodottá tette őket, azt vélték, hogy az egész világ sem bír velük. A város ostromát Rogerius így írja le: „Egy napon körülvették a várost a tatárok, s foglyaikkal annyi rőzsekévét összehordattak, hogy a város egyik felén egyszeriben falat raktak kévéből, a sáncoknál is magasabbat. E mögé állították föl a harminc ostromgépet, úgyhogy éjjel-nappal lö-

völdözték a követ a városra és a fatornyokra. Ettől aztán az egész város megbódult, s olyan észvesztés lett, hogy elfelejtkeztek a védelemről is, csak egymás közt háborogtak. A tatárok pedig lerontották a fatornyokat, s azután az árkokat betemetni földdel töltött zsákokat vetegettek gépeikkel. A városbeliek . . . már látták, hogy nem tudják magukat tartani, ezért felgyújtották az alsó várost és a sok faházat egészen a belvárosi palotáig. Töméntelen szövetet és ruhát is odaégettek a házakban, leölték a paripákat is, földbe ásták az aranyat, ezüstöt, s elrejtették minden javukat. Azután palotákba vonultak, hogy ott védjék magukat. A tatárok látták már, hogy minden zsákmányolnivaló elhamvadt; ezen hát nagy bosszúra gerjedtek. Gyorsan körülvették a várost fapalánkkal, hogy senki ne jusson ki máshová, mint kard élére; azután a paloták ostromához fogtak. Hamarosan be is vették, s nem hiszem, hogy az egész városból élve maradt volna tizenöt ember.” A város várát azonban nem vették be.

Esztergom után a tatárok Székesfehérvár ellen fordultak. A külvárosi házakat felégették, de a széles mocsaraktól körülvett várost a jég megolvadásának időszakában nem tudták elfoglalni. Hasonlóan sikerrel védekeztek az apát vezetésével a pannonhalmi Szentmárton vár védői is a Kádán seregéből kivált tatárok ellen. Kádán serege az esztergomi és fehérvári sikertelen, de nem is túlzottan erőltetett ostromok után igen sietősen eredeti célkitűzésének megvalósítására, Béla király elfogására indult. A király, hírére véve a tatárok Dunán történt átkelésének, elhagyta Zágráb vidéki tartózkodási helyét, s egész kíséretével egyetemben az Adriai-tenger mellékére húzódott, először Spalatóban, majd a szigeten épült Trauban (ma: Trogir) talált menedéket. A tatárok végignyargalva a Dunántúlon és a Drávántúlon, március elején már szintén a tengerparton tűntek fel. A Spalato melletti Clissa (ma: Klis) várát kezdték ostromolni, de amikor megtudták, hogy a király nincs ott, felhagytak a vár megvívásával. A tatárok a traui partokra mentek; Béla király nem érezte eléggé biztonságosnak a közeli szigeteken való tartózkodást, azért a királynét és fiát, az

1239-ben született Istvánt minden kincsével együtt hajókra költöztette át, maga is csónakba ült, ide-oda evezett a partok előtt, farkasszemet nézve az ellenséggel, várva a dolgok ki-
menetelét. De miután Kádán meggyőződött, hogy a víz az iszap mélysége miatt átgázolhatatlan, s miután rendre eredménytelennek bizonyultak azon kísérletei, hogy Traut megadásra bírja, felkerekedett seregével, és dél felé haladva az Adriai-tenger partján elhagyta Magyarország területét. Visszavonultak Magyarországból a többi tatár seregek is. Egyesek Halicson, mások Dél-Erdélyen át mentek ki, Batu a fősereggel a Duna vonala mentében, a Szerémségen át távozott Bulgáriába.

A tatárok gyors és összehangolt kivonulásának számos oka volt. Ezek sorában megemlíthető, hogy 1241 decemberében Belső-Ázsiában meghalt Ödögej nagykán, a tatár birodalom vezetője. Ha utódát csak fél évtized múltán is választották meg Güjük személyében, a haláleset olyan esemény lehetett a tatárság, főleg a seregvezető kánok – valamennyien Dzsingisz unokái – számára, hogy abbahagyták hadműveleteiket. (Maga a magyarországi tatár sereg fővezére, Batu is unokája volt Dzsingisz kánnak és unokaöccse a meghalt nagykánnak, Kádán pedig éppenséggel fia volt Ödögejnek.) A tatár haditaktikához tartozott az is, hogy egy-egy újonnan meghódított országban tartósan nem rendezkedtek be, erre csak a második hadjárat alkalmával került sor. Azt is számításba kell venni, hogy Magyarország minden korábbi meghódított vagy feldúlt országnál távolabbra esett a tatárok központjától, így nemcsak az utánpótlás, hanem a hírszerzés és hírtovábbítás is igen sok nehézségbe ütközött. Végül, de nem utolsósorban arról sem feledkezhetünk meg, hogy a tatárok magyarországi hódításának háttérországát jelentő Oroszországban sem rendezkedhettek be még úgy, hogy az biztonságot nyújthasson nekik magyarországi hódításaik megtartásához.

A kép, amely a tatár kivonulás után akár a dalmát tengerpartról visszatérő Béla királyt és környezetét, akár a hosszú erdei vagy lápi bujdosás után falujába megtérő parasztot fo-

gadta, elszomorító volt. Különösen a kevés védelmet nyújtó alföldi, illetve sík vidéki tájak pusztultak el. Békés, Csanád és Csongrád megyékben a falvak elnéptelenedése, pusztulása 50–80, sőt mezőszéki tájakon 100%-os volt. Menedéket csak az összefüggő, nagyobb kiterjedésű erdők és a lápos, ingoványos területek adtak. Kisebb pusztulást szenvedett el a Dunántúl és a Drávántúl, ahol – mint Spalatói Tamás írja – Kádán „a király utolérésére sietett, ezért futtában nem tehetett oly nagy pusztítást, hanem nyári jégeső módjára csak az útjába eső helységeket rombolta le”. Súlyos károkat szenvedett Erdély jelentős része. Rogerius, a szemtanú ilyen képet rajzol a Gyulafehérvár (ma: Alba Iulia) körüli tájról közvetlenül a tatárok kivonulása után: „Ó fájdalom! A néptelen és üres földön kezdünk bolyongani, amelyet távoztukkor a tatárok pusztán hagytak. Csak az egyházak tornyai voltak vezető jelek helységről helysége ... , mert az utak és ösvények elenyésztek, fűvel voltak benőve. Az emberek póréahagymát, vöröshagymát és fokhagymát ... a legnagyobb csemege gyanánt hoztak nekem, a többiek mályvával és bürökgyökerekkel éltek. Ezekkel töltöttük meg éhes gyomrunkat, s kiaszott testünkben ezektől éledt újra az élet ereje. Ha elfáradtunk, pihenésünk nem lehetett ..., nem lévén hajlék, mely alá fejünket lehajthattuk volna ... Ahogy az erdőből kiértünk, Fehérvár városához jutottunk, ahol semmi egyebet nem találtunk, mint a megöltek csontjait és fejeit, az egyházak és paloták szétdőlt és ledöntött falait, amelyeket a sok kiontott keresztény vér bemocskolt.” A közbiztonság teljes meglazulása kedvezett a rablóknak, akik birtokokat tettek tönkre, embereket öltek meg az országon belül. 1242 tavaszán, a legnehezebb időszakban Frigyes osztrák herceg újra Magyarországra, Pozsonyra tört, de a magyarok visszaverték a támadót, sőt még 1242 folyamán a herceg az elmúlt évben zálogként lefoglalt három nyugat-magyarországi vármegye visszaadására is kényszerült.

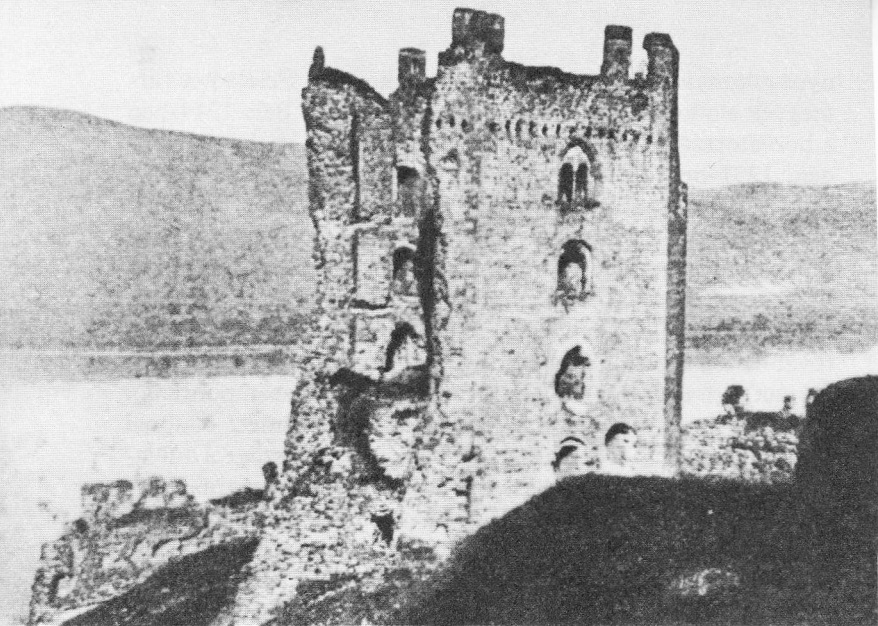
A tatárok távozása után kezdetét vette az újjáépítés. Ha indokolatlan is IV. Béla királyt második honalapítónak tekinteni, az újjáépítés munkájának irányításával, az újabb tatár

támadás veszélyének elhárítását célzó intézkedéseivel sokat tett a tatárjárás okozta sebek begyógyításáért és azért, hogy e hegedő sebek újra ne szakadjanak fel. A legsürgősebb feladat az élet folytatásának biztosítása, a termelés feltételeinek megteremtése, lakatlanul maradt hatalmas területek benépesítése volt. Főleg ez utóbbi természetesen nem egyik napról a másikra történt. Külországokból kevesen jöttek, inkább kedvezőbb feltételek közé magyarországi parasztok telepedtek át, hiszen a telepítési politika alapja a parasztok szabad költöztetésének tiszteletben tartása, illetve a benépesítendő birtokon az új telepéseknek kedvezmények adása volt. A szabadabb mozgás azt eredményezte, hogy a 13. század második felében Magyarország lakói birtokukba vettek olyan területeket, amelyek eddig is az ország határain belül feküdtek ugyan, de jobbára áthatolhatatlan erdőkkel borított, lakatlan területek voltak. Így a 13. század vége felé lassan benépesült északon Sáros, északkeleten Máramaros, északnyugaton pedig Árva, ha még nem is a később itt megszervezendő megyék egész területe, de legalábbis a folyóvölgyek. Az új területeken a megtelepedés erdőirtással, a földnek mezőgazdasági termelésre alkalmassá tételével járt együtt.

IV. Béla tatárjárás utáni politikájának homlokterében még hosszú évekig – a fenyegető és bekövetkezhető újabb tatár támadástól való félelem folytán – az ország védelmi képességének fokozása állt. Magát a veszélyt a király helyesen mérte fel. A tatárok tartós berendezkedése Oroszországban, majd a nyugati tatár állam, az Arany Horda kialakulása állandóan veszélyeztette Magyarországot. E külpolitikai helyzettel való józan számvetés eredményezte, hogy maga IV. Béla vonta le a tatárjárás előtt folytatott politika egyik-másik vonatkozása teljes kudarcának tanulságait. Így – mindenekelőtt a világi előkelők muhi viselkedéséből, a király elleni „szurkolásukból” és más tényekből – az is nyilvánvalóvá vált a magyar uralkodó számára, hogy a birtokviszavétel politikáját nem folytathatja. Újra adományozott hát birtokokat korlátozás nélkül, de több esetben az adományozást katonai feltételhez, bizo-

nyos mennyiségű katona kiállításához kötötte. Feléledt a vármegyék eladományozásának gyakorlata is. IV. Béla 1244-ben a horvátországi Cetina megye összes földjét a spalatói érseknek, 1251-ben az ugyancsak horvátországi Bribir megyét a Šubić család tagjainak adományozta. Az 1260-as években több megye – a nyugat-magyarországi Locsmánd és az észak-magyarországi Sempte – eladományozására került sor. Ugyancsak katonai szempontok játszottak szerepet abban, hogy a király 1247-ben az egész Szörénységet az Olt folyóig, továbbá a Havasalföldet a johannita rendnek (az ispotályosoknak) adta, amely vállalta a tatár támadás szempontjából egyik legveszélyeztetettebb határszakasz védelmét. Katonai megfontolás is indokolta az 1241-ben Magyarországról dűlva-pusztítva távozott kunok visszahívását Magyarországra. A kunok újbóli betelepedésével IV. Béla olyan számottevő katonai erőt nyert, amely felett kizárólagos jogkörrel rendelkezett.

Arra is rá kellett döbbsennie IV. Bélának, hogy a tatárok elsősorban a várakkal, megerősített helyekkel nem boldogultak. Ezért adva volt a király számára a feladat: várakat kellett építenie, amelyek biztosítják a védelmet tatár támadás esetén. Ezért IV. Béla és felesége is várak építésébe kezdtek. A Duna vonalán így épült fel Visegrád és Buda vára (s miután a Várhegyen felépült várat Budának kezdték nevezni, a korábbi, a történeti Buda Óbuda lett). Természetesen a király és a királyi család nem vállalhatta magára az ország valamennyi vára felépítésének gondját, már csak azért sem, mert igen sok várépítésre alkalmas hely, magaslat nem a király, hanem egyházi és világi birtokosok tulajdonában volt. Így tehát a várépítésben a királynak osztoznia kellett ezekkel az előkelőkkel. A 13. század második felében ilyen megfontolásból, és végső fokon kezdetben királyi kezdeményezésre, később azonban már királyi felhatalmazás nélkül is sok-sok vár épült, most már kővárak, gyakran magas hegyek ormán, megközelíthetetlennek tűnő sziklaormokon. A városok gyarapítását, erősítését katonai szempontok is indokolták. Már 1242. november 16-i oklevelében megvetette IV. Béla a Gradec hegyen Zágráb (ma:

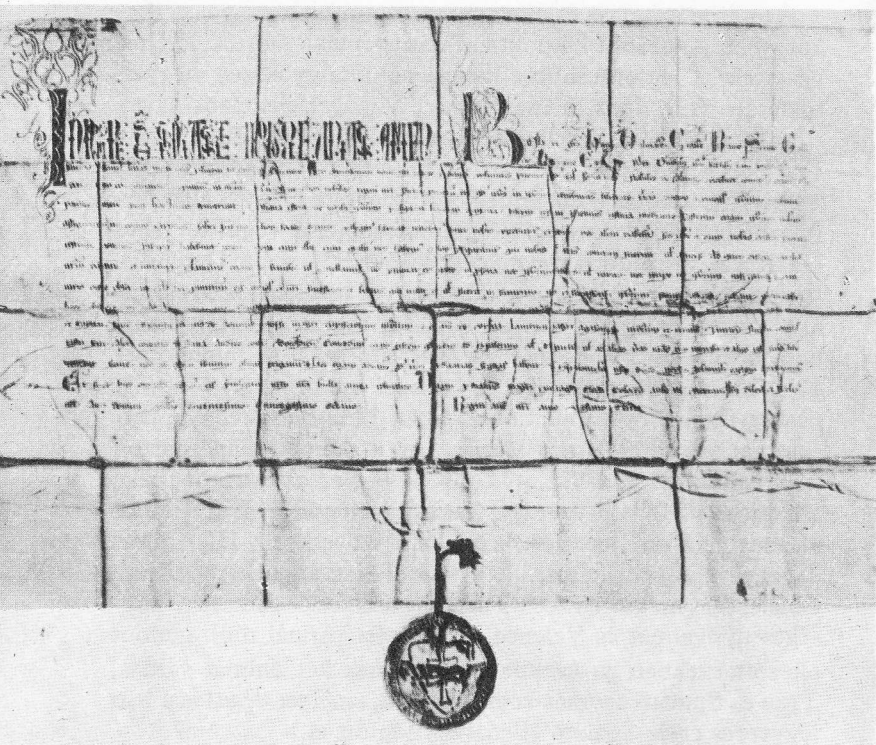

13. A visegrádi Salamon-torony 1867-ben

Zagreb) alapjait, mint az oklevél szövege mondja: tetszett a király akaratának ott szabad várost építeni, oda telepéseket (hoszpeszeket) gyűjteni, és az ország ama részét a határ nyugalma érdekében megerősíteni. Ennek érdekében IV. Béla biztosította a hoszpeszek szabad betelepülésének jogát, földeket és birtokokat adományozott ehhez, és kiváltságokat biztosított. 1242-ben más települések – így a szlavóniai Szamobor (ma: Samobor) és Varasd – hoszpeszeinek szabadságait, kiváltságait erősítette meg. Más években más városok, illetve hoszpeszek kerültek sorra. A vár és a város, a város és a honvédelem szoros kapcsolatba kerültek egymással. Bizonyos városok esetében (pl. Székesfehérvár) IV. Béla a külvárosi népet a várba rendelte áttelepedni, ugyanakkor több város (pl. Zágráb) fegyvereseket állított.

A tatárjárás hatása és a katonai szempontok bizonyos vonatkozásban a korábbi külpolitikai irányvonalak átértékeléséhez vezettek. A legfontosabb a halicsi politika gyökeres megváltoztatása volt. Igaz, a csernyigovi Mihály fejedelem fiával, Rosztiszlávval családi kapcsolatban álló Béla (Rosztiszláv IV. Béla legidősebb leányát, Annát vette el feleségül) még a tatárjárás után is támogatta Rosztiszlávot a Danyiil által tartott halicsi fejedelemség elfoglalásában, ami végül is teljes kudarccal végződött, de már 1246-ban IV. Béla Danyiillal kötött politikai szövetséget. Ez a Danyiil haláláig (1264) fennálló szövetség éppen a tatár támadás esetén jelentett volna nagy segítséget IV. Bélának és Magyarországnak. Noha Zára 1242-ben, kiszakítva magát a velencei uralom alól, Magyarország fennhatósága alá adta magát, 1243-ban Velence ostrommal visszafoglalta a várost, így a dalmát tengerparton helyreállt a 13. századi status quo. 1244-ben az ostromot béke követte: IV. Béla lemondott Záráról Velence javára, Velence viszont arra tett ígéretet, hogy nem szövetkezik II. András özvegyével, Beatrixszal, illetve fiával, Istvánnal. Az Adrián e békekötés megteremtette a magyar uralkodó számára a szükséges nyugalmat és Velence barátságát. (Annál több gondot okozott ezekben az években a királynak két dalmát városa, Trau és Spalato egymás közti viszálya, amelyet végül is a bán fegyveres ereje Spalato ellenében döntött el.)

Hogy IV. Béla bel- és külpolitikáját mily mértékben a katonai szempont, azaz egy újabb tatár támadás sikeres kivédésére irányuló törekvés hatotta át 1250 táján, jól mutatja a magyar királynak IV. Ince pápához intézett levele: „Napról napra jönnek hozzánk a hírek a tatárokról, hogy nemcsak ellenünk készülődnek, akikre legjobban fenekednek, amiért ekkora csapás után is vonakodtunk meghódolni . . . , hanem az egész kereszténység ellen; s mint azt több szavahihető bizonyásból tudjuk, szilárdan elhatározták, hogy rövidesen egész Európa ellen töméntelen hadat indítanak . . . Főleg két dolog miatt írunk: hogy ne vádoltassunk se lustasággal, se hanyagsággal . . . Befogadtuk a kunokat is országunkba, és sajnos,

14. IV. Béla király aranypecsétés oklevele

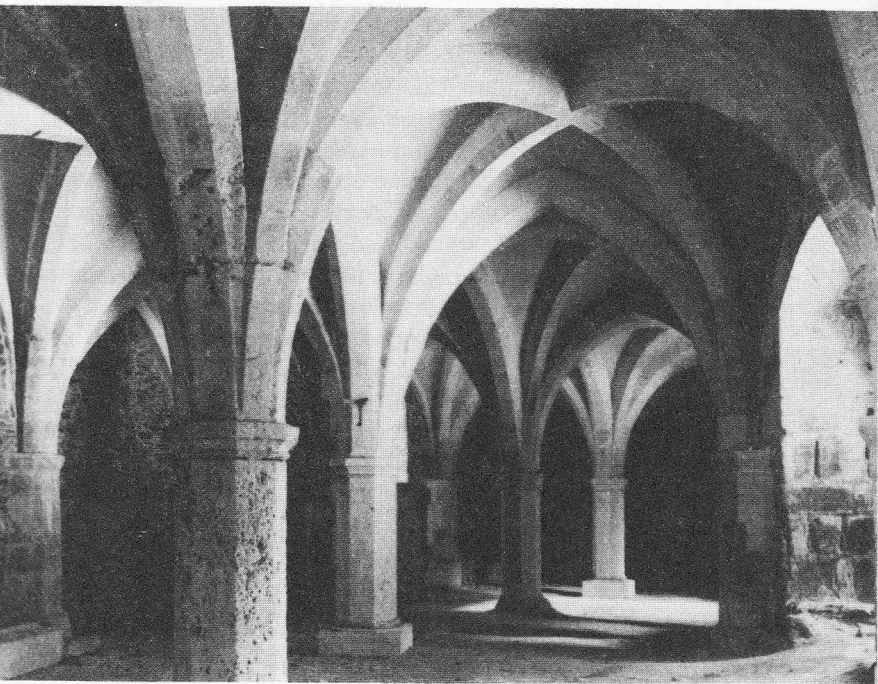
most pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit... Ilyen szorongatott helyzetben Európa egyetlen keresztény uralkodójától s népétől sem kaptunk hasznos segítséget, csak a jeruzsálemi ispotályosok házától, amelynek tagjai kérésünkre nemrég fegyvert fogtak a pogányok és eretnekek ellen, országunk és a keresztény hit védelmére; ezeket rögtön el is helyeztük a legveszélyesebb területeken: túl a Dunán, a kunok és bolgárok hatá-

rán, mert országunk megtámadtatásakor erre is kapu nyílt a tatárok serege számára... Más részüket országunkban helyeztük el a Duna mellett épített váraink védelmére, mert ebben járatlan a mi népünk. Abban állapotunk meg ugyanis sok tanácskozás után, hogy nekünk is, egész Európának is üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük. Mert ez az ellenállás vize; itt szállt szembe Heraclius Koszroessel a római birodalom védelmében, itt álltunk mi is, bár felkészületlenül és súlyos csapás után, tíz hónapon át ellene a tatároknak, pedig országunk akkor még úgyszólván teljességgel várak és védők híján szűkölködött. Ha ezt, ami távol legyen, a tatárok egyszer birtokba veszik, nyitva áll a kapu számukra a többi katolikus hitű ország felé, mert egyrészt itt nincs a keresztények felé útjukat álló tenger, másrészt családjaikat és csodálatosan sok állatukat alkalmasabban helyezhetik el itt, mint bárhol. Például hozhatjuk Attilát, ki keletről nyugat leigázására jöve, kezdettől fogva Magyarország közepébe helyezte székhelyét; a császárok viszont, akik nyugatról harcoltak kelet alávetésére, leggyakrabban országunk határai között gyűjtöttek sereget.” Végezetül IV. Béla csodálkozásának ad hangot IX. Lajos francia király 1248-ban Egyiptom ellen vezetett keresztes hadjárata miatt, továbbá amiatt, hogy a pápaság mily erősen gondoskodik a latin császárságról és a „szentföldi” keresztény államokról, amelyek – írja IV. Béla – „ha elvesznének is, ami távol legyen, nem ártana Európa lakóinak annyit, mintha egyedül csak a mi országunkat foglalnák el a tatárok”.

IV. Béla Magyarországot többé azonban tatár támadás nem érte. Az 1241–1242. évi tatárjárás, bár súlyos volt, mégiscsak egyetlen év pusztítása volt, s nem járt a tatár uralom tartós berendezkedésével Magyarország területén. IV. Béla erőfeszítései az 1240-es években Magyarország védelmi képességeinek fokozására elsősorban katonai szempontokból, hadászati megfontolásokból fakadtak, de kihatottak Magyarország általános belső helyzetére, társadalmi rétegződésére is.

Társadalmi változások, belső viszályok IV. Béla és V. István királyok korában

IV. Béla tatárjárás utáni politikájának szükségszerű következménye volt a világi előkelők (az 1230-as évektől mind gyakrabban báróknak nevezik őket) további megerősödése. Különösen a várépítési program meghirdetése jelentett sokat a bárók számára. A magánosok által felépített várak vitathatatlanul védelmi funkciókat is elláttak az ország biztonsága érdekében, de sokkal fontosabb volt az a rendeltetésük, hogy személy szerint a báróknak, lassan kialakuló udvaruknak és vár körül szerveződő uradalmuknak központot jelentsenek. A vár nemcsak azért magaslott a környező vidék fölé, mert magaslatra építették, hanem főleg azért, mert a várban állomásozott a várúr katonasága, s így a báró korlátlan ura volt a vár alatt elterült vidéknek és a vidék jobbágyparasztjának. A vár körzete teljesen ki volt szolgáltatva a várúrnak. A tatárjárás utáni évtizedekben épült nagyúri várak legtöbbje tehát rablóvár volt, amely a szó szoros értelmében vett kiemelkedő helyzetével, impozáns voltával, pompájával szimbolizálta uralmi pozícióját a környező agrárvidék felett. Ugyancsak a báróknak kedvezett elsősorban a birtokviszszavételi politika szüneteltetése a tatárjárást követő években, illetve a birtokadományozások tatárjárás előtti évekhez viszonyítva sokkal kevésbé korlátozott módon való alkalmazása. A királyi javadalmazások révén a nagybirtokosok további értékes és nagy kiterjedésű földterületekkel gyarapíthatták korábbi birtokállagaikat. A bárók elsősorban olyan ingatlanokat kértek a királytól, amely váruk közelében feküdt. Így az 1250-es években IV. Béla olyan borsodi földet adott Ákos nembeli Erney borsodi ispánnak, amely az ugyan-

15. A lékai (ma : Lockenhaus, Ausztria) vár lovagterme

csak Borsodban fekvő Dédes vára számára hasznos és szükséges volt. 1265-ben a Hontpaznan nembeli Forgách család egy tagja IV. Bélától olyan földet kért, amely az ő Nyitra megyei Gimes vára mellett van, s e föld birtoklása a vár megerősítése és védelme miatt szerfelett előnyös lenne számára. A király mindkét esetben teljesítette a bárók kérését, amely nyíltan a bárói hatalom erősítését szolgálta. De még nagyobb engedményekre is hajlott IV. Béla, csak hogy ne idegenítse el a bárókat magától, s ilyen módon biztosítsa katonai támogatásukat egy tatár támadás esetére. A királynak tudomására jutott, hogy Borsod megye legnagyobb hatalmú bárója, az imént említett

Erney bán erőszakkal akart megszerezni egy Borsod megyei falut, amely az egri egyházé volt. IV. Béla a saját javaiból inkább másik falut adott 1248-ban a bánnak, csakhogy álljon el az egri egyház falujának zaklatásától.

A világi nagybirtok azonban nemcsak a királyi adományokból és a királyi engedély alapján épített várakból merítette az erőt. Számottevő erőforrással gyarapodtak a világi előkelők azzal, hogy már a 13. század első felétől kezdve elszórtan, a század második felében pedig rohamos mértékben fennhatóságuk alá kerültek részint a várkötelékekből kikerülő várjobbágyságok, részint pedig az egykori királyi szerviensek. A 13. század közepén Magyarországon is kialakultak a hűbéri kötelék szálai. A várjobbágyságok és a volt királyi szerviensek természetesen nem jobbágyparasztként jutottak a báró uralma alá, hanem olyan hűbéresként, szervienként (azaz szolgálóként), akik immár nem a királyi várat vagy a távoli földesurat, a királyt szolgálták, hanem a közeli nagyurat, a bárót. Szolgálatuk általában hármasságos természetű volt. Egyrészt birtokigazgatási feladatokat kaptak új uruktól, afféle gazdatiszti funkciókat az új úr birtokán, másrészt ők látták el uruk jogi képviselését, harmadrészt – s ez legtöbbjük fő feladata – katonáskodni voltak kénytelenek uruk újonnan kialakuló magánhadseregében. Ők képezték tehát uruk udvarát, környezetét, tágabb értelemben vett családját. S mivel a család szó a latinban familiának hangzik, ezeket a magánbirtokos szolgálatába állt elemeket nemcsak szervieneknek (szolgálóknak), hanem familiárisoknak (azaz családtagoknak, egy-egy familiához tartozóknak) is nevezték.

A familiárisok katonáskodási kényszere uruk magánhadseregében adja újabb magyarázatát, hogy miért kedvezett a tatárjárást követően IV. Béla a nagy hatalmú báróknak: tatár támadás vagy bármilyen más idegen betörés esetén a királynak szüksége volt a bárók magánhadseregeire. IV. Béla nyilván rájött 1242-t követően arra, hogy a tatárjárást Magyarországot katonailag sajátságos történelmi pillanatban érte. A felbomló királyi hadszervezet, a várkatonaság a századelő nagyfokú el-

adományozásai miatt már nem, az új hadszervezeti forma, a főurak magánhadseregei pedig – elsősorban kialakulatlanságuk, valamint a főurakat sértő birtokvisszavételi politika miatt – még nem voltak alkalmasak az ország megvédésére. A tatárjárás tehát Magyarországon egy katonai értelemben vett légtüres teret, vákumot talált. A magyar uralkodó a tatárjárás nagy tanulságaként rájött arra, hogy pusztán a várszervezetre már nem építheti a magyar honvédelem terhet, így tehát nem szabad lemondania a nagyurak magánhadseregeiről. Ezekre viszont csak akkor tarthatott igényt, ha nagy horderejű kérdésekben nem a bárók érdekei ellen cselekszik. A királynak nem volt ereje ahhoz, hogy megakadályozza a várjobbágyok és a volt királyi szerviensek magánföldesúri fennhatóság alá kerülését, tehát a magánhadseregek további kiépülését. Arra kellett viszont vigyáznia, hogy a magánhadseregek urait ne idegenítse el magától báróellenes politikájával. Végül soron tehát már az 1250–1260-as években kiderült: a királyi szerviensségek a két II. András-kori Aranybulla ellenére sem sikerült elkerülnie a magánnagybirtokosok fennhatóságát, nem sikerült megőriznie közvetlen és a szerviensség, valamint a várjobbágyok számára előnyös függését a királyságnak.

Megint csak a világi előkelők hatalmának növekedésével járt, hogy a telepítésben a király mellett a bárók és a tehetős világiak is részt kértek és kaptak. V. István ifjabb király 1263-ban engedélyt ad egy Csák nembeli comesnek, hogy Kolozs megyei Bonchida (ma: Bontida) földjére szabadon telepedhet bárki, a települők háromévi mentességet kapnak a földbér fizetése alól, egyszersmind szabad elköltözést és javaikkal való szabad rendelkezést enged nekik. Ugyanebben az időben a Balassa család egyik tagja északon, Zólyomban telepített falut. Ezek a telepítések azzal a következménnyel jártak, hogy mivel a nagybirtokosokat éppen tehetős anyagi helyzetük miatt kevésbé sújtotta az újonnan települtek néhány évi adójának elmaradása, mint a kisebb javadalommal és szerényebb jövedelemmel rendelkező birtokosokat, így a tatárjárást követő munkaerőhiány gondjaiból is elsősorban a bárók húztak hasz-

not, s ebből a szorongató gazdasági helyzetből is mind faluszámban, mind a nekik szolgáltató jobbágyparasztok számában megerősödve kerültek ki.

Amikor IV. Béla egyik oldalon az ország védelmi erejének fokozása érdekében eltérni, sőt támogatni kénytelen a bárók megerősödését, addig másik oldalon igyekszik olyan politikát folytatni, amely ellensúlyozhatja a hatalomban érlelődő bárói túlsúlyt. Ebből a szempontból is figyelmet érdemel a kunoknak hamarosan a tatárok kivonulását követő visszahívása Magyarországra, és elhelyezésük az ország Dunától keletre eső részein. A kunokra nemcsak mint kizárólag tőle függő katonai erőre számított IV. Béla, hanem mint politikai tényezőre is. Ezt nem utolsósorban az a lépése igazolja, hogy elsőszülött fiát, István herceget, akit már 1246-ban (vagy korábban) királlyá koronáztatott, még az 1240-es években összeházasította egy kun előkelő leányával, aki a keresztségben az Erzsébet nevet kapta.

Noha a király nem tudta megakadályozni az egykori királyi szerviensek magánföldesúri függésbe kerülését, familiárisává válását, de politikai terveiben nagy súllyal szerepelt ennek a kis- és középbirtokosi rétegnek a támogatása. Maguk a volt királyi szerviensek is gyengék voltak ahhoz, hogy többségükben megőrizhették volna függetlenségüket a báróktól, de ugyanakkor azt végképpen nem akarták, hogy életük, tevékenységük minden pontján a bárók joghatósága, igazgatása és ellenőrzése alatt álljanak. Már igen korán, az 1230-as években megindul a törekvés e kis- és középbirtokosok részéről, hogy ha gazdasági-társadalmi vonatkozásban nem is tudnak egyenlővé válni a leghatalmasabb előkelőkkel, legalább az igazságszolgáltatás területén váljanak azokkal egyenlő jogúakká, azaz megszerezzék az igazságszolgáltatás jogát. Ennek a szerviensei mozgalomnak a legkorábbi írott emléke a király Zala folyón innen és túl lakó (tehát Zala megyei) összes szervienseinek 1232. évi ítéletlevele. Ebben a szerviensek tollából ezeket olvashatjuk: „Mivel a mi vidékünkön a gonosz emberek bűneikből kifolyólag sok rosszat, jogtalanságot, kárt és sérelmes dol-

16. IV. Béla király

gokat követtek el, a hatalmasabbak közül is sokakat igazságtalanul elnyomtak, kik – távol lévén a bíraktól és sok más akadály miatt – a maguk igazát semmiképpen sem kereshették: urunk királyunktól alázatosan és áhítattal azt kérjük, engedje meg nekünk, hogy mi magunk bíraskodhassunk, és az elnyomottaknak és vég nélküli sérelmeket szenvedőknek teljes igaz-

ságot szolgáltassunk mindazok ellen, akiknek részéről méltánytalanul szenvednek. A király úr pedig kérésünket kegyesen meghallgatva jóindulatából kifolyólag jóságosan megadta nekünk a tőle kért engedélyt; miután azt elnyertük, a magunk körében a gonosz cselekedetek megvizsgálásához fogtunk.” Az ítéletlevél a továbbiakban elmondja, hogy Bertalan veszprémi püspök látva, hogy a szerviensek a bírák, s hogy ők igazságot szolgáltathatnak, előttük perbe fogta Oguz bánt, akit a szerviensek maguk közül valónak mondanak, azt a vádat emelve ellene, hogy a veszprémi egyház bizonyos földjét igazságtalanul elfoglalta, és hatalma folytán erőszakkal elfoglalva tartja. Oguz bán a földet a sajátjának mondta, ám amikor a szerviensek a feleket bizonyításra utasították, Oguz bán makacsul rendre nem jelent meg a szerviensek előtt. Amikor pedig a szerviensek a földet a püspöknek ítélték, és a főpapot a birtokba bevezetni akarták, Oguz bán erőszakkal megakadályozta őket. „És így ugyanazon bán a mi ítéletünket végképpen semmiben sem méltatta figyelemre” – fejezik be ítéletlevelüket a zalai szerviensek.

A zalai szerviensek ítéletlevele – mint csepp a tengerben – jól mutatja mindazokat az ismérveket, amelyek e folyamatot jellemzik, és tükrözi azokat az akadályokat, amelyeket a kis- és középbirtokosságnak le kellett küzdenie célja eléréséhez. Világosan kiolvasható az ítéletlevélből a királyi támogatás, amely főleg IV. Béla időszakában szervesen hozzátartozott a király szövetségi politikájához. Az is kiderül az iratból, hogy a szerviensek a bárónak számító Oguz bánt maguk közül valónak mondták, tehát igazságszolgáltatási joghatóságukat egy meghatározott közigazgatási terület minden, uralkodó osztályba tartozó elemére (a kis- és középbirtokosok mellett a nagybirtokosokra is) kiterjeszteni szándékoztak. A szerviensek eme igénye egyrészt találkozott azzal a törekvéssel, amely a királyi várszervezet és a királyi vármegye bomlása folytán az uralkodó részéről felmerült, azzal tudniillik, hogy a királyi vármegye királyi közégeinek igazságszolgáltatási funkcióját a kis- és középbirtokosság vegye át, vagyis hogy ilyen módon a királyi

megye nemesi (még hozzá a nemesség alsóbb, a királlyal szövetséges viszonyban levő részének érdekeit képviselő) megyévé változzék át. Ez az új megyei adminisztráció sokkal kedvezőbb volt a király számára, mintha a megye irányítása ténylegesen és jogilag is a bárók kezére került volna. A szerviensek eme igénye azonban másrészt érthető módon nem egyezett a bárók igényeivel, akik nem voltak hajlandók elismerni a kis- és középbirtokosok igazságszolgáltatási illetékességét az ő vonatkozásukban, s változatlanul tiltakoztak a nemesség bármiféle „egységesítése” ellen, aminek a gyakorlatban úgy is nyomatékot adtak, hogy a kis- és középbirtokosok mind nagyobb tömegeit vonták be familiájukba, illesztették be hűbéri függésükbe.

A zalai szerviensek kezdeményezése azonban szerte az országban követésre talált, sok esetben pedig a volt királyi szerviensek a zalai példa ismerete nélkül is, pusztán az azonos helyzetből azonos irányba mutató kiút megtalálása miatt, a zalaival egyező úton indultak el. A fejlődés persze nem volt gyors. 1248 körül két egyház közti ügyben összesen nyolc – négy Komárom és négy Győr megyei – tekintélyes birtokosra bizzák a bíráskodást. Somogyban 1268-ban öt nemes ítél, Zala megyében ugyanezen évben négy választott bíró tevékenykedik. Tekintélyüket növeli, hogy olykor a központi királyi hatalom is hozzájuk fordul. De IV. Béla és V. István uralkodása alatt még a nemesi vármegye kialakulása csak folyamatban levő és nem befejezett dolog, amint a kis- és középbirtokosi bírák száma sem állandósult még, és nevük sem alakult ki. Hogy a 13. század közepe-vége magyar királyainak mennyire fontos volt a kisbirtokosok támogatása, azt jól mutatja, hogy IV. Béla, V. István és IV. László is tömegesen nemesített várkötelékből kiszakadt várjobbágyokat, bizonyos királyi népelemeket (öröket stb.). E tetteikkel a királyok nem az osztálykötelékeket oldották fel, hiszen nem a jobbágyparasztai sorból emeltek fel nagy számban embereket, hanem olyan elemek kaptak nemességet, akik jogi szentesítés híján tulajdonképpen már maguk is közel jutottak a nemesi szinthez: birtok(ok)kal, jobbágyparasztokkal rendelkeztek, tehát maguk is a kizsákmá-

nyolc osztályhoz tartoztak. E társadalmi folyamatok hatására a terminológiában is változás történt. Amíg a nemes (nobilis) szó a 13. század elején csak a leghatalmasabb előkelőket jelentette, addig e szó a század második felében fokozatosan átcsúszott a világi uralkodó osztály alsó részének jelölésére, míg a legelőkelőbbek megnevezésére már az 1230-as évektől kezdődően a báró (baro) megjelölést alkalmazták. IV. László király egyik 1276. évi oklevelében, egy adomány megsértésére vonatkozóan, a báró és a nemes ellen helyez kilátásba egymástól elcserő büntetést, mutatván, hogy a század második felében a világi uralkodó osztály két részének új megnevezése már polgárjogot nyert.

Végző fokon az alakuló nemesség (köznemesség) érdekeit szolgálta az a birtokrendezés is, amelyet IV. Béla király 1248–1258 között (majd élete végén, 1267 után) folytatott. Ettől a 13. század közepi akciótól bizonyos birtokrestaurációs jelleget sem lehet megtagadni, amennyiben a tatárjárás után – tehát itt már nem a III. Béla kora óta – elidegenített várföldek és várnépek visszaállítására irányult. A várjavak vizsgálata azonban együtt járt a világi és egyházi birtokosok birtokügyeinek rendezésével is. Főleg a köznemesség számára volt ez kedvező, hiszen királyi parancsra a földbírák rendszeresen elkülönítették a várnépek és a várjobbágyok földjét, amivel megnyílt a lehetőség a várjobbágyosság számára, hogy a várkötelékből szabadulva saját, önálló rendelkezésű birtokával a kialakuló köznemesség soraiba kerüljön. Ugyanakkor a nemesi birtokokat is pontosan körülhatárolták, mint egy oklevél mondja: „nehogy a föld nemesei a továbbiakban, a várföld számbavételekor vádba és perbe vonassanak, továbbá a nemesek se zaklassák a várakat”. IV. Béla király az 1254-ben tartott váci országos gyűlésen a birtokrendezés programját abban jelölte meg, hogy mindenki kapja vissza a maga birtokát, tehát a királyi birtokvisszavételi program általános birtokrendezéssé „szelődött”.

IV. Béla a kunok és a köznemesek mellett szövetségesként tekintett a városokra és a városok lakóira is. Ebben a vonatkozásban egy objektív folyamat játszott a magyar uralkodó ke-

17. 13. századi magyar királyok pénzei

zére. A 13. század közepén Magyarországon megindul az egyszerű árutermelés és a pénzgazdálkodás. Ezzel Magyarország feudális kori történetének új szakaszába, a virágzó vagy érett feudális korba lépett. Az árutermelés és pénzgazdálkodás kialakulása maga is hosszú, évszázados folyamat, egyes elemei már évtizedekkel korábban mutatkoztak Magyarországon, most, a század közepén jutottak azonban el arra a szintre, hogy jelenlétük, súlyuk, gazdasági és társadalmi hatásuk érezhető volt az ország életében. Az árutermelés és pénzgazdálkodás megindulását a társadalmi munkamegosztás fejlődése idézte elő, megkezdődött az agrár és kézműipari jellegű tevékenység társadalmilag számottevő nagyságrendű szétválása. Mindezt a termelőerők gyarapodása tette lehetővé, hogy tudniillik az agrártermelés immár felesleget is produkált, amivel nemcsak a felesleg áruvá válását segítette elő, hanem bizonyos embereket, akik korábban maguk is az agrártermelésben voltak foglalkoz-

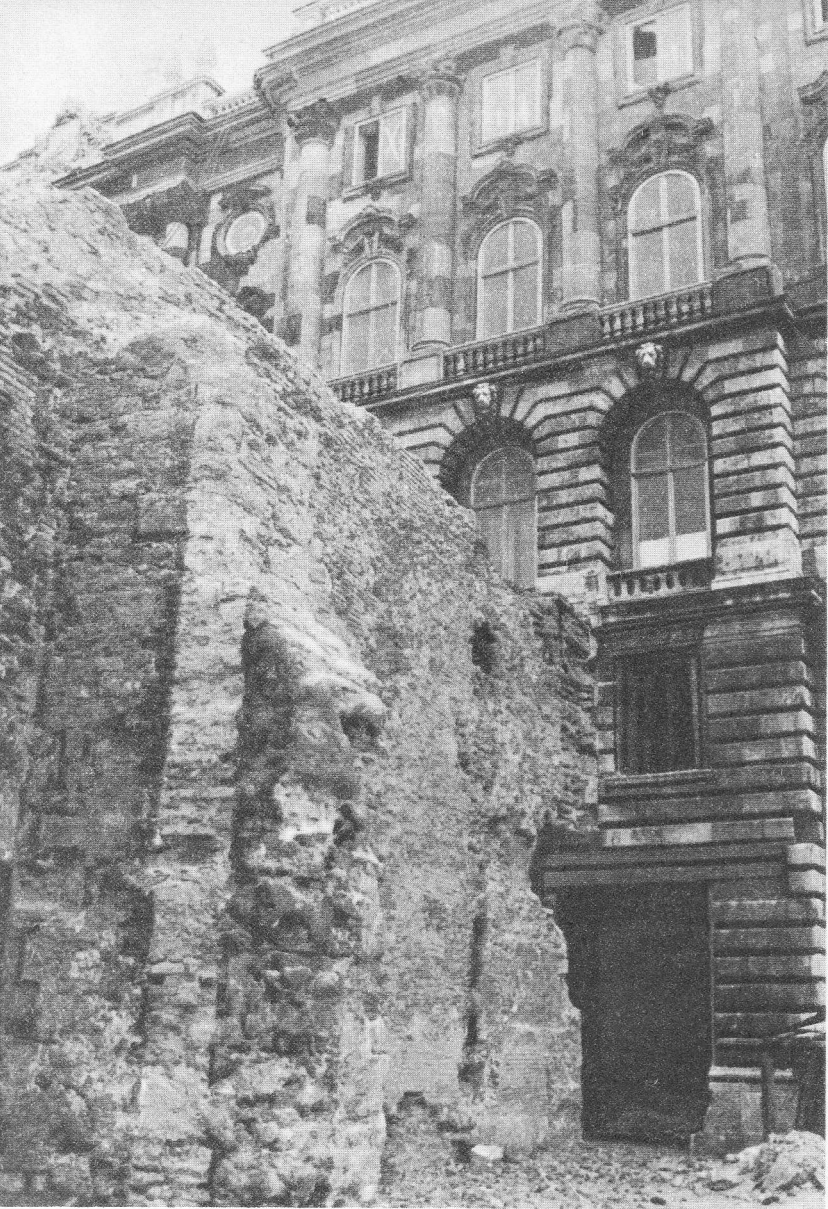

18. Az esztergomi latinok pecsétje

tatva, mentesített az agrártermelésben való részvétel alól, s lehetővé tette számukra, hogy túlnyomórészt vagy kizárólagosan kézműipari tevékenységet folytassanak, ami viszont bizonyos agrártermelők ilyen irányú munkálkodását tette feleslegessé. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás megindulása a természeti gazdálkodás, az önellátó gazdaság valamelyes visszaszorulásával van szoros kapcsolatban. A 13. század közepe ilyen vonatkozású eredményeit természetesen nem kell túlbecsülni. E változások elsősorban a városok és a városlakók

megjelenésében, sokasodásában voltak lemérhetők, és nem az agrárfalvak ezreinek még továbbra is hagyományosan önállóságon alapuló gazdálkodásán. De az árutermelés és a pénzgazdálkodás 13. század közepi megjelenése óta szüntelen terjeszkedésben volt, újabb és újabb területeket hódított el a naturalgazdaság uralma alól.

Maga a piac természetesen nem a 13. század közepén jelent meg, mint ahogy a kereskedelem sem. A püspöki és ispáni székhelyeken, fontosabb átkelőhelyeken már a 11–12. században megfordultak hazai és külföldi kereskedők is, piacok alakultak ki. De éppen a társadalmi munkamegosztás fejletlen volta miatt a kereskedelem csak igen szűk körre korlátozódott, a piac forgalma is gyér volt. Az árutermelés és pénzgazdálkodás megindulását mutatja, hogy a vásáros helyeken mind több iparos jelenik meg, egy részük bevándorolt elem, más részük helyben járta végig a parasztiparosból iparossá válás útját. A kézművesek eredete végső fokon a szolgálóosztályban lelhető fel. Ez a réteg azonban, éppen szolgai helyzeténél fogva, nem rendelkezett a szabad költözés lehetőségével. A várossá fejlődés alapvető feltétele volt, hogy ezek az elemek megszerez-
zék a szabad költözés jogát, s vásáros helyre, piac közelébe, városba költözésük magát a városiasodási folyamatot is elősegítse. A 13. században a jobbágyparaszti szabadság csúcsát a hoszpesz-szabadság jelentette, vagyis az a szabadság, amely-
lyel a Magyarországra beköltözött parasztok éltek. Ez a magyarázata, hogy a legtöbb vásáros hely, piac az olyan községekben alakult, ahol a viszonylag nagy szabadságú hoszpeszek éltek. Érthető, ha a városba törekvő iparosparaszt maga is a hoszpesz-szabadságok birtokába (elsősorban a szabad költözési jog birtokába) kívánt jutni. Ez különböző úton-módon a 13. században megtörtént. Résztint úgy, hogy a szolgálónépek egy-egy csoportja vándorlás, szökés során a hoszpeszek közé vándorolt, résztint oly módon, hogy hoszpeszek telepedtek szolgálónépek közé, résztint pedig – főleg a 14. században már – akként, hogy szolgák (szolgálónépek) városba telepedve hoszpeszé lettek. Noha a hoszpesz (hospes) szó vendéget, idegent

19. Budai várfalszakasz a palota nyugati oldalán

jelent, a magyar vásáros helyek, városok sok-sok hoszpesze nem egyetemlegesen idegenekre vonatkozik, hanem azokat a magyar eredetű szolgálkat is takarja, akik a hoszpesz-szabad-ságok birtokába jutottak.

A hoszpeszközség magában hordozta a várossá válás kedvező feltételeit. A komári (ma: Komárváros) királyi hoszpeszeknek IV. Béla által 1263-ban adott kiváltságlevél az alábbi fontosabb szabadságokat biztosítja az ott lakók számára: a hoszpeszek a királytól földet kaptak, elnyerték az évi szabad bíróválasztás jogát (a bíró tiszte volt a hoszpeszek felett minden ügyben bíraskodni), a szabad költözés jogát (hogy a földbér lefizetése után szabadon eltávozhatsanak), egyenes ági leszármazott híján a vagyon fölötti szabad rendelkezés jogát, továbbá csütörtöki napon a vásártartás jogát. E szabadságok alapján Komár mezővárossá fejlődött, de számos más hoszpeszközség – a biztosított szabadságok ellenére – nem érte el még a mezővárosi szintet sem. Különösen érvényes ez a magánföldesúri fennhatóság alatti hoszpesztelepülésekre. Nyilván kedvezőbb helyzetben voltak azok a települések, amelyek – királyi vagy ispáni székhelyek lévén – eleve előbbre tartottak a fejlődésben. Ezek – Esztergom, Győr – már a 13. században igazi városok, viszonylag fejlett iparral és kereskedelemmel, vagyis e városokban már igen előrehaladt a kézműipar és a mezőgazdaság különválása. Győr vámszabályzatát IV. Béla király 1255-ben erősítette meg. Győr kiváltságlevelét 1271-ben V. István adta ki, jól mutatja ez, hogy Győrött – és más városok esetében is – a várossá alakulásban számos népelem működött közre: várnépek (civis), hoszpeszek, továbbá egyházi szolgáltatók. Városi fejlődésük elismeréseképpen 1271-ben mentesültek a földesúri szolgáltatás alól. Az alakuló városi polgárság egyik lényeges összetevőjére az elnevezés is mutat: a korábban csak várnépet jelentő civis latin szó már a 13. századtól kezdve a városi polgár megnevezésére ment át; s innen eredt – mezővárosi, főleg debreceni polgárra alkalmazott – civis szavunkban ez a latin szó ma is él. Amikor IV. Béla tehát támogatta a magyarországi városiasodást, akkor olyan

20. Oszlopfő a budai Nagyboldogasszony-templomban

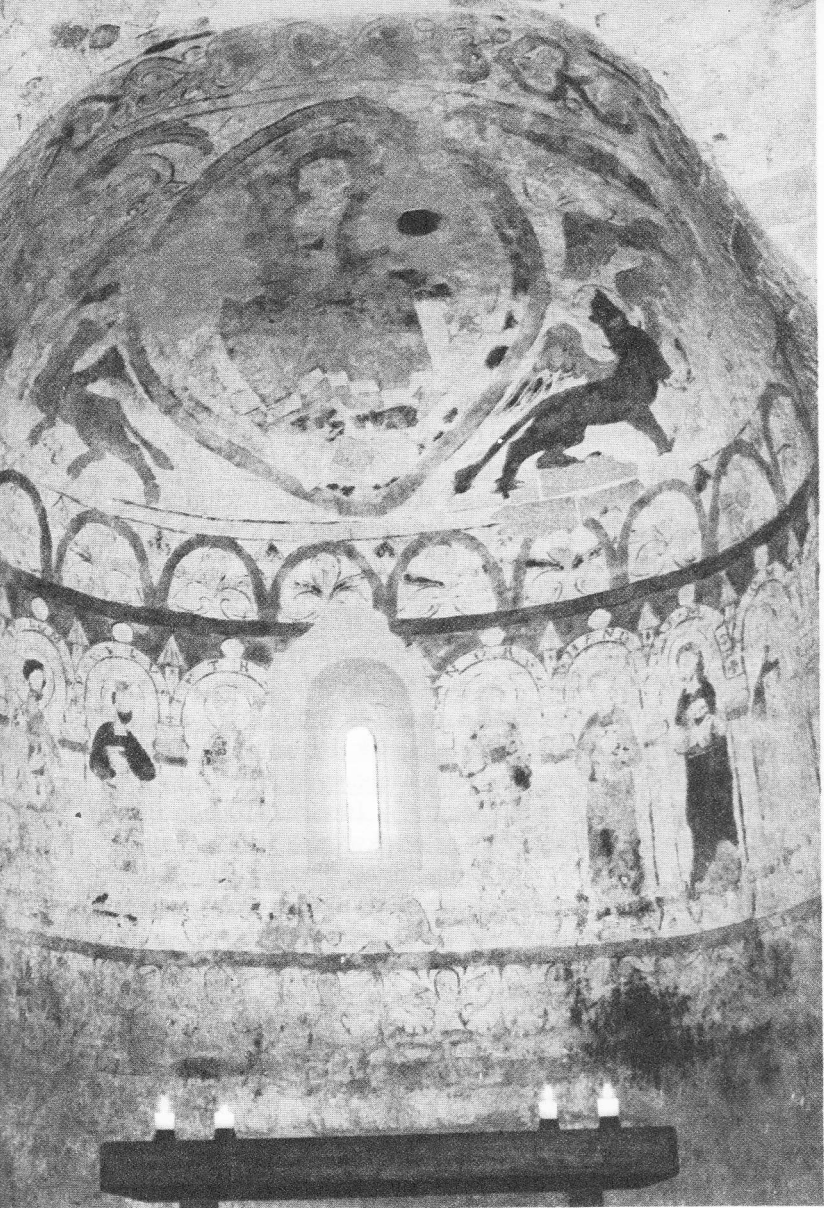
lépéseket tett, amelyek egybeestek a gazdasági-társadalmi fejlődés irányával, s a maga számára pedig társadalmi bázist, politikai szövetségest jelentett ez.

Magyarország tatárjárás utáni siralmas gazdasági helyzete, ugyanakkor az áru- és pénzviszonyok lassú, de érezhető fejlődése arra bírta IV. Bélát, hogy rendezze a magyarországi zsidók helyzetét. 1251-ben osztrák mintára kiadott zsidó-„törvénye” egyáltalán nem a katolikus egyház igényei szerint járt el, amennyiben a zsidót is hoszpesznek (vendégnek) minősítve számos szabadsággal ruházta fel. Részletesen szabályozta a rendelkezés a zsidók jogait és kötelességeit a pénzügyletek-

ben és zálogügyekben, jelezve, hogy a zsidók elsősorban a pénzforgalom vonatkozásában bizonyultak a király számára fontos tényezőnek. S valóban, maga IV. Béla sem nélkülözhetette a zsidók pénzügyi támogatását. Egy Henel nevű zsidó a magyar uralkodónak kamaraispánja volt, e Henel fiai pedig IV. Bélától a komáromi várat tartották egy időben zálogképpen kezükön.

A 13. század közepén a világi nagybirtok felzárkózása ellenére még tartotta magát hatalma csúcsán az egyházi nagybirtokosság. Nem véletlen, hogy az egyházi testületek közül elsőként a magyarországi egyházfőt élén hordozó esztergomi érsekség kísérelte meg, hogy Magyarországon belül külön kis állammá szervezze magát. Az 1260-as évek elején IV. Béla király széles körű kiváltsággal látta el az érsekséget: felmentette népeit és nemeseit a királyi igazságszolgáltatási közegek (udvarbíró, nádor, megyés ispán) ítélete alól, s minden ügyben az esztergomi érsek által kijelölt bírák: az egyház külön nádora, udvarbírája vagy ispánja illetékességét ismerte el felettük. Az érsekség adómentességet kapott, s elnyerte azt a jogot, hogy az ország nemesei birtokaikat az esztergomi egyházra hagyatják, és magukat más harcos nemesek módjára az esztergomi egyháznak szolgálatra alávetthessék. Ez utóbbi jog alapján megkezdődött az egyházi magánhadsereg kiépítésének a világihoz képest elkésett folyamata. V. István 1270-ben Esztergom megyét az érseknek és az érsekségnek adta, a megye vámját pedig az esztergomi káptalannak. Ezzel a lépéssel az esztergomi érseket megillette Esztergom megye örökös ispáni címe. Ugyancsak V. István király 1272-ben tovább bővítette az érsekség kiváltságait: az érsekség összes nemesé felett bármilyen ügyben ítélni, megbosszulhatja e nemesek hűtlenségét, a területén elfogott tolvajokat és útonállókat pedig felakasztathatja. Az esztergomi érsekségéhez hasonló kiváltságok birtokába jutott más egyházi nagybirtok, pl. a zágrábi püspökség is.

A 13. század közepének magyar szempontból legfontosabb külpolitikai eseménysora a Babenberg-örökségért folyó másfél

21. Krisztus a 12 apostollal

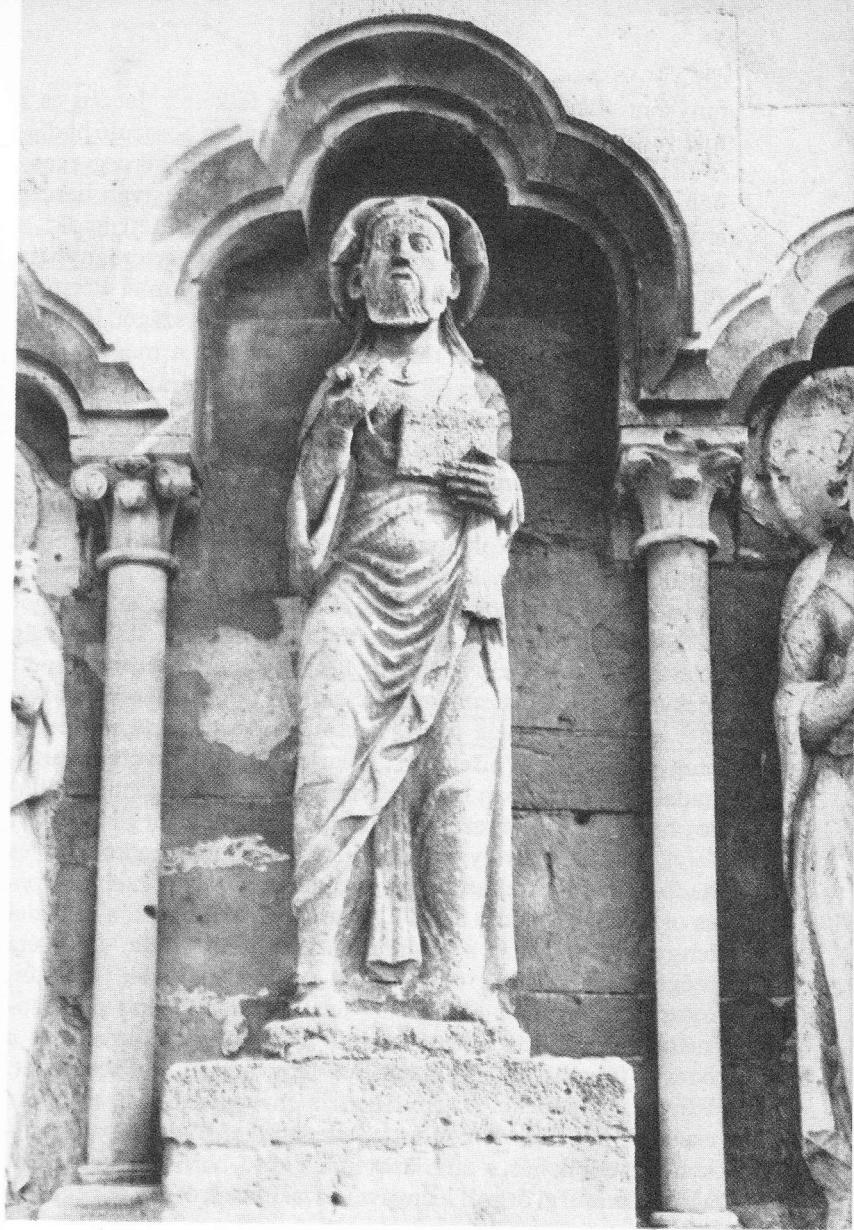
évtizedes harc volt. 1246-ban Babenberg Frigyes osztrák herceg ismét Magyarország ellen támadt. A csata az osztrákok javára dőlt el, de a csatatéren holtan maradt a herceg. Vele az Ausztriát és Stájerországot uraló Babenberg-dinasztia utolsó férfitagja halt meg. A Babenberg családból két nő élt ekkor: Margit, az elhunyt Frigyes nővére, illetve Gertrúd, Frigyes unokahúga. Margit már megözvegyült Hohenstauf II. Frigyes császár fiának halála révén, Gertrúd pedig csak kevés nagybátyja, Frigyes halála előtt kötött házasságot I. Václav cseh király fiával. A németországi gyakorlat szerint a két hercegség a császárra, II. Frigyesre szállt volna, de ez egy cseppet sem tetszett a császárral harcban álló IV. Ince pápának. A pápa kezdetben támogatta IV. Béla tervét Ausztria elfoglalására, majd azonban Hermann német gróf mellett kötött ki, aki az időközben özvegyé lett Gertrúdot nőül vette, s ezzel a Babenberg-hagyatékot is elnyerte. Egyelőre Magyarországon tehát lekerült a napirendről a nyugati irányú hódítás terve.

Amikor azonban 1250-ben osztrák és stájer urak betörték Magyarországra, s az ország peremét pusztítani kezdték, a magyar király figyelme újra nyugat felé irányult. IV. Béla bosszuló hadjáratot indított, amelynek eredményeképpen Ausztria keleti részét feldúlta. 1250-ben előbb Hermann gróf, majd II. Frigyes császár is meghalt, a birodalom keleti tartományai elvesztették uraikat. A következő évben a tartományok előkelői I. Václav egy másik fiát, Přemysl Otakart hívták meg az osztrák és stájer hercegség élére, aki ennek érdekében 1252-ben feleségül vette Babenberg Margitot. IV. Bélának az adott alkalmat a beavatkozásra, hogy Gertrúd segítségül hívta, s így a magyar uralkodó hozzákezdett Stájerország keleti sávjának elfoglalásához, majd Pozsonyból Ausztriára támadt, a kunok pedig Morvaországot dúlták. IV. Béla Gertrúdot szövetségese, Danyiil halicsi fejedelem fiával, Romannal házassította össze. Amint azonban IV. Béla visszatért Magyarországra, Otakar akcióba lépett, és elfoglalta Stájerország egy részét. Erre 1253-ban IV. Béla egyenesen Otakar morva örgróf országrésze, Morvaország ellen támadt, és nagy károkat okozva dúlta a

22. A jáki templom

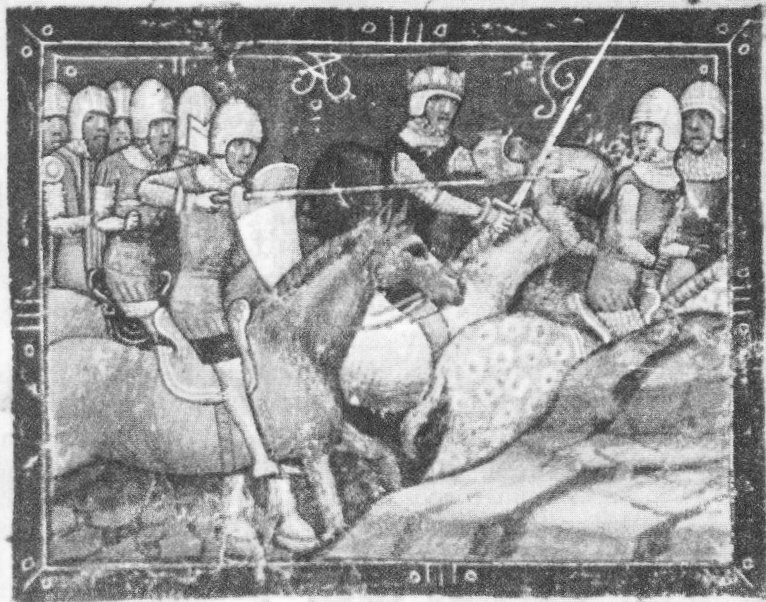
morva földet. A komoly pusztítások felkeltették IV. Ince figyelmét, aki a két fejedelem közti békét szorgalmazta. Közben Otakar – apja halálát követően – Csehország trónjára lépett, ez azonban nem akadályozta meg az 1254. évben a béke megkötését. Eszerint Ausztria, valamint Stájerország északi, kisebb része Otakar birtokába került, míg Stájerország déli, nagyobb része IV. Béláé lett, aki az ő fennhatósága alá került stájerek élére – ez a világi nagybirtokosság erejére mutat – kedvelt hívét, Gútkeled nembeli Istvánt állította stájer kapi

23. Szobor a jáki templomon

tányként. 1258-ban azonban a stájerok felkeltek István és a magyarok uralma ellen. IV. Béla még ez évben bosszuló hadjáratot indított Stájerországba. Az országrész élére hercegi rangban elsőszülött fiát, Istvánt állította. 1259-ben István herceg a Stájerországgal délről határos Karintiába vezetett hadat, a sereg kunjai súlyos pusztításokat okoztak a tartományban. A stájer urak elégedetlenségét a magyar uralommal Přemysl Otakar is szította, aki Ausztria mellé Stájerországot is teljes egészében megszerezni törekedett. 1259-ben a magyar uralom terhét csaknem egész Dél-Stájerország lerázta. Közben a keleti határok mentén tatár mozgólódásokról érkeztek hírek. A tatár seregek meghódoltatták a nyugati orosz fejedelemségeket, majd Lengyelország ellen fordultak, ahol Krakó környékét kegyetlenül feldúlták. Igaz, a magyar követek hírül hozták, hogy a tatárok nem szándékoznak Magyarország ellen vonulni, de még így is nagy hidegvérrel tett tanúbizonyságot Béla, amikor a tatárok fenyegető közeledése ellenére az országot 1260-ban Otakar ellen mozgósította, aki ekkor a Stájerország feletti uralmat is elnyerte. Az 1260. július 13-án megvívott morvamezei (kroissenbrunni) csatában Otakar döntő győzelmet aratott IV. Béla felett. E csata kapcsán jegyezte meg a magyar krónika IV. Béláról: „Békeszerető ember volt ugyanis, hadakban, csatákban nem volt szerencséje.” Méltán mondható, hogy a morvamezei harc a közép-európai hegemoniáért folyt, mindkét király Közép-Európa számos uralkodóját és hadinépét felvonultatta a maga oldalán. Otakart cseh, morva és osztrák alattvalóin kívül a stájerok, a karintiaiak, a sziléziai lengyelek, valamint a brandenburgiak támogatták. IV. Béla mögött a magyarok és a kunok mellett halicsiak, krakkói, mazóviai lengyelek sorakoztak fel. A csatát Otakar nehézlóvassága döntötte el, amely szinte letarolta a csataterrről és a Morva folyóba nyomta a könnyű fegyverzetű kun seregeket. Rövidesen a béke feltételeiben is megegyeztek a követek: eszerint IV. Béla lemondott Stájerországról, a magyar uralkodó kisebbik fiát, a tatárjárás után (1243-ban) született Bélát a brandenburgi örgróf leányával házastották össze. A végleges

.. austriae frederici nūū bellicosū
 añ nouā ciuitatē grēs occidit in
 plio hungaroz. q tñsunt per
 maxillā. licet tamē qd dñr cecide
 rit in hoc bello. belam p̄fatus
 triumphū cū hūgaris p̄didit. pug
 nat Rex cum Othotano. . . .

békét 1261 márciusában, Bécsben kötötték meg. Ez szentesítette a tényleges helyzetet, miszerint az Ausztria mellé Stájerországot is elnyert cseh uralkodó Közép-Európa legerősebb fejedelmévé vált.

Miután Otakar törvényesen is a Babenberg-örökség ura lett, nem volt már többé szüksége Babenberg Margitra, új feleség után nézett. IV. Béla leányai közül már csak egy nem volt férjénél, Margit, aki a tatárjárás alatt, 1242-ben született, s akit szülei a tatárok elől való szerencsés megmenekülésük esetére fogadalmukkal istennek ajánlottak fel. Margit a Nyulak szigeti (a mai margitszigeti) domonkos kolostorban élt már hosszú évek óta, amikor híre jött, hogy Otakar őt kívánja feleségül. IV. Béla hajlott arra – politikai megfontolásból –, hogy a pápánál eljárjon Margit házasságkötése ügyében, de Margit nem volt hajlandó a kolostort elhagyni, és a cseh királyhoz feleségül menni. Erre IV. Béla unokáját, Kunigundát (Anna és Rosztiszláv gyermekét) ajánlotta. A házasság 1261 őszén létre is jött Otakar és Kunigunda között, s így Béla unokája Csehország királynéja lett. E rokonsági kapcsolat elsimította a magyar és a cseh uralkodóház közti érdekellentéteket, hosszú évekre helyreállt a béke a két ország között.

Magyarország déli határain az 1250-es évek közepén indult el a magyar hódítások újabb sorozata. A Szerémségtől, a Száva folyásától délre eső területet, Macsót IV. Béla 1254-ben vejenek, Rosztiszlávnak adta. Macsóból kiindulva Rosztiszláv lett a magyar terjeszkedés élharcosa: még 1254-ben elfoglalta Boszniát, amely továbbra is a bogumil eretnokség egyik központja volt. Rosztiszláv ezt követően figyelmét Bulgáriára fordította, s ott kihasználva a belső zavarokat, maga vette fel a bolgár cári címet, noha a cím reális hatalmat aligha jelentett Bulgária felett. Mindenesetre ürügyül szolgált a magyar uralkodónak a bolgár ügyekbe történő gyakori beavatkozásra. Így már 1259-ben magyar sereg jött Rosztiszláv segítségére. Mivel az ispotályosok, akik 1247 óta birtokolták a Bulgáriával szomszédos Szörénységet, az 1250-es évek végén elhagyták e területet, s a magyar királyt ekkor a cseh ügyek foglalták le, 1260-

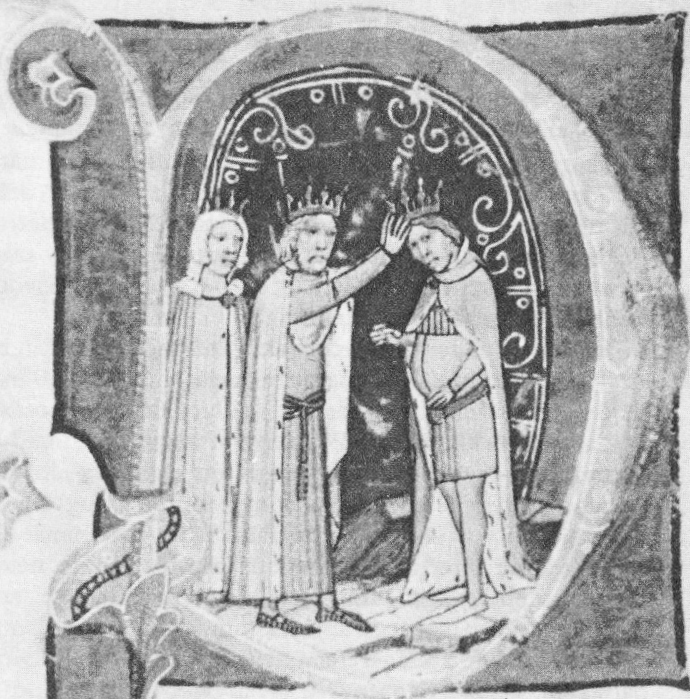
Julii. Erat enim uir pacificus
& in exercitiis a pluri minime
fortunatus. Flagellat se ipse.

ban a bolgárok becsaptak a Szörénységbe. E hadjárat megbosszulására IV. Béla és István herceg 1261-ben közösen vezettek hadat Bulgária ellen, de néhány helyi jelentőségű győzelmen kívül komolyabb sikereket nem tudtak elérni. 1262-ben Rosztiszláv meghalt, két fia, Mihály és Béla Boszniát és Macsót örökölte, de a bolgár cári cím nem hagyományozódott tovább Rosztiszláv családjában. S miközben Magyarország déli szomszédainak szakadár vallását, eretnek mozgalmaikat ürügyként használta fel ezen országok ügyeibe való beavatkozáshoz, az 1260-as évek elején Magyarországon is végigsöpört egy eretnek hullám, a flagelláns eretnekség. Maga a flagelláns latin szó ostromzó, korbácsoló jelentésű, az elnevezés is arra utal, hogy az eretnekségben résztvevők csoportokban helységről helysére vonultak, vallásos énekeket zengtek, meztelen testüket ostromzással vagy korbácsolással napjában többször is kínozták; a flagelláns eretnekek a maguk példáján hirdették az egyház elvilágiasodásának, a világi hatalom elnyeréséért folytatott harcának korszakában az őskeresztény eszmékhez való visszatérést, a vezeklés, a megtérés, a bűnbánat szükségességét.

Az 1260-as évek elején azonban Magyarországon a gyorsan továbbvonuló flagelláns eretnekségnél is súlyosabb belső viaszály ütötte fel fejét: IV. Béla király és fia, István herceg ellenségeskedése. A magyar uralkodó elsőszülött fiát már 1246-ban (vagy azt megelőzően), tehát már hétéves (vagy még fiatalabb) korában királlyá koronáztatta, 1257-ben kormányzó herceggént Erdély élére állította, röviddel utóbb azonban Erdélyt elvéve tőle, a friss szerzeményű Dél-Stájerországot bízta István gondjára. A stájerországi magyar uralom bukásával István is elvesztette a stájer hercegi címet, s apjától visszakapta az Erdély feletti uralmat. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy IV. Béla saját jószántából adott részt Istvánnak az országból. Maga István mondja el egy oklevelében, hogy atyja, IV. Béla ellenében a hercegség jogát (ius ducatus) akarta érvényesíteni, azt tudniillik, hogy a király elsőszülöttét – legalábbis István szerint – hercegség illeti meg. Istvánnak ez a

latuit par firma fuit. regnavit
honestas. Stephis fili beate coro.

Post ipsum Anno domini
m. cc. lxx. cepit regnare
filius eius Stephanus sup
totam hungaria. Qui
Othacatum regem Bohe
morum in hungaria cum

követelése Béla király méltatlankodásával találkozott, aki István ellen országa hadseregét hívta össze. István is sereget gyűjtött, s megütköztek. Nyilvánvaló tehát, hogy a Béla király és István herceg közti országmegosztás – hasonlóan a II. Andrásh király és Béla ifjú király közti osztozkodáshoz – elsősorban az előkelők érdekét szolgálta, akik Istvánt tolva maguk előtt így akartak mind nagyobb részesedéshez jutni az immár újra két fejedelmi központtal rendelkező ország javaiból. (A dráván-túli hercegség is az 1260-as évek elején kelt újból életre, ezt IV. Béla kisebbik fia, Béla herceg nyerte el. A király számára azonban az igazi veszélyt István, illetve az István mögött felsorakozó előkelők jelentették.)

Béla király és István herceg (aki 1262-től kezdődően ifjabb királynak – rex iunior – címeztette magát) már az 1260-as évek elején szembekerült egymással. A súlyos fegyveres összecsapást azonban ekkor még a Pozsonyban megkötött, majd 1262. december 5-én a Poroszlón megújított egyezség elhárította. Ebben a megegyezésben István kinyilvánította, hogy megelégszik mindazzal a földdel, várral, faluval, jövedelemmel, a hercegséggel, amelyet IV. Béla adott neki, és többre nem tör. Megígérte, hogy nem támad sem apja koronája, sem testvére hercegsége ellen, sőt segít apjának mindazokkal szemben, akik apjára támadnának. Ígéretet tett arra, hogy IV. Béla összes bárójának és szerviensének a javait visszaadja. Mind Béla, mind István elhatározták, hogy egymás híveit magukhoz nem csábítják, és azokat nem fogadják be magukhoz. István kinyilvánítja, hogy bárki szabadon és félelem nélkül csatlakozhat Bélához, nem kell tartania bosszútól. Végezetül István apjának gyermeki tiszteletet ígér, hogy elnyerhesse így Béla áldását és szeretetét. Alig fél év múlva, 1263. május 3-án Béla és István újabb egyezségéről szerzünk tudomást. Itt István megismétli, hogy egymás híveit ajándékokkal, bőkezű javadalmaságokkal nem csábítják el egymástól, egymás híveit nem fenyegetik, és birtokaikat nem dúlják fel. Felveti István, hogy az egyik király országrészéből a másik királyhoz menekült vétkeket a másik király is vonja felelősségre. István ígéretet tesz, hogy

a IV. Bélához csatlakozókat nem üldözi, ellenük, birtokaik ellen hadat nem indít, s óhajtja, hogy apja hasonló módon járjon el István híveivel.

A sorozatosan megújított szerződések önmagukban is jelzik, hogy határozataik, ígéreteik papíron maradtak. Ugyanezt oklevelek sokasága is mutatja. István nemrégen előkerült 1264. évi számadása meggyőzően bizonyítja, hogy a herceg a szerémi kamara adójából, a szalacsi só és a selmeci (ma: Banská Štiavnica) ezüst jövedelméből gazdagon jutalmazta híveit, és nagy tételeket fordított az ingadozó bárók, IV. Béla hívei magához édesgetésére. Ugyanakkor oklevelek azt is igazolják, hogy IV. Béla hasonlóan pénzzel és adományokkal igyekezett István táborát bomlasztani, a főembereket onnan magához csábítani. A két király a hívek támogatásának biztosításáért szinte egymással versenyezve folytatta a tisztségek és birtokok adományozását. Egy Rátót nembeli előkelő elhagyva IV. Béla táborát, egyszersmind a lovászmesterséget is elvesztette. István herceg azonban pártváltoztatásáért a bárót hasonlóan lovászmesteri méltósággal, valamint még egy várral és három faluval is megjutalmazta. Hiába intézkedtek a megegyezések arról, hogy az elpártolt, urat cserélt nemessel szemben nincs helye a bosszúnak, csak írott malaszt maradt. Amikor IV. Bélát szerémi ispánja elhagyta, és István herceghez csatlakozott familiájával, tehát hűbéri piramisával egyetemben, IV. Béla birtokaitól megfosztotta. Könnyelműséget követett el az a Gútkeled nembeli előkelő is, aki Istvánhoz történt átállását követően dunántúli birtokaira, tehát IV. Béla országrészébe tért vissza, mivel az uralkodó ottani ingatlanait elvette, s azokat csak István herceg trónra lépte után nyerte vissza. Az ilyen és még szép számmal idézhető példákból kiviláglik, hogy egyik király mögött sem állt változatlan összetételű, szilárd és elvhű bárói-nemesi csoportosulás, hanem a pillanatnyi politikai-anyagi érdekeknek megfelelően az urak gyakran cséreltek pártot, s éppen eme mozgékonyságukkal csatlakozásuk árát magasra taksálták, szinte belekergették a királyokat a birtok- és tisztségaományokba, amivel a királyok végső fokon – szándékaik-

kal ellentétben – a királyi hatalmat gyengítették, s az előkelők hatalmi helyzetét erősítették.

István saját országrészében független uralkodóként kormányzott. Pénzt veretett – igaz, ebben csak II. András és IV. Béla herceg kori gyakorlatát követte –, körülötte szabályos fejedelmi udvar szerveződött, nádora volt. Várjobbágyokat és más elemeket nemesített, ilyen módon is saját társadalmi és katonai bázisát erősítette. Önálló külpolitikát folytatott. Belevetkezett a Balkán félsziget amúgy is bonyolult s a bizánci császárság 1261. évi visszaállításával tovább bonyolódott államközi viszonyaiba, hadat vezetett a belviszályoktól sújtott, megosztott Bulgáriába, sőt a bizánci császár seregével is megütközött. A tatár veszedelem elhárítására diplomáciai akciót indított. A magyarországi belháború miatt félbeszakított balkáni hódító politikát István 1266. évi újabb bulgáriai hadjárataival folytatta. Vidin és több más bolgár város elfoglalása után Bulgáriát egészen az akkori fővárosig, Tárnóig feldúlta.

Az 1260-as évek közepén azonban mindinkább elkerülhetetlennek tűnt Magyarországon is a belháború kirobbanása. Nem elsősorban István hatalomvágya, hercegsége területi határait való elégedetlensége vezetett háborúhoz, hanem a harcból is hasznot húzni akaró előkelők ösztönözték a két uralkodót az összezsapásra. István herceg egyik oklevele szokatlan őszinteséggel utal arra, hogy a herceget egyik régi híve arra mozgatta, hogy apja ellen háborút viseljen. István – nyilván mindig többre vágyó hívei által üzve is – családja tagjaitól, anyjától és Anna testvérétől is vett el birtokokat. E jogtalan birtokfoglalások ügye IV. Orbán pápa elé került, aki kemény szavakkal intette Istvánt a javak visszaadására, hiszen – indokolja állásfoglalását a pápa – IV. Béla király jóindulata már földeket és sok javakat vetett István hatalma alá, s a király kegye folytán erős a remény, hogy az uralkodó még sokszor felemeli és jutalmazza Istvánt. A belháború 1264-ben kitört Magyarországon. IV. Béla serege Erdélyre rontott, de a Maros menti Dévánál (ma: Deva) Istvánnak Csák nembeli Péter által irányított hada győzelmet aratott. IV. Béla egy másik serege ész-

kon támadott; ez elfoglalta Patakot (ma: Sárospatak), és ott foglyul ejtette István feleségét, Kun Erzsébetet gyermekeivel, köztük az 1262-ben született László herceggel, a későbbi Kun László királlyal. A hercegi foglyokat Északnyugat-Magyarország egy várába vitték, amely kellő távolságra esett a belháború színtereitől. Elfoglalta e sereg Baranka várát is a beregi Kárpátok aljában (ma: Szuhaja Bronyka), de ezt Csák Péter IV. Béla csapatától visszavette.

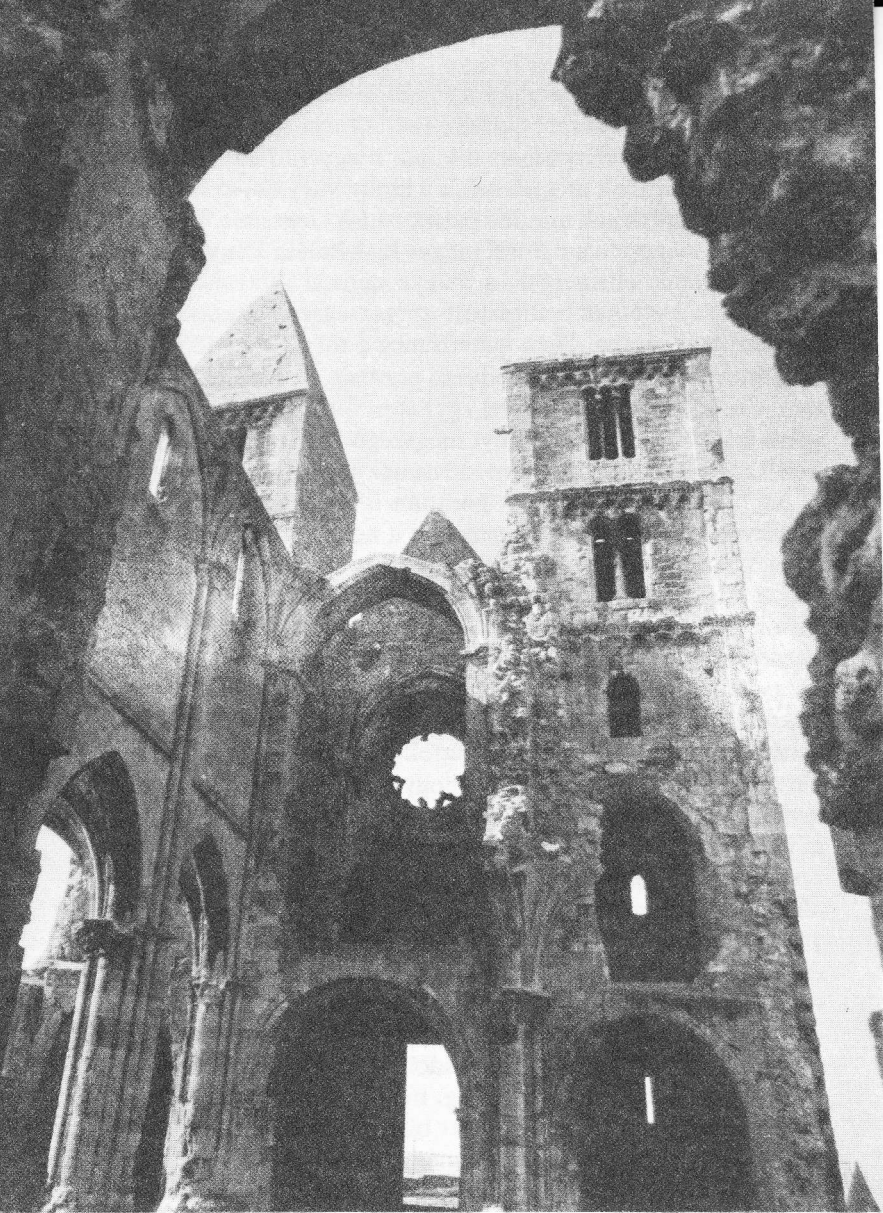
Béla király új egységet vetett harcba István ellen; Béla sikerei lavinaszerű távozást váltottak ki István herceg táborában. A meggyengült herceget a királyi seregek egészen Magyarország keleti határáig, a Barcaságig üldözték. Itt István Fekete-halom (ma: Codlea) várába zárkózott, s kezdetét vette a vár ostroma. A kocka azonban megfordult, s István a szinte reménytelen helyzetből kivágta magát. Részint egy híve, Miskolc nembeli Panyit felmentő sereget hozott, részint pedig a vár védői kitörtek, s felszakították az ostromgyűrűt. Ez a siker újból megnövelte István híveinek táborát. S ahogy röviddel előbb Béla seregei üzték a fél országon keresztül Istvánt, most István hadai üldözték csaknem a Dunáig Béla embereit. A döntő ütközetre a Pest közelében fekvő Isaszegnél került sor, itt István 1265 márciusában győzelmet aratott. A katonai siker István számára a korábbi helyzet visszaállítását eredményezte. A belháborút lezáró megegyezést Béla és István 1266. március 23-án, a Nyulak szigetén kötötték meg. Ez jobbra a régi szerződések pontjait ismételgette. Kölcsönösen ígéretet tettek, hogy egymás báróira, szervienzeire és népeire adókat nem rónak ki, a várépítés munkáira őket nem fogják be, fuvarozási robotot nem követelnek tőlük, megszállást rajtuk nem tesznek. Ugyancsak megígérték, hogy egymás híveit – a megtelepedés céljából vándorló parasztok kivételével – nem fogadják be. Ha bűnös cserélne urat, azt új ura is köteles felelősségre vonni. Mindketten kötelezték magukat egymás jogainak tiszteletben tartására, a jogtalanul elvett javak visszaadására. Részletesen foglalkozik a megegyezés a polgári és büntetőjogi perek lebonyolításával, amennyiben azok mind

Béla, mind István „országának” embereit érintik. Az 1266. évi megegyezés tulajdonképpen megközelíti a két önálló állam között szokásos megegyezések normáit, mutatva, hogy jogi vonatkozásban is tükröződött az a függetlenség, amelyet István saját országgrészében (vagy ahogy maga nevezte: országában) élvezett.

Ez az 1266. évi megegyezés és a belháború felszámolása tette lehetővé, hogy 1267-ben sor kerülhessen egy új törvény kiadására, mely számos ponton a korábbi Aranybullák intézkedéseit újítja meg. Maga a törvény úgy született, hogy Béla király, valamint István és Béla hercegek elé járultak „Magyarország összes nemesei, akiket királyi szervienseknek mondanak..., tőlünk – írja a törvény szövege a három törvényki-bocsátó nevében – alázatosan és hódolattal azt kérték, hogy őket a Szent István királytól megállapított és elnyert szabadságukban megtartani kegyeskedjünk, hogy nekünk és a koronának annál hívebben és lelkesebben szolgálhassanak, minél kegyesebb szabadságokkal ajándékozzuk meg őket”. A három fejedelem a bárókkal folytatott tanácskozás után az ő hozzájárulásukkal teljesíthetőknek ítélte a nemesek kéréseit. A törvény a korábban királyi szerviensi, most már törvény által is kimondottan nemesi szabadságjogokat szedi csokorba. Biztosítja a törvény a nemesek népeinek teljes mentességét az adók és a megszállás alól, az örökös nélkül és a hadjárat alkalmával meghalt nemes birtokainak a nemes akarata és a jog rendje szerinti háramlását, a nemesek személyének és vagyonának a király által való tiszteletben tartását. Ha a király országok vagy tartományok elfoglalására vagy megszerzésére sereget indít, a nemeseket akarata ellenére a seregbe nem kényszerítheti, csak ha valaki önként akar hadba indulni avagy fizetésért. Régi nemesi sérelmet orvosol az 1267. évi törvény, amikor arról intézkedik, hogy a nemesek ügyeit kérvények nélkül kell elintézni. A törvényben hangot kaptak olyan pontok is, amelyeket az elmúlt évek eseményei, fejlődései váltottak ki. Biztosítja a törvény a nemesek szabad átmenetelét a királyhoz és fiaihoz, és megtiltja, hogy emiatt birtokaikat elpusztítsák. Az 1267.

évi törvény is előírja az évenként Fehérvárott szokásos törvényt nap megtartását, s azzal bővítette az 1222. évi Aranybulla szövegét, hogy a törvénytapon minden megyéből két vagy három nemes tartozik megjelenni, s a király vagy fiai azok jelenlétében szolgáltatnak minden panaszosnak elégtételt. Ez a toldás tulajdonképpen a nemesi megye kialakulása irányában elindult fejlődés elismerése, a megye nemesi (kis- és közép-birtokosi) vezetőinek beillesztése az igazságszolgáltatás országos tényezői sorába. Nem ismétli meg a törvény az 1231. évi dekrétum egyházra nézve kedvező pontjait, de befejező részében – az 1231. évi törvénnyel egyezően – biztosítja az esztergomi érsek számára a törvényt megszegő fejedelemmel szemben az egyházi fenyték kimondásának jogát.

Az 1267. évi törvény két pontban is foglalkozik a birtokvisszavétellel. Az egyik kifejezetten a nemesek érdekeit szolgálja, hiszen afelől rendelkezik, hogy a nemesek földjeit, amelyeket a királyi vagy királynéi szabad falvak népei, az udvarnokok, továbbá a várnépek bármilyen ürüggyel elfoglaltak, a nemeseknek vissza kell adni. A másik cikkely kettős célzatú: „Ügyszintén akarjuk, hogy az összes várföldeket és az udvarnokok földjeit, amelyekre a mi nevünkben vagy a királynéasszony nevében népeket gyűjtöttek össze, a várnak és az udvarnokoknak vissza kell adni, nehogy a falvak a szabad hoszpeszek kiváltságos nevének örvendhessenek.” Részint újra felveti a várföldek visszavételének szükségességét, tehát a birtokrestaurációs politika folytatását, részint pedig bizonyos szolgálóállapotú népelemek elől elzárja a legkiteljesedettebb jobbágy-paraszti szabadságok, a hoszpeszi kiváltságok elérésének útját. Az 1267-et követő birtokvisszavételi politika két iránya közül a nemesi birtokrendezés volt sokkal erőteljesebb. A bárki által elfoglalt nemesi birtokok visszavételét – a törvény előírásának megfelelően – két báró (Lőrinc nádor, somogyi ispán, valamint Csák bán, zalai ispán) ítélte meg, melléjük azonban IV. Béla megyéenként öt-öt nemest állított bírótársként. A bárók mellett tehát megjelentek a nemesi megye képviselői is, akik nyilván következetesen védtek a birtokaikban megkárosított osz-

27. A zsámbéki templomrom

tályos társaik, a nemesek érdekeit. Sokkal lanyhábban folyt 1267-et követően a királyi népelemektől elvett birtokok visszavétele, itt az uralkodó elsősorban arra törekedett, hogy a földjeiket vesztett királyi népelemek ne váljanak ki az amúgy is rohamosan csökkenő királyi birtok szolgáltatói közül.

A magyarországi belháború elcsitulása és az 1267. évi törvény megalkotása utáni években ismét aktívabbá vált a magyar külpolitika. 1268-ban IV. Béla király győzelmet aratott Uroš szerb király felett. A háború után helyreállt békességet házassági szerződéssel pecsételték meg: Uroš fia, Dragutin István feleségül vette István herceg Katalin leányát. István másik leánya, Mária, a nápolyi Anjou Károly és apja, István magyar herceg közti politikai szövetség elmélyítésére Anjou Károly fiával, Károly salernói herceggel (a későbbi II. Károly nápolyi királlyal) kötött házasságot, míg István fiát, Lászlót – a későbbi Kun László királyt – Anjou Károly leányával, Izabellával jegyezték el. Az Anjou Károly és István herceg között 1269 szeptemberében megkötött szerződés kölcsönös segítségnyújtást irányoz elő a két fejedelem között. Ennek a szövetségnek németellenes éle volt, hiszen Anjou Károly a német Hohenstaufok vére árán jutott a gazdag Dél-Itália birtokába, István herceget pedig elsősorban az a barátság nyugtalanította, amely egyre erősödött atyja, IV. Béla, valamint a keleti német területekre támaszkodó és azokat kormányzó cseh király, Přemysl Otakar között. Súlyos veszteség érte Béla királyt, amikor engedelmes – és ezért kedveltebb – kisebbik fia, Béla herceg, 1269-ben meghalt. Maga IV. Béla is megbetegedett. 1270-ben, már halálos ágyán, levelet írt unokája férjének, Otakarnak: „Minthogy a magasságbeli királynak keze minket ily súlyos betegséggel terhelte, az utolsó nap adóját le kell rónunk, s az életben maradás reményével teljesen fel kell hagynunk. Kérjük most tehát jóságos érzelmeket és lelkiütemeket, mit irányunkban mindig mutattatok és mutatni szándékoztatok, e jelen levelünkkel és szívünk minden szándékával, hogy amennyiben úgy esnék, hogy az Úr hívására e betegségünkben minden test útjára lépünk, kedves feleségünket, Magyarország ki-

rálýnéját és legédesebb leányunkat, a ti kedves anyátokat (Annát, Otakar anyósát) és mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak, ha hozzátok folyamodnának, atyai-lag öleljétek magatokhoz, tanáccsal és segítséggel gondolatok reájuk alkalmas időben, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra kellene nekik távozniok.” Béla király gyanította, hogy halála esetén családja néhány tagjának és hű báróinak István bosszújára kell számítaniok, s így előkészítette ezek számára – a szó szoros értelmében – a talajt a cseh királynál. Béla jól érezte a halál közeledését. Alig pár hónappal kedves fia, Béla halála után, 1270. május 3-án, 64 éves korában az apa, IV. Béla meghalt. Felesége, Laszkarisz Mária csak néhány hónappal élte túl férjét. Még meglátogatta Csehországban unokáját, Kunigundát, de 1270 augusztusában követte szeretteit a sírba. Mindhármukat az esztergomi ferencesek templomában temették el, az oltár előtt sírjukon állítólag szép latin sírvers volt olvasható, melynek magyar fordítása így hangzik:

*„Mária-oltáron, nézd, nyugszik a sírban e három :
Béla, neje s herceg – örvendjenek űk az egeknek !
Míg lehetett, űlt trónja felett a király hatalomban :
Csalfa lapult, szent béke virult, becsület vala ottan.”*

Geréb László fordítása

IV. Béla halálát közvetlenül követően leánya, Anna a magyar királyi kincssel vejéhez, Otakarhoz menekült. Istvánt rövidesen, 1270 májusában királlyá koronázták. Első teendői közé tartozott az uralkodónak, hogy követek útján visszakövetelje Otakartól a magyar kincseket. Végül a két uralkodó 1270 októberében egy Pozsony környéki dunai szigeten személyesen találkozott, a kincs kérdését levették a napirendről, s 1272 novemberéig szóló fegyverszünetet kötöttek. Az alig megszületett fegyvernyugvást azonban hamarosan katonai események zavarták meg. A nyugat-magyarországi urak, korábban IV. Béla hű emberei – mindenekelőtt a II. Géza király alatt bevándorolt Wolfertől eredő Héder nembeli Kőszegiek – most

28. V. István király

Otakar király szolgálatába szegődtek, őt tekintették uruknak, támadásokat intéztek – Otakar támogatásával – a szomszédos magyar birtokok ellen. Erre V. István király hívei Stájerországra, a király vezette seregek pedig Ausztriára törtek. A Karintiát éppen ekkortájt sikerrel megvívó Otakar király számára e magyar támadás azt jelezte, hogy a magyar uralkodó megszegte a fegyverszünetet. Magyarország és Csehország között

– egy évtizedes szünet után – a fegyveres összecsapás elkerülhetetlenné vált. Otakart hatalmas birodalma fegyveresei támogatták: csehek, morvák, osztrákok, stájerok, karintiaiak, továbbá sziléziai lengyelek, brandenburgiak is.

A cseh király hatalmas, a kortársak által kétségtelen túlzással 90 ezer főnyire becsült serege 1271 áprilisában átkelt a Morva folyón, és Magyarország pusztításához kezdett. Északnyugat-Magyarország jelentős része a kezére került, többek között elfoglalta Pozsonyt, Nagyszombatot (ma: Trnava), Nyitrát. Otakar csapatai keleti irányban egészen a Garam folyóig eljutottak. Majd dél felé fordultak, Pozsonynál a Duna jobb partjára léptek, itt Óvárt és Mosont (ma: Mosonmagyaróvár) szerezték meg. V. István Moson elvesztése után a Rábca mögé vonult vissza, a sorozatos kudarcok arra bírták, hogy a béke feltételei iránt tájékozódják az ellenségnél. A tárgyalások megszakadtak, mivel a cseh király az összes elfoglalt terület megtartását tekintette kiindulópontnak. Otakar, hogy kicsalja a Rábca mögötti mocsaras területre húzódott magyar erőket, elvonulást színlelt. Jól számított, a magyarok kimozdultak állásaikból, és a Mosonig visszahúzódtak ellenségre támadtak. Erre vártak a cseh király csapatai, a magyar ostromot visszaverték, üldözni kezdték V. István seregeit, újra visszavetették azokat a Rábcán túlra, sőt Otakar katonái még a Rábcán is átkeltek, a Rába–Rábca közén is folyt a tusakodás. Itt azonban a háború menetében fordulat történt. A már közel másfél hónapja ellenséges területen hadat viselő és ezért kimerült, fáradt sereget a magyar hadrend feltartóztatta, majd megkezdődött kiűzésük Magyarország területéről. Maga Otakar Bécsbe vonult vissza, seregét azonban a magyarok nemcsak az országhatárig, hanem azon túl is, Ausztria és Morvaország keleti sávjáig üldözték, és közben az elfoglalt területeket feldúlták.

A békét 1271. július 2-án Pozsonyban kötötte meg a két uralkodó. Ebben tulajdonképpen mindketten hitet tettek a IV. Béla-kori status quo fenntartása mellett Magyarország területét illetően (tehát Otakar egy négyzetméterrel sem gaz-

dagította területét az 1271-es tavaszi magyarországi hódító hadjárata eredményeképpen), ugyanakkor István is lemondott mind az Anna révén Csehországba került magyar királyi kincsekről, mind pedig bármiféle jogigényéről Otakar birodalma (főleg Stájerország és Karintia) vonatkozásában. Különösen fontos volt a békeszerződésnek az a pontja V. István számára, amely megtiltotta Otakarnak, hogy támogassa azokat a magyarországi bárókat – köztük a Kőszegieket –, akik V. István elől a cseh királyhoz menekültek. Otakar arra is kötelezte magát, hogy váraiból semmi károkozást nem enged elkövetni Magyarország ellenében. A békeoklevél végén mindkét uralkodó felsorolta barátainak és szövetségeseinek listáját. V. István a maga oldalán tudhatta és neve mellett sorakoztathatta fel III. Fülöp francia királyt, Anjou Károly szicíliai királyt (akihez kétszeres rokonsági szál is fűzte Istvánt), Palaiologosz Mihály görög császárt, fiát, Andronikosz társ-császárt (aki V. István Anna leányát vette feleségül), sógorait: Bolesław krakkói és sandomierzi, Bolesław nagy-lengyelországi, Henrik bajor és Lev halicsi herceget, Béla macsói és boszniai herceget (aki Istvánnak unokaöccse volt), Uroš szerb királyt, fiát Istvánt, Szerbia ifjabb királyát (szintén István vejét), Szvetoszláv bolgár cárt (aki Istvánnak szintén rokona volt). Jól mutatja e lista azt a kiterjedt dinasztikus rokonsági, illetve az ezen alapuló szövetségi rendszert, amelyet IV. Béla és V. István építettek ki. A pozsonyi béke tette lehetővé, hogy V. István hadat indíthatott a tőle elfordult nyugat-magyarországi urak, a Kőszegiek ellen, s váraikat megvívatta, a lázadó Kőszegieket pedig az országból kiűzte. Azok Csehországba futottak.

V. István 1272 nyarán a tengeremlékre, Anjou Károly szicíliai király meglátogatására indult fia, a tízéves László herceg és bárói társaságában. Már közel járt az Adriai-tengerhez, amikor László fiát a nagy hatalmú bárók egyike, kíséretének tagja, Gútkeled nembeli Joachim bán elfogta, és a gyermek herceget a Drávához közeli Kapronca (ma: Koprivnica) várába vitte, s ott őriztette. A király serege kísérletet tett a

vár megostromlására, de bevenni nem tudta. Olyan jelenséggel találkozhatunk itt a magyar történelemben, amely korábban ismeretlen volt, de – jelezve a megváltozott viszonyokat – a következő évtizedekben többször is előfordult. A politikai banditizmus vonult be ezzel a lépéssel a magyar arisztokrácia fegyvertárába; amíg IV. Béla alig pár évtizeddel korábban még csak leülni sem engedte jelenlétében a világi előkelőket, addig most első ízben egy nagyúr (illetve nagyúri érdekcsoport) magát az Árpád-ház, a dinasztia tagját vetette fogságba. Nem kétséges, hogy László herceg főúri összeesküvés áldozata és eszköze lett, amely arra irányult, hogy Lászlóval a kezükben az urak egy csoportja bizonyos engedményekre kényszerítse a királyt. Nyilván szívesen vették volna az ország megosztását – mint ezt már IV. Béla uralkodásának vége felé megszokhatták – apa és fia között. V. István ugyanis trónra lépve nem osztotta meg fiával az országot. Érdemes emlékeztünkbe idézni, hogy az az István nem hozott létre hercegséget elsőszülött fia számára, aki annak idején a hercegség jogát (ius ducatus) követelte apjától, IV. Bélától, mint amelyet a királyok elsőszülötteiknek „szoktak” adni. István azonban, aki hosszú hercegsége alatt megjárta a nagyurak „jóvólátából” a királyi apa és fiú közti ellentét számos lépcsőfokát, mindenképpen rájöhett arra, hogy e tetemes idő alatt mindvégig tulajdonképpen báb volt az arisztokrácia kezében, s ilyen módon valójában eszköze az ország meggyengítésének, előidézője a királyi hatalom hanyatlásának. Csakis ezzel a felismeréssel magyarázható, hogy 1270-ben trónra kerülve nem osztotta meg országát, sem elsőszülött fiát, Lászlót, sem kisebbik fiát, Andrást nem részeltette területi hatalomban. Aligha vitás, hogy V. Istvánnak ez a szilárd elhatározása nem nyerte meg a bárók többségének, de a jelek szerint még felelőségének, Kun Erzsébetnek a tetszését sem.

V. Istvánt fiának fogsága teljesen elkedvetlenítette és le-törte. Félbehagyta útját, és visszatért az országba, a Nyulak szigetére. Testvére, Margit, a Nyulak szigeti domonkos kolostor egykori lakója (akit csak sok évszázaddal később,

1944-ben avatott szentté a római egyház) már 1271 eleje óta nem élt, most a királynak a legidősebb leánya, az alig 17 éves Erzsébet állt fejedelemasszonyként a kolostor élén. István királyt már csak meghalni vitték át a szomszédos Csepel-szigetre. A halál az István nevet utolsóként viselő királyunkat 1272. augusztus 6-án érte utol, és fiatalon, mindössze 33 évesen. Holttestét visszavitték a Nyulak szigetére, s ott temették el.

A király halála volt az a kulcs, amely megnyitotta Kapronca várának kapuját. László herceg kiszabadult, foglyul ejtői, Joachim bán és társai Fehérvárra vitték a gyermeket. V. István hívei (köztük Egyed mester) megtámadták Erzsébet anyakirálynét, aki valamilyen szálon kapcsolódott a főúri összeküvéshez. Joachimék azonban szétszórták a támadókat, s eme kellemetlen közjáték után nem volt többé akadálya annak, hogy Lászlót királlyá koronázzák. 1272. szeptember 3-án az alig tízéves László elnyerte az ország koronáját, IV. László (vagy ahogy kun származású anyja miatt is nevezték: Kun László) Magyarország királya lett, mellette azonban anyja, Erzsébet királyné mintegy kormányzóként (régensként) vett részt az ügyek intézésében.

A belháborúk állandósulása

IV. László uralkodása idején

IV. László országzászlásának 18 éve alatt az egyik legjelentősebb társadalmi változás a köznemesi rétegnek a kialakulása volt. Az egykori királyi szerviensek már az 1267. évi törvényben elnyerték a nemes nevet, s biztosította számukra az uralkodó a királyi szerviensek 1222-től törvényekben lefektetett sarkalatos jogait. A nemesítések IV. Béla és V. István alatti gyakorlata IV. László alatt is folytatódott. Elsősorban a várjobbágyságok, kisebb mértékben más elemek nyertek ilyen módon bebocsátást a kiformalódó és a sarkalatos jogokban egysegesen osztozó köznemességbe. Mindenesetre IV. László krónikása, Kézai Simon joggal írhatta az 1280-as évek első felében krónikájában: „A várjobbágyságok pedig szegény nemesek (nobiles), akik a királyhoz folyamodtak, s a király nekik a vár földjeiből adott földet.” A lassan kialakuló köznemesség megkezdte, illetve folytatta tartományi, illetve megyei szintű szervezkedését jogai biztosítására, igazságszolgáltatási szerepének elismertetésére és zavartalan gyakorlására. 1273 áprilisában Szlavónia bánjához fordultak, kérve a bánt, hogy tartsa tiszteletben jogaikat. E jogok a poroszlóállítással, az idézéssel, az egyes vétségek megítélésével, a katonáskodással, a megszállással, az adómegtagadással voltak kapcsolatosak. A katonáskodásra vonatkozó pont biztosítja a nemeseknek azt a jogát, hogy azzal a báróval vonuljanak hadba, akivel akarnak. Maguk a szlavóniai köznemesek elismerik tehát ezzel saját hűbéri függésüket a báróktól, de – nyilván egyes bárók kényszere ellenében – fenntartják maguknak uruk szabad megválasztásának lehetőségét. A szlavóniai nemesség jogainak megtartása ér-

co Beginatorum. Ladislaus fili
Stephani coronatur in regem.

vi successit Ladislaus filius ei
et coronatus e eode anno quo
mortuus e in eius sedel. ano

dekében – rendelkezik a báni oklevél – a zágrábi és a kőrösi ispánnal együtt négy-négy nemes és két-két várjobbágy ítélt. Ez a passzus a szlavóniai megyékben kialakuló nemesi önkormányzat igazságszolgáltatási szerveinek működését illetően intézkedik. 1278-ban Kőszegi Miklós szlavón bán a zágrábi várjobbágyok szabadságát erősítette meg.

A nemesi megye intézménye mind több királyi megyében épült ki: a kis- és középbirtokosi bírák száma lassan állandósul, és négy főben állapodik meg. Nevük is kialakul: latinul iudices nobiliumnak (azaz a nemesek bíráinak), magyarul pedig szolgabíráknak hívják őket. A latin elnevezés a már egységesülő nemesség köréből való voltukra utal, míg magyar nevük annak emlékét őrzi, hogy e nemesek eredetüket tekintve tulajdonképpen királyi szerviensek. A nemesi megye IV. László és utódja, III. András korában kiformalódó szervezete ellentmondásos. Élén az ispán (vagy főispán) áll, akit e tisztre a király nevezett ki a bárók sorából. A korábbi udvarispáni tisztt (curialis comes) most alispáni méltósággá (vicecomes) alakul át, s jelenti a nemesi megye egyik pillérét. A másik pillért a négy köznemesi szolgabíró jelenléte és funkcionálása képezi. A 13. század végén persze ez a megyei vezető testület csak elméletben jelenti a köznemesség beleszólását a megye életébe a nemesség érdekeinek megfelelően. Igaz, a négy szolgabíró vagy a király nevezi ki, vagy a megye (nemesi) közönsége választja, de – akár a kinevezésben, akár a választásban – annál kevésbé érvényesülnek a kinevező király vagy a választó nemesség sajátos szempontjai, minél nagyobb hatalmú báró áll (fő)ispánként a megye élén. E bárónak van olyan befolyása a királyra és akkora hatalma a tőle amúgy is hűbéri függésben levő megyei nemességen, hogy szolgabírákká az ő hűbéri piramisában levő nemeseket, tehát familiárisokat tesznek. Ilyen módon a Zala megyei szerviensek 1232. évi ítéletlevelében megfogalmazott igény a köznemesség megyei vezető szerepére az igazságszolgáltatást illetően, illetve bíraskodási joghatóságának a bárókra történő kiterjesztése vonatkozásában nem valószínűsíthető. A legnagyobb hatalmú világi előkelők, a bá-

rók, ha visszaszorítani nem is tudták a nemesi szervezkedéseket, de eredményeit a maguk javára sajátították ki. Ilyen módon a formálisan létező nemesi megye tartalmilag a 13. század végén egyre inkább bárói–tartományúri megyévé vált.

Kun László uralkodásának közel két évtizede alatt a leginkább meghatározó társadalmi tényező szerepét a bárók, a nagyurak játsszák. Joggal írja az állandósuló belháborúkra célozva *Kun László krónikája* című költeményében Petőfi Sándor:

*„Fenekestül fölfordult az ország,
Olyan volt, mint a Csáki szalmája,
És e bajt a nagyurak okozták.”*

László király trónra léptét követően teljesen az őt befolyása alatt tartó bárói csoport – Joachim és társai – akaratának eszköze, bábja. Az uralkodó legelső irata, amely koronázása napján, 1272. szeptember 3-án Székesfehérvárott kelt, Trau városához szóló levél, amelyben értesíti a várost trónra lépéséről, s megparancsolja Traunak, hogy neki és Joachim bánnak engedelmeskedjék. Ugyancsak egyik legelső cselekedete volt a királynak, hogy a Joachim bánnal és más főurakkal való tanácskozás után megadományozza azt a kaproncai várnagyot, aki őt a várban fogságban tartotta. Ebben az oklevélben persze a várnagy azon a címen jut birtokhoz, hogy vére ontásával szolgált a Kaproncában fogva tartott uralkodónak, amikor V. István parancsára a várat nagy sereg fogta körül. Az V. István hívének számító Egyed mester kegyvesztett lett Kun László udvarában, és szolgálatait Csehországban Přemysl Otakar cseh királynak ajánlotta fel, miközben az V. István uralkodása alatt Otakar védelmét és támogatását élvező Kőszegiek – élükön a család fejével, Kőszegi Nagy Henrikkel – hazatértek Csehországból. Kőszegi Henrik mindjárt vezető szerephez jutott Magyarországon.

Itthon Henriknek bizonyítania kellett, hogy többé nem fűzik szálak a Magyarországgal ellenséges viszonyban levő cseh

királyhoz. Ezt sajátságos módon igazolta. 1272 őszén a királyi udvar jelenlétében a Nyulak szigetén Béla macsói és boszniai hercegre támadt, aki testvére volt Kunigundának, Otakar király feleségének, s cseh barátsággal vádolta. Majd a szavakat tett követte, Kőszegi Henrik és kísérete összekaszabolta Béla herceget. Béla herceg halálával megürült a macsói és boszniai hercegség. IV. László – a főurak igényeivel egyezően – nem állított királyi sarjat a déli hercegségek élére, hanem e tartományokat több kisebb részre szabdalva szétosztotta bánságok formájában előkelői között. Ily módon Magyarország déli határain, a Szávától délre – nyugatról kelet felé haladva a felsorolásban – a következő új bánságok jöttek létre: az ozorai, a boszniai, a sói, a macsói, a barancsi és a kucsói bánság. Maga Kőszegi Henrik nemhogy büntetésben nem részesült, hanem még ajándékot is kapott a királytól: az ozorai–sói bánság élére került.

A politikai helyzet ilyen alakulása ismét magyar–cseh háború körvonalait vetítette előre. 1273 februárjában a magyarok betörték Otakar déli tartományaiba, Stájerországba és Karintiába, majd a csatározás fegyverszünettel zárult. A fegyvernyugvás ismét felszínre hozta a magyar királyi udvarban feszülő, egyes bárói csoportok között meghúzódó érdekellentétet. Az ellentét Erzsébet anyakirályné és Joachim bán között robbant ki, Erzsébet szabadulni akart mind hatalmasabbá váló politikai szövetségesétől. Akciója a bán ellen – más csoportra támaszkodva – sikerrel járt, Joachim bánt és híveit kibuktatták az udvarból, vagyis megfosztották őket méltóságaiktól. A belviszályt használták fel a német urak, akik a magyar állam nyugati határai mentén több ponton betörték az ország területére. A torzsalkodás megakadályozta, hogy a magyarok hatékonyan védekezhessenek. Így a németek támadása eredményesnek bizonyult. A Dunán lehajózva Győrt hatalmukba kerítették, északon Nyitraig, a Dunántúlon a Bakonyig, délnyugaton pedig Körmentig és Zágrábig dúlták Magyarországot. A cseh királyt szolgáló Egyed mester a támadások hatására elhagyta Otakar királyt, és hazatért Magyarországra. A külső veszély

időlegesen egy táborba hozta a korábban egymás ellen támadó főúri csoportokat: Joachim bán újra méltóságra jutott, de tisztséget nyert Egyed mester is. Az erők időleges egyesítése hamarosan bizonyos eredménnyel, Győr visszafoglalásával járt.

Ekkor azonban már komolyabb formában fenyegetett a cseh háború veszélye, maga Otakar király készült Magyarorszag ellen. A hamarosan, 1273 nyarán kirobbanó magyar-cseh háborúban először a magyarok oldalára állt a hadiszerencse, de később egyre inkább a cseh király javára billent a mérleg nyelve. Otakar átkelt a Morva folyón, s a Vágig terjedő területet fennhatósága alá igazta. A Duna jobb partján Óvárt és Győrt szerezte meg, déli irányban foglalásai egészen Pannonhalmáig értek. Mélyen bent járt már a cseh uralkodó Magyarországon, többre, nagyobb területre józanul nem is számíthatott, így e jelentős katonai sikerek után visszafordult. Portyázó csapatait a magyarok megverték ugyan, de az országból kihátráló főseregnek – igaz, árulással – Sopront még sikerült kézre kerítenie. Ezt követően Otakar kivonult Magyarországból, az elfoglalt területek nagy részét nem tudta a hátrahagyott helyőrség megtartani, de fontos határvárak – Pozsony, Sopron, Óvár és Moson – maradtak a kezén.

Az 1273. évi cseh–magyar háborút követően Magyarországon ismét erőre kaptak a belviszályok. 1274 nyarán Joachimot ellenfelei újból megfosztották tisztségétől. A Kőszegiekkel szövetkező Joachim oly módon kísérelt meg a király kegyébe visszajutni, hogy ismét a banditizmus fegyveréhez nyúlt. Ezúttal politikai szövetségeseivel együtt magát az uralkodót és Erzsébet anyakirálynét fogta el. Tekintettel arra, hogy mindinkább erőre kapott a Gútkeled–Kőszegi bárói csoportosulás ellenében a király és a királyi család irányában egyelőre hűségnek mutatkozó ama tábor, amelyet a Csákok nemzetségének nagy hatalmú előkelői, Péter és Máté vezettek, Joachimék politikai céljaikhoz új áldozatot szemeltek ki IV. László király öccse, András herceg személyében. A gyermek, mindössze nyolcéves herceget a Drávántúlra magukkal kívánták

vinni, nyilván azzal a céllal, hogy bármikor kijátszhassák IV. László ellen, ha erre a magyar király az ellentábornak tett kedvezéseivel alkalmat szolgáltat számukra. A hercegi fogollyal délre szökni próbáló Gútkeled–Kőszegi csoportosulással szemben IV. László „hű” bárói Csák Péter vezetésével fegyveresen szembefordultak, s az 1274 szeptember végén a Székesfehérvárhoz közeli Polgárdinál megvívott ütközet Csák Péter győzelmével végződött. Maga az ellenfél egyik vezéralakja, Kőszegi Nagy Henrik holtan maradt a csatatéren. Ezt a kedvező helyzetet akarta László király kihasználni a Kőszegiek megtörésére. 1274 őszén a Kőszegiek ellen indított hadjárata azonban kudarccal végződött, a királynak nem sikerült bevennie engedetlen bárói nyugat-magyarországi várait.

1275 első felében azonban a csatát veszített bárói csoportosulás vezéralakjai visszakérültek az udvarba. Először Kőszegi Nagy Henrik fiai kaptak tisztséget, majd rövidesen Joachim is visszanyerte méltóságát. Miközben Magyarországon évenként lobbant fel a belháború tüze, és szinte negyed- vagy félevenként változott a királyi udvar személyi összetétele, mutatva a hatalom csúcsainak birtoklásáért folyó személyi harcok elkeseredett voltát, Magyarország nyugati szomszédságában jelentős változás körvonalai rajzolódtak ki. 1273-ban a német fejedelmek német királlyá nem a megerősödött, félelmetes hatalmat kiépítő Přemysl Otakart választották meg, hanem a nála sokkal gyengébbnek, ennél fogva a fejedelmek számára veszélytelenebbnek és így alkalmasabbnak ítélt Habsburg Rudolfot. Přemysl Otakar és Habsburg Rudolf ellentéte a német korona birtoklásának kérdésében elkerülhetetlenné tette köztük az e kérdés eldöntéséért folyó összecsapás kitörését. A két fejedelem a háborúra készülve lehetséges és kívánatos szövetségesként számolt Magyarországgal, azzal az országgal, amelyet a belháborúk és az úri frakcióharcok megosztottak ugyan, de azért nem lekicsinylendő katonai erőt jelentett. IV. Lászlónak a Habsburg- vagy a Přemysl-szövetség kérdésében – lévén ekkor a király alig tizenéves – önálló véleménye nem volt, nézeteit akként alakíttatta, ahogy erre a hatalomban

egymást váltó főúri csoportok ösztönözték. S mivel az 1270-es évek közepén Magyarországon igen gyakran cseréltek gazdát a vezető tisztségek, gyakran módosult Magyarország álláspontja e szövetség ügyében is. Kétségtelenül szerepe volt a szövetséges megválasztásában annak a körülménynek is, hogy Magyarország az elmúlt néhány rövid év alatt több alkalommal is fegyveresen szembekerült Otakarral. 1274 végén IV. László házassági kapcsolatot kezdeményezett Rudolf királlyal, a magyar uralkodó öccsét, András herceget (aki, legalábbis 1274-től kezdődően, a Drávántúlon területi hatalmat gyakorolt), Rudolf király pedig leányát, Klemenciát jelölte ki a frigyre. Persze Otakar nem szívesen látta, hogy Rudolf és László szövetsége őt harapófogóba zárja. Sietve lépéseket tett a Magyarországgal való megbékélésre, ígéretet tett az 1273. évi cseh–magyar háború eredményeképpen kezére jutott magyarországi határvárak visszaadására. Ilyen alapon 1275 első felében nemcsak az Otakar és IV. László közti kibékülés, hanem a politikai szövetség tervei is kikovácsolódtak. Amikor azonban 1275 júniusában Joachim újra hatalomhoz jutott IV. László udvarában, alaposan megfordult a magyar külpolitika iránya. Joachimot családi szálak is Ausztriához kapcsolták, amelyet szerinte Otakar jogellenesen tartott hatalmában, s ahol Otakar kivonulása esetén még akár ő is megvethette volna lábát. Joachim elsőrendű feladatának tartotta, hogy megakadályozza a készülő cseh–magyar szövetséget. Ugyanakkor Otakar IV. László egyik nőtestvéréhez intézett levelében arra törekedett, hogy Joachim igazi jellemvonását az állhatatlanságban, alapvető politikai magatartását a pártütésekben jelölje meg. Joachim – írja a cseh király – „sohasem volt hűséges se a király, se Magyarország iránt”. Ő okozta – folytatódik a levél – István király halálát; ő hintett konkolyt László király és András herceg között, és ő volt az oka annak, hogy a két testvér hada egymással (1274 szeptemberében) harcra kelt. Mindenesetre Joachimnak sikerült célját elérnie, és megghiúsítania a cseh–magyar szerződés és szövetség megkötését.

Joachimot azonban 1275 végén a Csák Péter vezette bárói csoportosulás akciója megbuktatta. Az országban újra belháború kezdődött, mely főleg a Dunántúlon hónapokon keresztül tartott. E mérhetetlen pusztításnak esett áldozatul a veszprémi egyház is, minden bizonnyal azért, mert püspöki székében Kőszegi Nagy Henrik egyik fia ült, annak a családnak a leszármazottja, amellyel a Csákok évtizedes – még IV. Béla király és fia, István herceg közti háborúskodások idejére visszamenő – ellenségeskedésben voltak, alapvetően a Dunántúl feletti uralom kérdésében. Joachimék pártja azonban ezúttal is visszaverekedte magát a hatalomba, 1276 júniusában a legfőbb méltóságokat a királyi udvarban Kőszegi Nagy Henrik fiai, valamint maga Joachim foglalták el. Ugyanebben az időben a régóta készülődő háború Habsburg Rudolf és Přemysl Otakar között kitört. A kormányon levő Joachim és pártja hatására IV. László király Rudolf oldalán avatkozott be a harcokba, amelyek hamarosan Otakar vereségével véget értek. A békefeltételek Otakart súlyosan érintették: el kellett ismernie Rudolf hűbéri fennhatóságát, elvesztette összes szerzeményeit Ausztriától az Adriai-tenger vidéki Krajnáig, kötelezte magát, hogy a Magyarországtól elfoglalt területeket visszaadja. Otakar azonban bízott abban, hogy a vereség csak ideiglenes.

A királyi hatalom korábban nem tapasztalt méretű hanyatlását nemcsak a királyi udvar vezető tisztségeiért folyó öldöklő harcok és az ezt kísérő, IV. Lászlót bábként felhasználó pártok közti gyakori helycserék mutatják a királyi udvarban, hanem a bomlásnak olyan szembetűnő jelei sokasodtak meg a királyi udvartól távol, szerte az országban is, amelyeket ugyan IV. László látott, és amelyekről tudomása volt, de tényleges erőhíján ellenük tenni alig tudott valamit. 1277 februárjában az erdélyi szászok Alardus comes fia, János vezetésével Gyulafehérvárra törtek, mivel János apja halálát az erdélyi püspökön és három kanonokon akarta megbosszulni. A szász támadók a székesegyházat feldúlták, felégették, hatalmas károkat okoztak mind emberben, mind anyagiakban. IV. László, noha már

1273-ban védelmet ígért Trau városának Šubić Pál tenger-melléki vicebán túlkapásai ellenében, a királynak csak arra telt erejéből, hogy magát Šubić Pált tiltsa a trauai polgárok zaklatásától. A Száva vidékén a német segítséget élvező Babonićok a Kőszegiekkel vívtak ezekben az években magánháborúkat, melyeket a magyar király teljes kizárásával készült magánjellegű békekötések zártak le. 1277-ben az ország északi és tiszántúli részein is belháborúk, pártütések támadtak. A Babonićok letörésére Joachim 1277 tavaszán hadat indított. Ez azonban számára balul ütött ki: a sereget vezető Gútkeledek közül többen a Babonićokat segítő németek fogságába kerültek, maga Joachim pedig a háborúban életét veszítette.

Halálával a magyar királyi udvarban mind nagyobb befolyásra tettek szert a Csákok. Ez azonban akkor már nem járt a magyar külpolitikai irányvonal gyökeres megváltoztatásával. 1277 júliusában Habsburg Rudolf és IV. László szövetséget, barátságot kötöttek egymással, amelyet 1277. novemberi személyes találkozásukkor megerősítettek. IV. László – Rudolf-fal Hainburg táján lezajlott találkozója után – a kegyvesztett Kőszegiek (a hatalmon levő Csákok riválisai) nyugat-magyarországi várai ellen fordult. 1277 november végén IV. László a Kőszegiek egyik vára alól keltezte oklevelét, de ostromra aligha kerülhetett sor. Mindenesetre már 1277 decemberében Kőszegi Nagy Henrik fiait kegyelmébe újra visszavette. A Kőszegiek azonban ezúttal sem tartottak ki állhatatosan IV. László hűségén, és már 1278 tavaszán merész lépésre szánták el magukat. IV. László ellenében trónkövetelőt hoztak be az országba András herceg – a későbbi III. András király – személyében.

Az a politikai pálya, amelyet III. András befutott a magyar királyi trón elnyeréséig, nem mindennapi. Apja, István 1236-ben látta meg Németországban a napvilágot Beatrix királyné és állítólag II. András király gyermekeként. István korán árvaságra jutott (Beatrix 1245-ben apácaként meghalt), az itáliai Ferrarában, az estei herceg udvarában nevelkedett. Ferrarából Ravennába ment, majd végül is Velencében telepedett

le, itt feleségül vette a tekintélyes Morosini polgárcsalád Tomasina nevű leányát. E házasságból született 1265 körül András, a későbbi III. András magyar király. Apja, István, 1271-ben Velencében kelt végrendeletében András fiát tette meg általános örökösévé, így annak a Szlavóniának az örökösévé is, amelynek hercegi címét István önkényesen és minden hatalom nélkül viselte. Ez évben András elvesztette apját, így ettől kezdve energikus anyja és a Velencében befolyásos Morosini család, főleg pedig Tomasina testvére, Albertino nevelte, méghozzá olyan szellemben és gondolatkörben, amely egy Árpád-házi királyi herceget, Magyarország trónörökösét megillette. A Morosini család nyilván csak az alkalomra várt, hogy e trónigény megvalósítható legyen. Ez az alkalom érkezett el 1278 tavaszán, amikor a Kőszegiek IV. László ellenében a Lászlóhoz hasonlóan tizenéves Andrást kívánták trónkövetelőként felleptetni. Be is hozták Andrást az országba, a Kőszegiek pedig – mintegy az udvart képezve – a trónkövetelő körül András „udvarának” vezető tisztségeit maguknak foglalták le; Kőszegi János András herceg tárnokmestere lett és zalai ispán. András és kísérete Zala megyéig, Kehida faluig tudott csak behatolni Magyarországra, a Kőszegiek terve tehát IV. László megbuktatására kudarcot vallott.

1276. évi vereségét követően Otakar nagy gondot fordított arra, hogy Habsburg Rudolffal szemben vívandó újabb háborújában Magyarországot szövetségesül megnyerje. 1277 őszén visszaadta IV. Lászlónak az általa már több éve elfoglalva tartott magyarországi határvárait. A magyar urak közül a Kőszegieket igyekezett megnyerni, hogy ausztriai betöréseikkel zavart keltsenek Rudolf király táborában. Párthívek toborzására pénzt is küldött Magyarországra. Nem tett le azonban arról sem, hogy magát IV. Lászlót eltántorítsa Rudolf szövetségétől. A cseh király e kísérletéről IV. Lászlónak Rudolf királyhoz 1278-ban írott levele tájékoztat: „Azt az ígéretet, amelyet nektek hit alatt tettünk, amíg élünk, sértetlenül óhajtjuk megtartani. Épp ezért tudja meg felségtek, hogy jöttek hozzánk a cseh király követei azzal a megbízatással, hogy

kössünk vele örök békét mindenki ellen, és viszonzásul azt ígérte, hogy egész kincsünket mindenestül visszaadja (az Anna hercegnő által évekkel korábban Csehországba vitt magyar királyi kincsekről van itt szó), és szívünk kívánsága szerinti elégtételt szolgáltat minden nekünk okozott kárért és sérelemért, és ezenfelül még barátai: Henrik, Bajorország hercege, a brandenburgi örgróf meg a meissenai idősebb és fiatalabb örgróf is segíteni fognak bennünket mindenki ellen a világon, s megtesznek nekünk mindent, amit csak nekik mondunk. Elénk tárta az érveket is, amelyekkel meg akar nyerni a hozzája való csatlakozásra, azt tudniillik, hogy a vérrokonság, a sógorság meg a szomszédság miatt inkább hozzá kell csatlakoznunk, mint bárki máshoz.”

IV. László külországi hadjárat esetén biztosítani akarta magát és uralmát az országban. Ezért 1278 júniusában Joachim egyik testvérét, Istvánt kegyébe visszafogadta, ráruházta az országbírói tisztséget és a mosoni ispánságot évi ezer márka juttatással, és visszaadta birtokait, valamint azokat a birtokokat is, amelyeket Joachim királyi adományból bírt. Minderre a király és udvarának előkelői esküt tettek. Az esküt tevő világi hatalmasságok sorában csupa Csák nembeli bárót találunk: Pétert, a veszprémi egyház vandál pusztítóját nádori és somogyi ispáni, Ugrint tárnokmesteri, Mátét soproni és bányai ispáni, Istvánt pedig asztalnokmesteri és pozsonyi ispáni tisztségben. IV. László 1278 nyarán – ígéretének megfelelően – Habsburg Rudolf segítségére ment Přemysl Otakar ellenében. A döntő ütközetre 1278. augusztus 26-án a Morva-mezőn (Dürnkrutnál) került sor. Rudolfot saját birodalmából alig-alig segítették, nem véletlenül tartotta a maga számára életbe vágóan fontosnak a magyar támogatás biztosítását, mint Kézai Simon írja: Rudolf László „jövetelét és segítségét úgy várta, mint istenét”. A csata eldöntésében nagy szerepe volt a Csák nembeli Máté és Gútkeled nembeli István által vezetett magyar seregnek, s a magyar sereg részeként a könnyűlovas harcmódot alkalmazó, nyilazó kun csapatoknak. Az ütközet Habsburg Rudolf győzelmével végződött, maga Otakar király

is holtan maradt a csatatéren. A dürnkruti csata igazi jelentősége a közép-európai hatalmi erőviszonyok új átrendeződésében rejlik: e katonai akcióval lehanyatlott a csehek sok birodalmi tartományra kiterjedő, nagy területet átfogó hatalma, közép-európai vezető szerepe, illetve elindult a megerősödés útján a mindinkább Ausztriára összpontosító Habsburgok hatalma. Az új hatalmi átrendeződést jelzi a politikailag mindig jól helyezkedő Kőszegiek kísérlete, hogy Rudolf kegyébe jusson. Rudolf azonban IV. Lászlóhoz 1278-ban intézett levelében tájékoztatta erről a magyar királyt, s a Kőszegiek csatlakozását visszautasította, mert – mint írta – méltatlannak tartja, hogy a magyar uralkodó és Magyarország iránt hűtleneket vegyen szolgálatába. E lépésével Rudolf az őt IV. Lászlóhoz fűző szövetség fenntartása mellett foglalt állást. Ebben az évben – 1278-ban – meghalt IV. László öccse, András herceg, s így a tervezett rokonsági kapcsolat András és Klementia, azaz az Árpádok és a Habsburgok között nem jöhetett létre.

Magyarország belső helyzetében a dürnkruti csata alapvető változással természetesen nem járt. Velencei András herceg visszatért Magyarországról, egyelőre a Kőszegiek sem lázadtak. Annál több gondot okoztak IV. Lászlónak azok a helyi jellegű dúlások, rablások, pusztítások, amelyek szerte Magyarországon jelentkeztek, s amelyek az állam bomlását, erőszakszervezetének hatástalan voltát jelezték. „László király megfontolván az ország igen sok veszedelmét és igen nagy romlását, illő kegyességgel az ország egyenetlenségeit és súlyos állapotát megjavítani akarja, valamint a rosszakarókat megzabolázni” – írja egy oklevelében Csák nembeli Máté nádor, a dürnkruti győző, akit a magyar uralkodó már 1278-ban királyi jogkörrel küldött el a megyékbe, hogy részint a tolvajokat, útonállókat és dúlókat méltó bosszúval fékezze meg és ártásaikat torolja meg, részint pedig a nemesek, várjobbágyok, várak, egyházak, udvarnokok és más emberek elfoglalt, elidegenített földjeit és birtokait jogos tulajdonosaiknak állítsa vissza. Máté a megyékben (Somogyban, Sopronban) tartott

általános gyűlésein birtokok tulajdonjoga ügyében ítelt, sőt Sopronban egy áruló soproni polgárt le is fejeztetett.

A közbiztonság szinte teljes hiánya, a birtokok elharapózó erőszakos elfoglalása, a vég nélküli hatalmaskodások súlyos károkat okoztak az egyháznak. Így pl. 1276-ban az esztergomi érsek által Rómába küldött egyházi személyeknek a tenger-mellékre vezető úton Zenggből (ma: Senj) és Zárából lest vetettek. A hántai prépostság (a Bakony északi oldalán) a bel- és külháborúk miatt károkat szenvedett. A Gútkeled nembeli Péter 1278 táján lerombolta az egyedi monostor épületeit, és az épületek köveit, valamint a kolostorban épen talált faragott köveket elvitette, ezekből a kövekből a Bihar megyei Diószegen (ma: Diosig) tornyot építtetett magának. A korszak oklevelei tele vannak ilyen és hasonló, az egyházat ért károsodásokkal. Ezek az egyházi panaszok eljutottak Rómába is. III. Miklós pápa szentszéki követet küldött Magyarországra Fülöp fermói püspök személyében, akit felhatalmazott, hogy tájékozódjék és intézkedjék az egyházi törvények megtartása, az egyházi szabadság helyreállítása érdekében. Fülöp 1279 elején érkezett Magyarországra. Itt vált világossá számára, hogy mint pápai követnek egyik fő feladata a kun kérdés rendezése. Maga a magyar krónika összefüggésbe hozta a követ magyarországi útját IV. László feslett életével, a kunok életmódjához való túlzott idomulásával. A krónika ezt írja: „Eljött László király ellenére a fermói Fülöp apostoli követ, mivelhogy a király kun módra és nem katolikus szokás szerint élt. A követ megtiltotta, hogy magyar szokás ellenére szakállukat borotválják, hajukat megnyírják és hogy kun süveget viseljenek, ami Magyarországon már szokássá vált; a királyt is kiközösítéssel fenyegette, ha nem gyűlöli a pogányokat, nem követi a keresztény szokásokat, és nem él házastársi nyoszo-lyában.”

Fülöp püspök 1279 nyarán kétszer is – első alkalommal június 23-án, másodízben augusztus 10-én – arra készítette László királyt, hogy a magyar uralkodó oklevélben intézkedjen a kun kérdés megoldása ügyében. Az ügynevezett I. kun törvényben

uatum. et a suis baronibus et
regni nobilibus odio habebatur.
firmanus Legatus intrat.

inc insup contra eū quia cu
manice et non catholice con

László elismeri, hogy az ország koronáját a „római egyháztól, mindenkinek anyjától és mesterétől” nyerte el. Ennek megfelelően ígéretet kellett tennie, hogy a katolikus hitet és az egyházi szabadságot megőrzi. Az I. kun törvényből kirajzolódik a kun kérdés lényege: a kunok egy része még pogány, s aki keresztvíz alá is hajtotta fejét, „az erkölcsök útján még bolyongva jár”. A kunok nemezből készült sátrakban laktak, tehát nem éltek még megtelepült életet. Szervezetük bomlásnak indult nemzetségi szervezet volt. Erőszakosságokat, gyilkosságokat követtek el, keresztényeket öltek meg, monostorokat, egyházi és világi birtokokat foglaltak el. Az I. kun törvényben László király ezeknek az erőszakosságoknak a megszüntetését határozta el, s ígéretet tett, hogy amennyiben a kunok a törvényt nem tartják be, a király általános hadfelkelést hirdet ellenük, s így kényszeríti őket a törvényben foglaltak végrehajtására. Az úgynevezett II. kun törvényben az uralkodó a néhány héttel korábbi rendelkezés több pontját megismételte, számos vonatkozásban azonban új intézkedést határozott el írásba foglalni. Így rendelkezett a kunok letelepedési helyeiről a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett, vagy a Maros és a Körös folyók között, illetve e folyó mindkét partján, továbbá a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén, ahol már IV. Béla király is szálláshelyet jelölt ki számukra. Itt a kunoknak adta a szolgálónépek és az örökös nélkül meghalt nemesek földjeit, továbbá a nemeseknek és a várjobbágyoknak a tatárjárás óta üresen álló itteni birtokait. (A király a nemeseknek és várjobbágyoknak megígérte a föld ellenértékének megfizetését vagy megfelelő cseréjét.) Nem terjedt ki az eladományozás a nemesek és várjobbágyok ama üres földjeire, amelyek haszonélvezeti jogokkal (halászhelyekkel, irtásos erdőkkel, épületekkel) rendelkeztek. A kun urakra és nemesekre éppen olyan hadkötelezettség hárult, mint amilyen a többi királyi szolgáló nemest terhelte. Egy másik passzus nyíltan is kimondja, hogy „a kunok közül való említett urak és a kunok nemesei az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek”, ennek értelmében tehát a király a kun

előkelőket is mentesítette a megszállás alól. A törvény más helyütt is ama óhajának ad hangot, hogy a kun urak és nemesek, valamint a magyar nemesek között „komaság és rokoni kapcsolat fejlődjék, és nagyobb szeretet és barátság terjedjen el, hiszen e nemesek és a kunok a szabadság egyenlő előjogának örvendenek”. Mindeme szabadságok természetesen nem minden kunt illettek meg, hanem csak a kun előkelőket, amint a törvénynek alig leplezett célja, hogy a kun előkelők kiváltságolásával, a kun tömegektől való leválasztásával mélyítse a kun társadalmon belüli ellentéteket, ilyen módon siettesse a kunok nemzetségi (ősközösségi) társadalmának mielőbbi megbontását. Ez elsősorban az egyház és a világi előkelők érdeke volt. A király nem siettetni, hanem éppen visszafogni igyekezett a kun nemzetségi társadalom bomlási folyamatát, hiszen csak addig tudta politikai és katonai erőként a maga oldalán felhasználni a kunokat, amíg azok tömegei nem süllyedtek le az egyház és a világi előkelők jobbagyparasztjaivá. Részletesen szabályozza a II. kun törvény a kunok feletti bíráskodást. A pápai követ fontosnak tartotta annak kimondását, hogy kun nem tarthat magánál Magyarország területén elfogott keresztény foglyot, a külföldi országokban megszerzett foglyokat azonban megtarthatja. Hasonlóan kompromisszum született a kunok szokásait illetően. Általános elvként írták elő, hogy a kunoknak a keresztény szokásokhoz kell alkalmazkodniuk, de IV. László kérésére a pápai követ – a krónika tudósításával ellentétben – elállt attól, hogy a kunok szakálla leborotválásának, hajuk megrövidítésének és ruhaviseletük szokásainak dolgába beavatkozzék.

A kun kérdés „rendezése” után Fülöp a szorosabb értelemben vett egyházi ügyek intézésébe kezdett. Ennek láncszemeként 1279 őszén Budán a magyar egyházi társadalom számára zsinatot tartott, jöllehet a zsinat összehívásának gondolatával IV. László nem értett egyet. A budai zsinaton hozott határozatok éles fényt vetnek a magyarországi egyháziak életmódjában, köteleességteljesítésében, erkölcsi életében bekövetkezett nagyfokú lazulásra, elvilágiasodásra. A zsinat pontjai egy-

háziak számára megtiltották a világi fényűzést, a felcicomázott, gazdagon díszített ruhák viselését. Eltiltotta a zsinat a papot a házában való kocsmatartástól, verekedéstől, rablástól, gyűjtogatástól, kereskedelem űzésétől, a halálos ítélet kimondásától és végrehajtásától, a kardviseléstől, helyettes alkalmazásától és attól, hogy nővel együtt lakják. Megszigorították a zsinaton a szerzetesek életrendjét is: előírták, hogy szerényen öltözzenek, rendjükben egyforma ruhát viseljenek, kolostorukat nem hagyhatják el, nem űzhetnek világi passziókat (vadászat, madarászat), viszont gondosan el kell látniuk szerzetesi kötelességeiket (böjt, ima stb.). A zsinat intézkedett a támadásnak kitett egyházi vagyon védelméről, s szigorúan előírta, hogy az egyházaktól elvett birtokokat rövid határidőn belül vissza kell szolgáltatni. Minden keresztény számára kötelességgént írta elő az egyház védelmét, az egyházi ítélkezés tiszteletben tartását. Ismét előkerült a zsidók és izmaeliták kérdése: a zsinat úgy határozott, hogy őket a keresztényektől megkülönböztető jellel (ruhára varrott karikával) kell különválasztani, és megtiltotta, hogy pénzügyi méltóságokra (adó- és vámügyi tisztí polcra) nem keresztény, azaz zsidó, izmaelita, szakadár felemeltessen.

A zsinat végeztével Fülöp püspök kimondta IV. László királyra és udvari környezetére az egyházi átkot. Számos körülmény hatására szánta rá magát a pápai követ e súlyos lépésre. Bizonyosságot szerzett, hogy László nem törekszik a pár hónappal korábban minden érdekelt fél által elfogadott kun törvények érvényesítésére, a kunok letelepítésére, keresztényi életre kényszerítésére. Aligha válthatott ki örömet Fülöpben László királynak a zsinat összehívását ellenző magatartása. Újabb okot szolgáltatott Fülöp számára Kun László – az alig 17 éves serdülő ifjú – feslett magánélete. Feleségét, az Anjouházból származó Izabellát (akit Magyarországon Erzsébetnek neveztek) még 1278-ban eltaszította magától. A magyar krónika így jellemzi László király magánéletét: „Megvetette a házastársi nyoszolyát, és kun leányokkal hált: Édua, Köpcsecs és Mandula volt a nevük; volt sok más ágyasa is. Szerelmüktől

szíve méltán megromlott, bárói és országának nemesei meggyűlöltek.” László király csak színleg fogadta el az egyházi átok kimondását, valójában fittyet hányva az egyházi fenytéknek, a Tiszántúlra, kedves kunjai közé ment. 1279 októberében egyik oklevelét a Temes és az Al-Duna folyók között, Érskomlyón keltezte. III. Miklós pápa dorgáló levélben kísérelte meg Lászlót a pápai követ iránti engedelmességre bírni. Eredményt azonban nem ért el, sőt – más körülmények mellett – ez is csak mélyítette a szakadékot a király és a követ között. IV. László súlyos lépésre szánta el magát: Fülöp püspököt elfogatta, és kiszolgáltatatta ellenfeleinek, a kunoknak.

Ez a lépés azonban már nem találkozott IV. László báróinak tetszésével. Aba nembeli Finta vezetésével mozgalom indult László király ellen, s ennek eredményeképpen a magyar uralkodó báróinak fogságába került. Ezzel elérték, hogy a kunok nem végezték ki a pápai követet, hanem szabadon bocsátották, mire a bárók is szabadon engedték a királyt. László szorongatott helyzetében, 1280 tavaszán mindenben meghátrált, esküt tett, hogy korábbi vétségeit nem követi el többé, s megígérte, hogy mindenkinek – foglyul ejtőinek is – megbocsát. Mi több, 1280-ban az Aba nembeliek jutottak a legnagyobb befolyáshoz Kun László udvarában, Dávid comes három fia. E testvérek közül Finta előbb erdélyi vajda és szolnoki ispán, majd nádorságra emelkedett, és elnyerte a soproni és somogyi ispáni címet is, Péter öccse országbíró, Amadé öccse pedig szebeni ispán lett. A kunok természetesen elégedetlenkedtek a király esküjével. A Tiszántúlon élő kunok Oldamér vezetésével fellázadtak az uralkodó ellen, s nemesek udvarházaira, falvaira támadtak, dúltak, pusztítottak. A kunok ostrom alá vették a Maros menti Egres monostorát is, ahol akkor a királyi kincseket őrizték. A bárók buzdítására IV. László kész volt a kunok ellen vonulni, s velük – tegnapi barátaival – fegyveresen megütközni. A magyar krónika lelkesülten írja: László király „vitéz Józsuá gyanánt indult harcba népéért, országáért”. Kézai Simon azt jegyezte le, hogy a kunokat meggyénként széttelepíteni már IV. Béla és V. István is tervezte,

31. IV. László király

ám megtenni egyikük sem merte. „De a dicső, lelkes és nagyra
törő László király – írja Kézai – megtudva, hogy közöttük
őellene hűtlenséget koholnak, hadba vonult a kunok ellen,
csatában legyőzte őket, sokan fogságba jutottak, többen fele-
ségüket, gyermekeiket s minden vagyonukat elhagyva a bar-
bár népekhez futottak. Azon kevesek is, akik bennmaradtak, a

király parancsának annyira hódolnak, hogy remegő szívvel alig mernek a király arcára tekinteni.” Az 1280 nyarán – más fel fogás szerint 1282-ben – a Hódmezővásárhely melletti Hód tónál megvívott csata a király győzelmével végződött ugyan a kunokkal szemben, de hamarosan maga a király vezetett sere get a Kárpátokon túlra, hogy a tatárok szomszédságából a kunokat, legfőbb támaszait újra visszahozza Magyarországra. A rendkívül ingatag, úri csoportok harcaitól szétszabdalt magyar belpolitikai életben a kunok jelentették az egyetlen szilárd támaszt IV. László számára. A király havasalföldi akciója a kunok újbóli megnyerésére mutatja: maga az uralkodó is tisztában volt azzal, hogy a kunok támogatását nem nélkülözheti.

Az ország délnyugati részein újra nagy erőre kaptak a Kő szegiek. Timót zágrábi püspök a magyarországi főpapokhoz intézett 1281. évi levelében így számol be a zágrábi egyház megye területén uralkodó viszonyokról: „Amikor Fülöpnek, isten kegyelméből fermói püspöknek és az apostoli szék köve tének udvarából püspökségem Vaska nevű birtokára mentem, hogy szemügyre vegyem, milyen nyilvánvaló prédálást, erőszakos megszállást, pusztítást és rablást műveltek ott (Kőszegi) Henrik bán fiai, Miklós, egész Szlavónia bánja és Henrik comes meg az ő csatlósai és cinkosai, s azt olyan elhagyottnak és elpusztítotttnak találtam, hogy nemcsak az ott lakóknak mindenét elrabolták, hanem a pusztítás miatt ember is alig maradt benne. A házakból kiüldözött öt asszony megfagyott a nagy hidegben, az apróbb marhákat pedig, a juhokat és kecskéket, amelyeket a nagy hó miatt elhajtani nem tudtak, megnyúzták az irhájukért. Mikor pedig más birtokainkra mentünk, azokat (Kőszegi) János mester, Szana, Orbász, Garić és Gecske (Gatska) ispánja, Miklós bán és Henrik comes által teljesen elpusztítva és lerombolva, minden feltalálható javaikból kifosztva találtuk, az egyházi szabadság és a dicső magyar királyok eddig tiszteletben tartott levelei ellenére. S ellenük egyetlen báró vagy bán sem mert valamit is megkísérelni. Ezekben alig maradt emberi életre lehetőség. Ugyanez a János mester

meg Miklós bán bitorolják a mi és egyházunk nagy sérelmére és kárára Gerzence (Garešnica) vármegyét is, amelyet a felséges László urunk, isten kegyelméből Magyarország királya adományozott nekünk (1277-ben), s eszük ágában sincs visszaidadni királyi parancslevél meg a követ úr kérelmei, intései ellenére sem. Henrik bánnak ugyanezek a fiai, János, Miklós bán meg Henrik comes szedetik be csatlósokkal az erről a területről nekünk járó tizedeket is isten és a szentegyház sérelmére. Miklós bán még tisztjeinket és főbb alattvalóinkat is fogságba vetette, s egy országszerte körözött, bizonyos Wrycz nevű útonálló és rabló által addig kínoztatta őket, míg az utolsó filérüket is ki nem csikarta belőlük.” Nemcsak a zágrábi püspökséget érték ilyen pusztítások a bárók részéről Kun László időszakában. A Timót püspök levelében említett csatlósok és cinkosok a bárók magánhadseregét jelentik, amely azzal arányban nőtt, ahogyan gyarapodott a bárók hatalma, és ahogyan a köznemesség mind nagyobb tömegeit tudták bevonni vagy erőszakkal belekényszeríteni hűbéri piramisukba. Ezzel a számottevő anyagi erővel szemben az egyházi nagybirtok (amely elkésetten kezdett csak magánhadserege kiépítéséhez) erkölcsi erőt tudott csupán szembeszegezni, az egyházi fenyíték fegyverét. Kőszegi Nagy Henrik három fiát e bűneiért Timót zágrábi püspök legott kiközösítette, de ez a 13. század végi viszonyok közepette, a bomló és lazuló hitélet korában már nem volt elégséges fegyver a Kőszegiek megfékezésére. Ezek az események megértették Fülöp pápai követtel is, hogy a felbomlásnak nem tudja útját állni, s ezért 1281 nyarán elhagyta Magyarországot; a magyar krónika így összegezte kétéves magyarországi ténykedését: „a királynál semmit sem ért el”. Maga a követ is úgy vélekedett, hogy másodízben nem menne vissza Magyarországra legátusnak. Benne van ebben az őszinte megnyilatkozásban afeletti öröme, hogy élve, sértetlenül szabadult meg Magyarországról.

A pápai követ távozását követően a király környezete Aba nembeli Finta ellen fordult, aki az uralkodó foglyul ejtésével nem kívánt irányt szabott az eseményeknek, mert nyilván

része volt abban, hogy a király fegyveresen fordult szembe a kunokkal. (A hódtavi csatában a király oldalán mindenesetre több Aba nembeli vett részt.) IV. László kitaszította a tisztségekből az Aba nembelieket, Fintát megfosztotta nádorságától, s nádorrá az imént kiközösített Kőszegi Jánost tette. A király e lépése újabb belháborút robbantott ki. Finta fellázadt a király ellen, László pedig hadat indított az engedetlen báró megfékezésére. A királyi hadjárat 1281 nyarán eredménnyel járt, sorra elesetek Finta abaúji és gömöri várai, lázadását leverték, de Finta életét felségsértéséért nem követelte a király. A Kőszegieket azonban már a következő évben, 1282-ben megbuktatta az ellenpárt, Csák nembeli Mátéval az élén. Máté maga lett a nádor. 1283–1284 telén IV. László fegyveresen is a Kőszegiek nyugat-magyarországi várainak megvívására indult. Hosszú hetekig ostromolta Borostyánkő (ma: Bernstein) várát, de bevenni nem tudta. A királyi sereg eredmény nélkül tért vissza a nyugati végekről. Ennek hatására az uralkodó újra visszafogadta kegyébe még 1284-ben a Kőszegieket, s vezető tisztségeket bízott rájuk (nádori, szlavón báni méltóságot). Az ellenpárt éppen ekkortájt temette el korábbi vezetőit. Fintával 1282-t követően nem találkozunk az oklevelekben, Csák nembeli Máté és Péter is halottak voltak már 1284-ben.

IV. László azonban további támaszt igyekezett szerezni a magyarországi nagyurak ellenében. A kunok mellett erre a tatárok látszottak alkalmasnak. Nem teljesen alaptalan – de nem is igazolható – a gyanú, hogy a Magyarország határai mellett élő tatárokat 1285 elején maga IV. László hívta be az országba, hogy ellensúlyozza a nagyúri hatalmi fölényt. Ezért a szövetségért az ország súlyos árat fizetett. A Magyarországra szabadított tatárok végigdúlva Észak-Magyarországot egészen Pestig hatoltak előre, de a magyar urak szembefordultak velük. A tatárok az 1241. évhez képest meggyengültek, pár heti dúlás után visszafordultak, kivonultukban Erdélyt végigrabolták. IV. László terve tehát, a tatárokat a kunok módjára belföldi szövetségeseiül megnyerni, nem sikerült, de a Magyarországon visszamaradt tatár harcosokkal – nyögérekkel – valame-

rex ladislaus uictoriā obtinuit
diuino fretus auxilio. Tā
dem postea pauci diuisi cum
nis qui euaserat ad tartaros
fugientes. quorum instinctu
tartari. Anno domini m. cc.
lxxv. secunda uice. Sed a uice
intranit tartari.

33. *A szepesi vár (ma : Spišský hrad, Csehszlovákia)*

lyest erősödött a király katonai ereje. A király a tatár szövetség tervéről később sem mondott le. Lodomér esztergomi érseknek 1288 tavaszán a pápához intézett – és alább még többször idézendő – levele így ír erről: „És hogy az ország határaival szomszédságban levő tatárok táborába ne menjen, saját személyét és egész országát nyilvánvaló és hirtelen halálveszedelembé ne döntse, nem tudom, hányszor ígérte meg színlelve, mit tudom én, honnét fakadó könnyekkel és hányféle ígérettel, hány testi akadályt legyőzve és gátakat törve; immár most csaknem minden gonosztettel teljes mélységre jutva nyilván hirdeti, hogy a tatárokkal összeszövetkezett, és maga is olyan lett, mint a tatár.”

A tatár betöréstől eltekintve is állandósultak a belháborúk Magyarországon. 1285 nyarán–őszén IV. László a szepességi

lázadást verte le. Nyugat-Magyarországon 1285 őszén való-
ságos háború tört ki a Kőszegiek és a Habsburgok, Rudolf fia,
az Ausztriát és Stájerországot kormányzó Albert herceg kö-
zött. A harc a Kőszegiek győzelmével végződött, a fegyveres
összecsapást politikai szövetség zárta le a Habsburgok és a
Kőszegiek között. A tatár nyögérekkel némileg megerősödött
László király 1286-ban az osztrákokkal cimboráló, önálló kül-
politikát folytató Kőszegiek ellen támadt. Ezúttal Nyugat-
Dunántúlon sikereket ért el a hűtlen magyar bárók ellen, de a
Kőszegiek erre a harc színterét a Duna bal partjára tették át,
és elfoglalták Pozsony várát. A király hívei a pozsonyi vár-
jobbágyok támogatásával hamarosan visszafoglalták azonban
Pozsonyt. A Kőszegiek a bihari Borsákkal és másokkal szövet-
kezve 1287 elején a Zsitva körül fegyveresen is megütköztek
a királlyal, s ez a csata a király vereségével végződött. A Kő-
szegiek ismét kacérkodni kezdtek azzal, hogy II. András uno-
káját, András herceget – a későbbi III. András királyt – játsz-
sák ki IV. László ellenében. Az egyik Kőszegi 1287 júniusá-
ban kelt oklevelében magát „egész Szlavónia hercegura étek-
fogó mesterének” nevezte. A gazdag velencei Morosini csa-
lád, főleg pedig András nagybátyja, Albertino Morosini egyen-
gette András útját a magyar trón felé. A magyar krónika tudni
véli, hogy „véghetetlenül gazdag anyai nagybátyjainak taná-
csával és segítségével András még László király életében eljött
Magyarországra, mivelhogy herceg volt, és nagyatyja, András
király után osztályrész illette meg az országból”. András való-
ban hercegnek tekintette magát, trónra jutva többször vissza-
utal „hercegsége idejére”, de területi hatalmat aligha gyako-
rolhatott. Egyszerű báb lehetett a Kőszegiek kezében, akit
bármikor ki lehetett játszani a törvényes magyar király ellen.

Az 1287–1288. évek magyar történetének páratlan értékű
forrása Lodomér esztergomi érseknek 1288 májusában IV.
Miklós pápához intézett levele. Az érsek ezekben az esemé-
nyekben az egyik főszerepet játszotta, nagy terjedelmű levele
nemcsak a részletekben, hanem a lényeges összefüggésekben
is eligazít bennünket. Azt azonban nem szabad felednünk,

inducatur.

Ost cuius regis mortē eodē
anno xvij die Andreas
dux de venetijs coronatū.
Qui vivente adhuc 2a

hogy ezt a levelet nem egyszerűen egy főpap írta, hanem a magyarországi egyház élén álló, a királyellenes tábornok képviselő esztergomi érsek, aki már csak hivatali állásánál fogva sem rokonszenvezhetett a kunokra és tatároknak támaszkodó Kun Lászlóval. Lodomér érsek 1287-ben kiközösítette Lászlót (aki a megelőző évben törvényes feleségét, Izabellát, Anjou Károly szicíliai király leányát magától eltaszítva a Nyulak szigeti zárdába csukatta) és a király híveit, Izabellának visszaadta szabadságát és birtokait, amelyeket László király kun szertőjének, Éduának adományozott. László a főpap e lépésére a tatárok behívására gondolt, de ebben néhány báró megakadályozta: a Felvidékre húzódott és a tatár segítséget szervezővő királyt elfogták. Az uralkodó azonban két – Lodomér szerint „áruló” – főnemes segítségével hamarosan visszanyerte szabadságát, de a bárók az egyházzal való megbékélésre kényszerítették. A király felkereste az érseket Esztergomban, hogy – idézzük az érsek szavait – „hitet tegyen előttem és az ország lakói előtt, miszerint megtérése és beismerése kétségtelen. Nagy megalázkodásnak jegyeit mutatta, és csalárd szeméből, mit csak nehezen tud észbevenni a keresztényi egyenesség, csodás mesterséggel bőséges könnyeket ontott, s a feloldozás jótéteményét alázattal esdette.”

Lodomér ekkor az alábbi cikkelyeket terjesztette László király elé, aki megesküdött ezek megtartására. Eszerint az uralkodó felszámol minden nyilvános vagy titkos szövetséget és barátkozást a tatár hitetlenséggel, várispánságban, országos hivatali tiszt igazgatásában nem tűr meg sem tatárt, sem szercesent (azaz izmaelitát), nyögért, zsidót, kunt vagy bárki más nem keresztényt, elveti a pogány szentségtöréseket és szokásokat, visszatér „a katolikus viselkedés becsületes formájára”, az ország minden egyházának csaknem semmivé lett kiváltságait és szabadságait helyreállítja, feleségét, Erzsébet királynét férjje szeretettel illeti, neki minden királynéi jogát visszaadja. Ezek mellett László király még arra is esküt tett, hogy a rablókat megfékezi, országa szabadságát és mindennemű állapotát helyrehozza. Az érsek külön is intette Lászlót, hogy kun

szeretőjét, Éduát távolítsa el a közeléből, küldje országának legtávolabbi végére, és adja férjhez katolikus férfihoz. László mindezt esküvel fogadta, „sok és borzalmas átkozódásokkal, nyilvános szóval hirdetve, hogy ő és egész országa testbenlélekben halott volt; most pedig, mert az isteni kegyelem áradása megvilágította szívének rútsággal teljes sötétjét, új fényre támadt”. Feleségét is magához vette, királynéi jogaiba is viszsza helyezte őt.

Mindez csupán színlelés volt; mindenestre László jól játszotta a megtérő bűnös nem könnyű szerepét, színészi alakításával mindenkit megejtett és félrevezetett. Hamarosan azonban letette álarcát. Amikor megtérésének hírére országának bárói és nemesei összegyűlekeztek, hízelmekkel, pénzzel, megfélemlítéssel arra bírta a király őket, hogy neki kezeseket adjanak. A királyi vár legfőbb erősségeit gondos őrizet alá helyezte. A kun Éduának (rabszolga szülők gyermekének) „mindenki szeme láttára ágyastársává lett.” A királynéi jövedelmeket is újra Édua nyerte el. A királynét kizárta palotájából. Erzsébet az esztergomi várban húzta meg magát, mivel László törvényes felesége megmérgezésére is gondolt. A király és a királyné közti viszálykodás magvetője – Lodomér érsek szerint – maga Erzsébet, IV. László nővére volt, a Nyulak szigeti domonkos kolostor főnöknéasszonya, akinek nem ízlett a szerzetesi élet, s „több esztendőig fogva a tatárfélékkel való nászra vágyakozott”, de ezt nem érve el, hozzáment Falkenštejni Záviš cseh főnemeshez, akinek korábbi felesége ugyancsak Árpád-házi királyleány volt, Kunigunda, a cseh király, Přemysl Otakar özvegye, IV. Béla magyar uralkodó unokája. Erzsébetet maga IV. László ragadta ki a kolostorból, hogy a tervezett házasság Záviš főúrral létrejöhesse. Erzsébettel együtt a kolostorból kiragadta másik testvérének, Katalinnak a szerb királyfiát, Dragutin Istvánnal kötött házasságából származó leányát is, annak akarata ellenére. Lodomér érsek leírja, hogy „a király ama gonosztevő és arcátlan sokaságnak, mely a kolostort megostromolta, megengedte, hogy mindazt,

ami kedvére van – mily borzasztó ez –, szabadon megcselekedheti”.

Az érsek nem tűrhette az egyházi szabadság ily lábbal tiprását, követeket küldött a királyhoz. László azonban a követet – idézzük az érseket – „sok gyalázkodással illette, és az egész magyarországi és az azon kívüli klérust is borzasztó fenyegetésekkel átkozta. Az esztergomi érsektől, mondá, és az alája rendelt püspököktől elkezdvén, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómaig. És hozzátette még, ha éppen tizenöt vagy annál is több nővérem lenne apáca akárhány kolostorban, mind kiragadnám őket onnét, törvényes és nem törvényes házasságra adnám, hogy így akaratom végrehajtására olyan rokonságot szerezzek, mely minden erejével mellettem áll, hogy így lelkem minden indulatát végbevihesem. Nagyon keveset vagy éppen semmit sem törődnék azzal, hogy amit cselekszem, az az egyházi törvényekkel, amelyekre mindig hivatkoztok, egybehangzó vagy azoktól eltérő-e. A magam számára ugyanis én vagyok a törvény, és hogy valamiféle papok törvényei korlátozzanak, el nem tűröm.” László nemcsak szavakban korholta az egyházat, hanem tetteivel is bizonyította szembenállását a katolikus egyházzal: a templomokat és a szentélyeket tisztátalan nőszemélyek lakóhelyévé tette. Az egyház és intézményei ellen általános támadás indult: feltrépték az egyházak ajtait, a felszentelt oltárok mellett tettek erőszakot katolikus nőkön, özvegyeken és szűzeken. Az érseki intést tolmácsoló követeknek így felelt: „Nem uratok dolga, hogy nekem törvényt szabjon, hanem hogy kövesse azt a törvényt, amelyet én hoztam. Az engedelmesség az, mely neki jut, nem pedig, hogy parancsoljon, a hatalom.”

Az ország az 1280-as évek végén a közel teljes felbomlás állapotában volt. Immár azt sem egyszerű dolog megállapítani, hogy 1288-ban ki viselte Magyarországon a nádori méltóságot, hiszen nádorként szerepel ez évben Péter is, Amadé is egyaránt az Aba nemből, sőt Kőszegi János is. A bárók egyre kevésbé érzik fontosnak egy-egy méltóságra a mind gyengébb királyi hatalom kinevezését, az erő jogán magukat nyilvánítják

a kívánt tisztség viselőjének. Érelődik tehát a magyar társadalomban az eddig egységes és oszthatatlan (csak a IV. Béla király és István herceg országmegosztása kapcsán megkettőzött) nádori méltóságnak a szétdarabolása. Valamikor uralkodása utolsó éveiben IV. László – táborát erősítendő – újra a megye-eladományozás eszközéhez nyúlt: Ung megyét Aba nembeli Amadénak adta. A nagy hatalmú világi előkelők szerte az országban elfoglalták és megszerezték az egyházi birtokokat és jogokat; az ország délnyugati részében Baboníc Radoslav a toplicai egyház földjét kaparintotta meg. Magyarország ellenében szegletében, északkeleten Borsa nembeli Kopasz kihasználva világi hatalmát, ugocsai ispánságát, az erdélyi püspökségtől jogtalanul megszerezte annak ugocsai dézsmáját. Nyugaton a Kőszegiek tovább folytatták önálló külpolitikájukat. Kőszegi János meg-megújuló ausztriai betörései, zaklatásai után valóságos háború támadt 1288–1289-ben Habsburg Albert és a Kőszegiek között. Habsburg Albert sorra elfoglalta a Kőszegiek erősségeit, hosszas ostrom után központi várukat, Kőszeget is megvívta. IV. László nem adott segítséget a Kőszegieknek, sőt titokban kedvére volt, hogy Habsburg Albert megleckézteti engedetlen alattvalóit. A Kőszegiek ellenlépésként ismét Velencei András herceget léptették fel IV. László ellenében. Egy magyar előkelő azonban elfogta Andrást, és Bécsbe küldte Habsburg Alberthez. Az osztrák herceg nem adta ki foglyát László királynak.

Az 1290. évben újabb belháború szakadt az országra. László már kora tavasszal kunjaihoz indult. 1290 márciusában még Cegléd mellett, áprilisban már lent délen, a Temes folyóparti Karánsebesen (ma: Caransebeș), májusban Temesszékáson (ma: Secaș), júniusban a Maros menti Csanádon és a Békés megyei Szarvason állított ki oklevelet. Ekkor már ellenséges viszonyban volt Aba nembeli Amadéval, mivel egyik hívét azért kívánta jutalmazni, mert Amadé várát elfoglalta, szerbienseit elfogta. Szarvastól újra kelet felé fordult a király, s a Bihar megyei Körösszeg (ma: Cheresig) vár alatt ütött tábor. Itt érte utol a királyt végzete. A magyar krónika így tudósít

Olt k in breu ipe rex. &
 Anno domini. m. cc. iij.
 feria sa prima añ festu
 scē marie uirginis
 a mris. ppe castu kereket
 ab ipis cum anis quibz adhesat

az eseményről: „Ezután rövidesen, az Úr 1290. esztendejében, hétfői napon, nem sokkal Szűz Szent Margit vértanú ünnepe előtt (július 10-én) a körösszegi vár közelében maguk a kunok – akikhez pedig annyira húzott –, kivált Árboc, Törtel és Kemence meg atyafiságuk és cinkosaik, akikkel a kunok községe sokat tárgyalt és tanakodott, alkalmasságot találván sátrában, az éjszaka csendjében súlyos sebekkel sértvén, a királyt nyomorúságosan megölték.” Nem tudjuk magyarázatát adni, hogy mi válthatta ki kunjai haragját oly mértékben, hogy Kun Lászlónak fiatalon, 28 évesen életével kellett fizetnie ezért. A körösszegi vár a Borsa nembelieké volt, később olyan hír terjedt el, hogy Borsa nembeli Kopasz, a vár ura, Bihar megye nagy hatalmú bárója tudott Kun László megöléséről, s talán részes is volt benne. Márpedig Kopasz politikai ellenfele volt a királynak: nyilván ott harcolt ő is testvére, Borsa nembeli Roland mellett 1287 tavaszán a Zsitva vidékén a király elleni csatában. 1288-ban IV. László Kopasz ellen ítélt az ugocsei tized ügyében. Nem lehet kizárni tehát, hogy politikai gyilkosság történt, azaz a királyt bárói ellenfelei tették vagy tetették el láb alól. A kunok – ezt bizonyosan tudjuk – nem egységesen fordultak szembe Lászlóval. Amikor Mizse nádor hírét vette László halálának, testvérével, Ejzével és Miklóssal, Édua vér szerinti bátyjával Árboc szállására ment, és – idézzük a magyar krónikát – „Árbocot és Törtelt elfogta: magát Árbocot kettévágatta, Törtelt pedig szétszaggattatta, az ezen nemzetségbeli többi kunokat és mind a hozzájuk tartozókat pedig, sőt még a bölcsőben fekvő kisdedeket is, akit csak megfoghattak, lenvakasztatta”. A meggyilkolt uralkodót Csanádon temették el.

László király nem hagyott hátra gyermeket. Ismerve a kétélyeket Velencei András herceg Árpád-házi származását illetően, nem kevés kortársban az a meggyőződés alakult ki, aminek a magyar krónika is hangot adott: minthogy László „örökös nélkül halt meg, a királyban kiveszett a szent királyok (az Árpád-ház) férfimagva”.

Az utolsó „aranyágacska”

A magyar uralkodó osztály túlnyomó többsége 1290 nyarán Velencei András hercegből II. András király unokáját, az Árpádok dinasztiájának tagját látta. Ebbeli meggyőződésüket elsősorban politikai megfontolások táplálhatták. András herceg voltaképpen gyökértelen volt Magyarországon, nem volt – talán a Kőszegieket leszámítva – elkötelezettsége a bárók egyetlen csoportja iránt sem. A herceg társadalmi bázisa híján a legtöbb báró Andrásban láthatta azt az uralkodót, aki dinasztikus szentesítést ad a leghatalmasabb előkelők politikájának folytatásához, s aki ezt a királyi politikától mindjobban függetlenedő bárói politikát nem fogja és nem tudja korábbi irányától eltéríteni. Bécsből szöktetve titokban Magyarországra hozták Andrást, és 1290. július 23-án királlyá koronázták. III. András király III. Alfonz aragóniai királyhoz 1290 szeptember elején intézett levelében így számolt be erről: „László úrnak, Magyarország kitűnő királyának, unokatestvérünknek utódok vigasza nélkül az emberi sors szerint történt elhalálása miatt, eleve elrendelt isteni kegyelem folytán mi lettünk utódja trónjának és koronájának egész Magyarország kormányzásában, a származás joga és rendje szerint. Magyarország minden érseke, hercege, főembere, előkelője, bárója, minden nemese és egyházi méltósága szerte egész Magyarország minden táján, bármilyen nemzetiségű és nyelvű legyen, őszintén elismert minket urának, szereti természetes urát, és isten kegyelmével a mi kegyunktől reméli, hogy Magyarországon, amelyet régóta pusztít a viszály és a borzalmas széthúzás, a mi trónra lépésünk és megkoronáztatásunk békére és meg-

egyezésre fog bírni mindenkit, félretéve az állati ellenségeskedést, megszüntetve a széthúzást és az indulatokat, megadva mindenkinek, ahogy illik, a szabadságot.”

III. András király koronázását követően országos gyűlést tartott, s azon erős hittel megfogadta, hogy a nemeseknek a korábbi magyar királyok által adott jogait és kiváltságait sértetlenül meg fogja tartani. Az így keletkezett 1290. évi törvénnyel a törvényhozási emlékek új típusa jelent meg Magyarországon, a koronázási hitlevél, vagyis olyan törvény, amelyben a trónra lépő uralkodó mintegy megkoronázása fejében írásban biztosítja a nemesi szabadságjogok tiszteletben tartását. Az 1290. évi törvény tehát elsősorban a köznemesek igényeinek megfelelően a nemesség sarkalatos jogait foglalta írásba. Mentesíti a törvény a nemeseket minden királyi adó, a beszállásolás és a vám alól. A korábbi Aranybullák rendelkezéseinek megfelelően szabályozza az 1290. évi törvény a nemesek hadkötelezettségét is. Eszerint külföldi hatalom támadása vagy királyellenes belföldi lázadás esetén a nemesek kötelesek a királyt segíteni, külföldi ország elfoglalására indított hadjárat esetén viszont nem tartoznak hadba vonulni, csak ha az uralkodótól pénzt kaptak. Ígéretet tesz a király, hogy a kincstár nem foglalja le az örökös nélkül elhalt nemes birtokait, hanem tiszteletben tartja a nemes szabad rendelkezési jogát. Ezeken túlmenően III. András a mind nagyobb hatalmú bárók ellenében – a törvényből kitűnően – elsősorban a nemességre kívánt támaszkodni. Mindenekelőtt a korábban csak egyházi és világi előkelőkből (prelátusokból és bárókból) álló királyi tanács mellőzésével III. András nemesekből, valamint egyháziakból alakult tanács meghallgatásával dönt különböző ügyekben: így e tanácsosok véleménye szerint a király meg fogja tartani a IV. László által igazságosan és törvényesen adott adományokat, s ugyanezen tanácsosok véleménye szerint IV. László jogtalanul tett adományait vissza fogja venni. III. András az ország főméltóságait: a nádort, a tárnokmestert, az alkancellárt és az országbírókat nemeseinek tanácsa alapján nevezi majd ki. A nemesek megkapják azt a jogot is, hogy az évi ország-

gyűléseken megvizsgálják a bárók tetteit, s ennek révén nyeri el a tisztségviselő báró jutalmát vagy büntetését a király és tanácsosai ítélete nyomán.

Az országos ügyekbe való beleszólás jogának biztosítása mellett III. András felkarolta a megyei nemesség helyi szervezkedését is, támogatta a formálódó nemesi megyét, és annak hatáskörét bővíteni igyekezett. Az egyik törvénycikk határozottan leszögezi, hogy a megyei ispán (tehát a megye bárói vezetője) „ne merészeljen ítéletet hozni vagy bíraskodni a négy választott nemes (vagyis a szolgabírák) nélkül”. Arról is intézkedik a törvény, hogy a nádort vidéki bíraskodása során négy kiküldött bíró és a megyei ispán kísérje, s ha a nádor „helytelenül akarna eljárni, ez a négy ember az ispánnal együtt őt megakadályozni” és a királynak erről jelentést tenni tartozzék. Az új pénz országos forgalomba hozásának és a pénz becserélésének jogát „minden megyéből négy becsületes ember és a megyei ispán” nyerte el. A király a törvényben védi a nemeseket a bárók önkényével, hatalmaskodásával szemben. Eltiltja az erdélyi vajdát és a szlavón bánt, hogy tartományuk nemeseit bármiben is jogtalanul megterheljék. Elveti a törvény azon, a hatalmasok számára birtokeladást rögzítő oklevelek érvényét, amelyeket erőszak hatására vagy félelemből állítottak ki akarataik ellenére a nemesek. Ebben a gyakorlatban a bárók (hatalmasok) ama eljárása tükröződik, hogy a megfélemlített nemeseket birtokaik eladására, végső fokon hűbéri függésbe kényszerítik.

III. András az egyházat is igyekezett a maga oldalán fel sorakoztatni a bárók ellen. Ennek érdekében a király biztosítja az egyház régi kiváltságait, így az igazságszolgáltatás területén – összhangban az 1231. évi dekrétummal – a megyei ispánok vagy alispánok elé idézést a káptalanok vagy konventek tanúbizonysága mellett tesz lehetővé, az egyházak népei felett világi ügyekben csak a király ítéltet, megadja az egyháznak a vámmentességet, szabályozza a termény- és bortized szedését. Különösen fontos volt az egyház számára annak kimondása, hogy az egyháznak birtokokban, vásárhelyekben,

36. A soproni ferences (majd később bencés) templom

vámokban és egyebekben rejlő összes jogait a király megtartja, s mindazt, amit az egyháztól elfoglaltak, az uralkodó helyre fogja állítani. III. András – az 1290. évi törvény tanúsága alapján – a kunok helyett a szászokra kívánt támaszkodni, méghozzá az Erdélyben élő szászok előkelőire. A törvény általában egyazon szabadságot biztosít Magyarország nemeseinek és azoknak az „erdélyi szászoknak, akiknek birtokaik vannak, és magukat nemesek módjára viselik”. Így az erdélyi szászok előkelői elnyerik a mentességet az adó és a beszállásolás alól, a nemesekhez hasonlóan szabályozzák hadkötelezettségüket, szabad rendelkezési joguk van birtokaik felett, bizonyos eseteket kivéve mentesek a megyei ispán bíraskodása alól. Az erdélyi szászok – akik II. András királytól 1224-ben az *Andrea-num* néven ismert kiváltságlevelet nyerték el – jelentős szabadságok birtokában számottevő fegyveres erővel rendelkeztek; a király elsősorban a szász fegyveres erő biztosítása érdekében folyamodott a törvényben a szászok további kiváltságolásához.

A király a maga eszközeivel is a királyi hatalom további hatványát erősítésének megakadályozásán munkálkodik. Ígéretet tesz arra, hogy egyetlen megyét sem adományoz el örökadományként, továbbá meghirdeti a IV. László király által meg nem érdemelten és igazságtalanul tett adományok visszavételét. Ugyanakkor kinyilvánítja az uralkodó: „azokat az adományozásokat, melyeket (IV.) Béla és (V.) István urak, Magyarország boldog emlékü, dicső királyai tettek, semmiképpen sem vonjuk vissza, mivel ezek Magyarországot igazságosan, szerencsés és kedvező eredménnyel kormányozták, és mindig üdvös tanácsokkal éltek”. A törvény egyik cikkelyében arról rendelkezett a király, hogy az ország méltóságait, ispánságait és várait idegeneknek (vendégeknek), továbbá pogányoknak és nem nemeseknek, azoknak, akik „országunkban sokszor okoztak ártalmakat, semmiképpen nem adományozzuk, és nem engedjük őket tanácskozásaikon jelen lenni”. Ebben a pontban egyaránt hangot kapott a magyar eredetű uralkodó osztály érdekeinek féltése az idegenekkel szemben, illetve az uralkodó osztály

egészének szembefordulása a hatalomba bekerült alacsonyabb rendű elemekkel, a nem nemesekkel.

Az 1290. évi törvény cikkelyei egyértelműen a bárók ellen irányultak. A bárók a törvényben jobbára mint hatalmaskodók jelennek meg, még akkor is, ha több cikkely ezzel kapcsolatosan a hatalmaskodót nem illeti a báró megnevezéssel. Amikor pl. a törvény az egyháztól elfoglalt jogok visszaadásáról intézkedik, aligha kétséges, hogy az egyház javainak foglalói elsősorban a bárók voltak, akik rendelkeztek azzal a katonai erővel, amely ilyen foglaláshoz, hatalmaskodáshoz szükséges volt. A törvény több cikkelyben is fellép a familiaritás, a hűbéri viszony terjedése ellen, amely a bárók további megerősödését, a köznemések – a király szövetségesei – bárókkal szembeni függő viszonyát eredményezték. A törvény egyik pontja állást foglalt az ellen, hogy a bárók méltóságukat bizonyos pénzösszegért bérbe adják, vagyis hogy az ország ügyeit familiárisaikkal intéztessék. Egy másik pont úgy rendelkezik, hogy az ország nemesei és az erdélyi szászok kedvük vagy akarataik ellenére az országnak sem belső, sem külső ügyében a bárók egyikével sem tartoznak hadba menni. Ez a pont a bárói magánhadseregek ellen irányult. Érvényteleníti a dekrétum az olyan okleveleket, amelyeket megfenyegetett és megfélemlített nemések birtokaik eladásáról akarataik ellenére állítottak ki. Az 1290. évi törvény több cikkelyben rendelkezik a bárói gazdasági-politikai túlsúly lerontásáról. Így előírja, hogy bárki birtokait, vásárhelyeit, várait, amelyeket erőszakos foglalók tartanak birtokukban, vissza kell szolgáltatni. Más helyütt arról olvasunk, hogy az egyházak fölé avagy más helyeken épített tornyokat vagy várakat (tehát a királyi engedély nélkül épített főúri rablóvárakat) le kell rombolni. Intézkedik a törvény arra vonatkozólag is, hogy a vidéken bíraskodó nádort a négy kiküldött bíró és a megyei ispán, általánosságban a bárók tetteit pedig az évi országgyűléseken az ország nemesei ellenőrzik. Külön rendelkezik a törvény a két tartományi vezető, a két hatalmas báró, az erdélyi vajda és a szlavón bán túlkapásai ellen.

Az 1290. évi törvény legtöbb pontja papíron maradt. A király még a saját maga számára vállalt és a dekrétumban előírt passzusokat sem tudta teljesíteni, nemhogy azokat, amelyek más társadalmi csoportok – pl. a bárók és a nemesek – közti viszony kérdéseit érintették. Miközben az 1290. évi törvény kimondta a király számára egész megyék eladományozásának tilalmát, maga III. András első uralkodói lépései között még 1290-ben megerősítette IV. László összes adományát Aba nembeli Amadé nádor számára, köztük Ung megyét is. A jóakarát persze III. Andrásban nem hiányzott, hiszen pl. 1291 elején Erdélyben, Gyulafehérvár közelében az összes erdélyi nemes, szász, székely és román társaságában tartományi gyűlést tartott azok helyzetének megjavítása érdekében. De hiába hozott itt egyedi döntéseket bizonyos, jogtalanul elfoglalt birtokok visszaadására, ezek megvalósításához a kellő erő hiányzott. Ezekben az években mind gyakrabban előfordulnak az oklevelekben azok az utalások, amelyek az utak akadályaira (tehát az útonállók, rablók részéről az utakon fenyegető veszélyekre) és a békétlen idő gonoszságára utalnak. A mind jobban elharapózó bárói hatalmaskodások elsősorban a paraszti termelőmunkát károsították. A magyar krónika IV. László király 18 esztendő uralkodásáról a következő összefoglaló képet rajzolja meg: „Magyarország nagyságos dicsőségéről lehanyatlani kezdett . . . Belső háborúságok támadtak, városokat romboltak le, falvakat égettek porrá, a béke és egyetértés teljességgel megszűnt, a gazdagok elszegényedtek, az inséges szegénység miatt a nemesek elparasztosodtak. Abban az időben a talyigát, vagyis a kétkerekű kocsit a nép László király szekérének nevezte, mivelhogy a folytonos rablás miatt az iga-vonó barmok megfogyatkoztak az országban, és barmok módjára maguk az emberek vonták a talyigát az állatok helyett.”

Mindennaposak voltak a parasztság és a termelőerők pusztításával járó dúlások III. András korában is. A Száva vidékén a 13. század vége felé hosszú időn át folyó belháborúk a földek pusztásodásához vezettek. Az ország másik részén, a Tiszántúlon a nagy hatalmú Aba nembeliek egyik tagja áruikkal

együtt birtokaikra visszatérő jobbágyokat fényes nappal kirabolt. Egy 1295. évi oklevél arról számol be, hogy a szintén tekintélyes erővel rendelkező Hontpanzan nembeli bárók III. András megkoronázását követően az esztergomi érsek 16 falujában hatalmaskodtak, állatokat hajtottak el onnan, embereket öltek meg, vandál módon pusztítottak. Az idegen betörések is elsősorban a parasztságnak okoztak károkat. Egy 1285. évi levél így számol be az ez évi tatárjárás okozta rombolásokról: „a tatárok . . . Erdélytől kezdve a Dunáig az egész földet elpusztították, de a nemesekből és a fegyveresekből csak igen keveset voltak képesek megölni, viszont az alacsonyabb rendűekből, azaz a parasztokból, a gyengékből meg a betegek-ből jó hétezret kardélre hánytak”.

A parasztság a 13. század második felében eredménnyel megvívott osztályharc révén biztosította a maga számára a korábban említett hoszpesz-szabadság legfontosabbikát, a szabad költözést. Az osztályharc sikerét számos körülmény elősegítette. A tatárjárás nagy munkaerőhiányt okozott, ez a helyzet főleg a sok jobbágyparashti munkás kezét vesztett földesúr számára kívánatos és szükségessé tette üressé és lakatlanná vált birtokai betelepítését, költöző és korábbi birtokáról menekülő jobbágyparasztok befogadását. Igen gyakran a paraszt, nem törődve röghöz kötött jogi állapotával, elszökött a földről, s olyan helyre igyekezett, ahol bizonyos kedvezményeket remélhetett. Ennek a 13. század második felében kibontakozó vándormozgalomnak a következményeként kézműves parasztok jutottak el a városokba, illetve a városias településekre is. Ezt a vándormozgalmat a parasztság elemi erejű igénye éllette a jobb, kötöttségektől kevésbé nehezített életre, de ennek a folyamatnak az anarchikus viszonyok közepette az uralkodó osztály egyes csoportjai és maga az uralkodó osztály erőszak-szervezete, az állam sem tudott álljt parancsolni. A 13. század utolsó évtizedétől, nagyjából tehát III. András trónra lépésétől kezdve a mindinkább meggyengülő és széthulló állam képtelen a belső elnyomás korábbi szintű biztosítására, sőt hovatovább képtelen arra is, hogy – legalábbis központi szervei ré-

vén – számottevő erőszakot gyakoroljon az elnyomott osztályra. Az 1290. évi törvény ama gyakorlat ellen is szót emelt, hogy a bárók a királyi udvarban helyettesként vagy bíróként nem nemeseket alkalmazhassanak. A nem nemesek beszívárogznak az állam helyi–területi elnyomó szerveibe, így a nemesi megyébe is. A leghatalmasabb bárók, akik a század utolsó évtizedeiben egyre inkább saját birtokaik tartománnyá szervezésén fáradoznak, s egyre több joggal illeti meg őket a tartományúr elnevezés, pusztá erejük révén hasznat húznak a paraszti szabad költözésből, amennyiben hol kedvezmények biztosításával, hol nyers erőszakkal ezt a paraszti vándormozgalmat birtokaikra irányítják; részint tehát a jobbágyparasztok szabad költözését saját maguk hasznára szabad költöztetéssé változtatták. A tartományurakon kívül azonban az uralkodó osztály minden rétegének egyre inkább erősödő, majd a 14. század első évtizedeiben elemi erejű érdeke lesz az állam szét hullása folyamatának megállítása, illetve sok tekintetben új alapokon erős központi hatalom kiépítése. A 13. század 90-es éveit azonban még nem ez az igény hatja át, hanem éppen az Árpádok államának mind erősödő és gyorsuló iramban történő széthullása jellemző erre az évtizedre.

A belső viszályokat, a belső megosztottságot tovább mélyítette az ingatag külpolitikai helyzet 1290-et közvetlenül követően. Nem sokkal III. András megkoronázása után Lengyelországból egy ifjú jött be Magyarországba, aki azt állította magáról, hogy ő András herceg, IV. László király 1278-ban meghalt öccse. III. András fegyverrel űzte vissza a rejtélyes kilétű trónkövetelőt Lengyelországba. Ennél azonban sokkal több bonyodalommal jártak azok az állásfoglalások, amelyeket III. András magyarországi trónra léptével kapcsolatban Nápolyban és a szomszédos Ausztriában kidolgoztak: III. Andrástól megvonták a törvényes Árpád-házi származást, és így nem ismerték el Magyarország jog szerinti uralkodójának. II. Károly nápolyi király szerint Magyarország IV. László halálával feleségére, Mária királynéra, IV. László király nővérére, illetve gyermekükre, Martell Károlyra szállt. Habs-

burg Rudolf is bejelentette igényét Magyarországra, még-hozzá egy fél évszázaddal korábbi eseményt használva fel jog-alapul követeléséhez. Mint fentebb említettük, IV. Béla ma-gyar király 1241 tavaszán az országra tört tatárok ellenében a Hohenstaufok, II. Frigyes császár és IV. Konrád német ki-rály segítségét kérte, aminek fejében még hűbéresküre is haj-landónak mutatkozott a birodalom iránt. A német birodalmi segítség azonban elmaradt, így Bélának sem kellett ígérétét beváltania. Habsburg Rudolf ezt a IV. Béla által közel 50 évvel korábban tett ígérétet tekintette Magyarországra for-mált jogigénye alapjának, s még 1290 augusztusában Magyar-országot mint urát vesztett birodalmi hűbért fiának, Habs-burg Albert osztrák hercegnek adományozta. A Habsburgok jogigénye ellen azonban maga IV. Miklós pápa lépett fel, aki szintén tagadta III. András Árpád-házi eredetét, tehát a Habsburgokhoz hasonlóan jogellenesnek tekintette III. And-rás uralmát, de a pápa úgy ítélte meg: Magyarország nem a né-met birodalomra, hanem őreá, a római apostoli székre háram-lott.

Az országra igényt tartó hatalmak közül 1290–1291-ben a legnagyobb veszélyt reálisan, a területi szomszédságon túl-menően is, a Habsburgok jelentették, annál inkább, mivel Habsburg Albert az 1288–1289. évi, a Kőszegiekkel vívott há-ború eredményeképpen még mindig elfoglalva tartotta Ma-gyarország nyugati részét. III. Andrást e bonyolult külpoliti-kai helyzetben Magyarország legtöbb bárója, továbbá a ne-messég és az egyház is támogatta. Birta a király a Kőszegiek támogatását is, akik kiváltképpen érdekelve voltak abban, hogy 1288–1289-ben elvesztett javaik Magyarországhoz, azaz az ő fennhatóságuk alá visszakerüljenek. A nápolyiak trónigényé-vel egyedül a drávántúli bárók értettek egyet. 1291 júniusában, amikor a magyar sereg már harcra készült a nyugati végeket visszaadni nem akaró Habsburg Albert ellen, két drávántúli előkelő, a Veglia (ma: Krk) szigetén birtokos Duim (a Fran-gepánok egyik őse) és Babonić Radoslav már útban voltak Nápoly felé, hogy látogatást – és nyilván hűségeskü – tegye-

nek uraik, a nápolyi király és felesége színe előtt. Az osztrák–magyar háború 1291 nyarán a magyar seregek Pozsony elleni eredménytelen támadásával indult. Ezt követően a magyarok egyenesen Ausztriára törtek a Duna jobb partján. III. András király Schwechatnál ütött táborn, a magyar csapatok egészen Bécsig dúlták Ausztriát, és a Bécs alatti csatában győzelmet arattak Albert ellen. Hosszas alkudozások után a két uralkodó augusztusban követei útján megkötötte a hainburgi békét, majd röviddel utóbb András is és Albert is személyes találkozásukon esküt tettek a béke megőrzésére. A béke értelmében Albert alig néhány nyugat-magyarországi várat adott vissza ténylegesen Magyarországnak, a többiről olyan megállapodás született, hogy azokat le kell rombolni Albert biztonsága érdekében.

A Kőszegieket azonban nem elégítette ki a hainburgi béke, mivel jobbára az ő határszéli váraikat ítélték lerombolásra. 1291 végén a Kőszegiek kiváltak III. András udvarából, szembefordultak a magyar uralkodóval. A lázadó Kőszegieket tárt karokkal fogadták az Adriai-tenger túlsó partján, a Magyarország megszerzésére terveket szövögető Anjouknál. Martell Károly már 1291-ben megengedte a Šubićoknak, hogy Apulia kikötőiből búzát és árpát vihessenek Dalmácia és Szlavónia partjaira, hogy ott váraikat erősíthessék. 1292. január 5-én pedig maga II. Károly nápolyi király és felesége, Mária nevezik szeretett hívüknék Kőszegi Jánost, s felhatalmazást adnak neki, hogy Magyarország bitorlója (vagyis III. András) és cinkosai (III. András követői) ellen háborút viseljen, s e háborúviselés miatt semmi bűnhődése ne legyen. A Kőszegiek 1292-ben lázadást robbantottak ki III. András ellenében, ami belháborúvá terebélyesedett. A Kőszegiek elfoglalták Pozsony várát, de a belháború tüze emésztette a Dunántúlt és a Drávántúlt is. III. András a Drávántúlra indult – miközben a királyhoz hű Csák nembeli Máté (fia a IV. László korabeli Csák Péternek és unokaöccse a Dürnkrutnál győztes Csák Máténak) embereivel Pozsonyt a Kőszegiektől visszafoglalta –, s mivel a korábban az Anjoukhoz szító Babonićok megtértek a

magyar király hűségére, a Kőszegiek lázadását sikerült lecsillapítania. A Drávántúlról visszatérő királyt azonban Kőszegi János elfogta, és mintegy három hónapon át fogságban tartotta, csak kezesek állítása után engedte az uralkodót szabadon.

Az Anjouk lankadatlan buzgalommal szövögették a szálakat Nápolyban Magyarország megkaparintására. 1292. január 6-án Mária királyné a testvére, IV. László magyar király halála után hite szerint reá szállott Magyarországot fiának, Martell Károlynak adta, s fiát Magyarország királyának nyilvánította. A Kőszegiek mellett az Anjouk a Šubićoktól is sokat reméltek. Šubić Pál (aki már az 1270-es évektől kezdve a dalmát bán méltóságát viselte) és testvérei 1292 nyarán Martell Károlytól a Drávántúlon hatalmas kiterjedésű birtokokat kaptak azokért a szolgálatokért, amelyeket az Anjouknak Magyarország megszerzésében idáig tettek és ezt követően tenni fognak. Az Árpádok budai és az Anjouk nápolyi központja között szinte verseny indult meg a nagy hatalmú bárók támogatásának elnyeréséért. A Baboníciók, a Šubićok ezekben az években hol Budától, hol Nápolytól kaptak nagyobb-nál nagyobb javadalmakat és kiváltságokat. Jól mutatja ezt a Šubićok példája. III. András király 1293-ban kérésükre a Šubićoknak adja örökletesen a tengermelléki bánságot összes jogaival és báni jövedelmeivel, s kilátásba helyezi, hogy hűségük esetén még további bőkezű adományra is számíthatnak. 1295-ben az Anjouknak tett hatalmas szolgálatok fejében Šubić Pál bán Martell Károly, majd II. Károly nápolyi király kezéből nyerte el ugyancsak a tengermelléki bánság adományát, igaz, ez esetben nem a családon belül örökletes jelleggel, hanem csak Pál bán életére szóló hatállyal.

Ez a politika az állam további bomlásával járt. Már 1289-ben egyazon időben két nádor bukkan fel oklevélben. Megtörtént tehát III. András korára a nádori méltóság széthasadása, jelezve az állam felbomlásának folyamatát. Újra megjelent az ország dinasztikus felosztása is. 1293-ban érkezett Magyarországra Velencéből III. András anyja, Morosini Tomasina, aki hamarosan elnyerte nemcsak Szlavónia herceg-

női méltóságát, hanem kormányzóként a Dunától az Adriáig terjedő hatalmas területnek az igazgatását is. 1294-ben a bihari Borsák lázadtak fel a király ellen. III. András országos felkelést hirdetett ellenük, s a maga vezette királyi sereg ostrommal bevette a Borsák fő erősségét, a Bihar megyei Adorján várát. Ugyancsak 1294-ben a baranyai Szekcső várát (ma: Dunaszekcső) Tomasina harc árán vette vissza IV. László egykori nádorától, Mizsétől. A következő évben a Baboníciók emelték fel a pártütés zászlaját. A király anyját, Tomasinát küldte ellenük, aki a szávántúli Orbáskő vár megvívásával lecsillapította a felkelést.

1295-ben meghalt az Anjouk magyarországi trónjelöltje, Martell Károly. Ez a nem várt esemény zavart idézett elő mind Nápolyban, mind az Anjouk magyarországi párthíveinek körében; az 1290-es évek közepén valamelyest csökkent a Nápolyból Magyarországra irányuló politikai és diplomáciai nyomás ereje. Martell Károly felesége Habsburg Rudolf leánya, Klemencia volt, házasságukból született 1288-ban Károly Róbert, aki örökölte apjától a jogcímet Magyarország trónjára, de egyelőre a jogigény megvalósítására nem gondolhatott. Kedvezett az Anjouk Magyarországgal kapcsolatos terveinek, hogy 1294-ben a pápai székbe VIII. Bonifác személyében olyan főpap került, aki megkísérelte az egykori pápai világuralom feltámasztását, s a Magyarországot pápai hűbérnek valló egyházi felfogás értelmében III. Andrást bitorlónak tekintette, és minden erejével, befolyásával azon munkálkodott, hogy a pápaság hűbéreseit, az Anjoukat juttassa Magyarország trónjára. 1295-ben meghalt III. András felesége, Fennena lengyel hercegnő, akivel 1290-ben kötött a magyar király házasságot, s amely frigyből egy leánygyermek, Erzsébet született. 1296-ban III. András új házasságot kötött, Habsburg Albert leányát, Ágnest vette nőül. Az új házasságnak magyar részről két vonatkozásban is politikai célzata volt. III. András a pápa vezetésével mozgolódó Anjou-párt ellenében a Habsburgokra kívánt támaszkodni, különösen miután Martell Károlyt hamarosan felesége, Habsburg Klemencia is követte a

sírba, s ilyen módon megszűnt a rokonsági összeköttetés a Habsburgok és az Anjouk között. A házasság éle azonban a Kőszegiek ellen is irányult, akik egyaránt sok kellemetlenséget okoztak mind Albert hercegnek, mind III. András királynak.

1296 nyarán III. András a lázadó Kőszegiek hatalmának megtörésére nyugat-magyarországi birtokaik, váraik ellen személyesen vezetett hadat. Noha a magyar királyt Albert herceg is segítette, Kőszeg ostroma hosszú hetekig elhúzódott, végül a királynak sikerült a Kőszegiek sásfészkét megvívnia. A beköszöntött ősz azonban hamarosan véget vetett a hadjáratnak, s a seregek anélkül oszlottak szét, hogy a Kőszegiek hatalmát szétzúzták volna. 1296-ban III. András Csák nembeli Mátét állította a nádori posztra, de hamarosan, még 1297-ben meg is fosztotta Mátét a nádorságtól, mivel a Csákok (köztük Máté is) nyíltan szembefordultak a királlyal, és függetlenítették tőle magukat. 1297-ben királyi parancsra a Hontpaznan nembeli Forgách család tagjai károkat és ártásokat okoztak a Csákoknak; persze ilyen vérszegény akciókkal a király nem tudta elérni a Csákok hatalmának összeroppantását. A sokáig királyhűségen levő Csák Máté királyi udvarból történő kiválásával III. Andrásnak új, hatalmas, a Kőszegiekkel vetekedő súlyú ellensége támadt Csák Máté személyében. Az 1298. évi események arra mutatnak, hogy ekkor a király kifejezetten Mátét tekintette fő ellenségének. Egyrészt az uralkodó kölcsönös segítségnyújtáson alapuló szövetséget kötött mindazokkal a bárókkal – Ákos nembeli Erney fia, István országbíróval, Balassa családbeli Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal, Aba nembeli Amadé nádorral, Rátót nembeli Domokos tárnokmesterrel, Pál komáromi, mosoni és győri ispánnal –, akik közvetlenül érdekeltek voltak a rovásukra terjeszkedni akaró Csák Máté visszaszorításában. Másrészt Fennena királynétól származó Erzsébet leányát Václav cseh király hasonló nevű fiával jegyeztette el, hogy Csák Máté hátában szövetségest szerezzen.

Nagy csapás volt III. Andrásra a sok éve az esztergomi érseki széken ülő, IV. Lászlóval szemben álló, de III. Andrást

még a pápa ellenében is támogató Lodomér érsek halála 1298 elején. Utódává Bicskei Gergely fehérvári prépostot választották. Gergely azonban sokkal erősebben kötődött a pápához, mint Lodomér, Gergely számára a pápa szava, véleménye megfellebbezhetetlen igazság volt. Így az Anjouk magyarországi trónigénye támogatásában VIII. Bonifác megtalálta Gergely választott érsekben a maga emberét. Gergelynek ez a pápai irányvonalhoz mereven igazodó alapállása azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a tartományurakká növvő bárókkal szemben eddig egységesen a király mögött felsorakozó magyarországi egyház két pártra szakad, a klérus egyik része III. Andrást, a másik Károly Róbertet tekinti királyának. 1298-ban a király utáni legfőbb világi méltóság, a nádori tisztt is újra elvesztette egységét. Két nádor irányította az országot, az egyik, Apor, a Dunán inneni, a másik, Roland pedig a Dunán túli nádor volt. (Az elnevezések Budáról nézve értendők, tehát a mai Dunán túl – és Dunán innen – szóval éppen ellentétesen.)

Ilyen körülmények közepette III. András király 1298 augusztusában Pesten országos gyűlést hívott össze, ahol 43 cikkelyből álló törvényt fogadtak el. Maga a törvény mondja el bevezetőjében, hogy mivel a III. András megkoronázása idején elfogadott 1290. évi dekrétumot „a rosszindulatú és szenvedélytől elvakult emberek gonoszsága következtében igen kis mértékben tartották meg, és a király úr lanyhasága folytán teljességgel el is hanyagolták, Magyarország minden részében ingadozni kezdett, és a bárók és más hatalmasok erőszakosságából eredő különböző és igen sok pusztítások folytán anynyira megsemmisül, hogy az egyházak és nemesek és más országlakók is dolgaikban és vagyonukban csaknem teljes kifosztásig jutottak.” Az országos gyűlésen a főpapok, az egyházi férfiak és az ország nemesei a bárók kizárásával törekedtek gátat szabni a magyar állam további széthullásának. A törvény nagy gondot fordít a királyi hatalom erősítésére. Mindjárt az 1. cikkely úgy foglal állást, „hogy András urat, aki királyi nemzetségből származik, úgy tiszteljük, mint az ország törvényes urát”. Nyílt állásfoglalás ez az országos gyűlés résztvevői ré-

széről III. András mellett, Károly Róbert ellenében. Rendelkezik az 1298. évi dekrétum a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok visszaadásáról, „hogy az ő személyében a királyi méltóság a maga fenségének megfelelően ragyoghasson”. A király ellen felkelő hatalmaskodókkal szemben a királynak jogában áll külföldi segítséget is igénybe venni. A törvény a hatalmaskodók elkobzott birtokait büntetésből a király kezére juttatja. Erősíti a dekrétum a királyi hadsereget is, amikor úgy intézkedik, hogy a fel nem osztott birtokon élő testvérek közül egy tartozzék a király seregébe menni. Előírja a törvény, hogy a királyi és királynéi vám- és harmincadjövedelmeket teljes egészében be kell szedni. Miközben a törvény szemmel láthatóan a királyi hatalom erősítésére törekszik, több ponton tanújelét adja annak, hogy magát a királyi hatalmat és a királyt nemigen tekinti másnak, mint a bárók egyikének, aki maga is bárói eszközökkel kénytelen élni. Az egyik cikkely arra kötelezi a királyt, hogy az egyházak és nemesek általa elfoglalt birtokait és jogait adja vissza jogos tulajdonosaiknak, ellenkező esetben az uralkodó a kiközösítés ítélete alá essék. Ugyancsak büntetést helyez kilátásba a törvény a király ellen, ha III. András a lázadókat és hatalmaskodókat nem üldöztetné, és a velük szemben kirótt büntetéseket hanyagul alkalmaztatná. Azt is megtiltja a törvény, hogy a király az üresedésben levő (tehát be nem töltött) egyházak javait és birtokait elfoglalja, kifossa és megsértse. Állást foglal a dekrétum az ellen is, hogy akár a bárók, akár a király vagy az ország más előkelői adót szedhessenek az egyházak vagy monostorok népeitől. Ugyanakkor alaposan meg is kötötte a törvény a király kezét: annak érdekében, „hogy a király úr udvarát méltóságteljesebben igazgassák, és Magyarországot illendőbben kormányozzák”, kötelezték a királyt, hogy tanácsosként – három hónaponként váltakozva – két-két püspököt és bizonyos számú nemest tartson maga mellett, ezeket lássa el a királyi kincstárból megfelelő fizetéssel, s ha a mellé rendelő tanácsosok tanácsa nélkül bármit is tesz a király, azokat az alattvalóknak nem kell megtartani.

Az a szövetségi rendszer, amelyet az 1290. évi törvény tanúsága alapján a király a nemesekkel, illetve a nemesekkel egyenrangúaknak minősített szász előkelőkkel kívánt kiépíteni, nem bizonyult életképesnek. Igaz, még az 1298. évi dekrétumban is számos nyoma van annak, hogy a nemesek igénylik a király támogatását, illetve a királlyal való együttműködést. Így – mint éppen az imént említettük – a királyi tanácsban a nemesek képviselői is helyet foglalnak. Intézkedik a törvény abban a vonatkozásban is, hogy a nemesektől jogtalanul elfoglalt javakat vissza kell nekik adni. Biztosítja a törvény a nemesek népeinek mentességét az adók és a beszállásolás alól. A király a megyékben szervezkedő köznemességet is támogatni igyekszik. Kimondja a törvény, hogy a hatalmaskodásokról a király számára jelentést a király kiküldötte és minden megyéből négy-négy nemes tegyen, a káptalanok tanúbizonysága mellett. Kötelezi a királyt, hogy ne bízson megyé(ke)t külön kiküldött bírákra, hanem minden ügyet a nádorhoz kell vinni (amikor a megyékben ítélt), illetve a megyei bírákhoz. Ugyanakkor az 1298. évi dekrétum arról is számot ad, hogy a nemesek mind nagyobb tömegei kerültek a bárók hűbéri kötelékébe, s ilyen módon elvesztek mint szövetségesek a király számára. Az imént utaltunk arra, hogy a megyékben a hatalmaskodás ügyét a négy szolgabíró, a nemesi megye szervezete kapta meg. Az ezt elrendelő cikkelyt közvetlenül követő passzus azonban már azt fogalmazza meg, hogy ha a négy nemes „kedvezés vagy félelem miatt, vagy azért, mert pénzt kaptak, vonakodnának a megbízásnak eleget tenni, vagy az efféle zsákmányolásokról . . . hamisan merészkednének jelentést adni”, a kiközösítés és a király ítélete alá essenek. Az ilyen négy nemest nyilván a hatalmaskodó báró iránti kedvezés, a bárótól való félelem vagy a bárótól való megvesztegetés fejében kapott pénz gátolta meg tisztük részrehajlás nélküli ellátásában. Erre a törvény más pontjai kifejezetten utalnak is. A dekrétumban arról olvashatunk, hogy a hatalmaskodó bárókkal nemesek szövetkeznek, illetve hogy nemesek közbenjárnak a gonoszságokat elkövetőkért. A törvény egyik cikkelye, a valóságnak

megfelelően, kénytelen elismerni a nemesség ama jogát, hogy önkéntes akaratból a nemesek annak szolgálhassanak, akinek akarnak, s csak az ellen emel szót, amikor a hatalmas (báró) a nemeseket erőszakkal vagy hatalommal a neki történő szolgálatra kényszeríti, s emiatt őket személyükben vagy vagyonyukban megsérti. Nem olvashatunk az 1298. évi törvényben a pár évvel korábban a nemesekhez hasonló jogokat elnyert szász előkelőkről, ami arra mutat, hogy a királynak nem sikerült tartósan maga mellé állítania az erdélyi szászszág vezető rétegét.

Nem sikerült szilárd szövetségesre lelteni III. Andrásnak az egyházban sem. Igaz, az 1298. évi dekrétum – amely jobbra főpapok szerzeménye, és ezért szerepel a büntetések között legnagyobb súllyal az egyházi fenyíték, a kiközösítés – biztosítja a legfőbb egyházi kiváltságokat. Az egyik cikkely „örök paranccsal” megerősíti, „hogy az egyház mind fejében, mind tagjaiban örvendezhessen szabadságainak”. Más passzusok az egyházi adómentességet és az egyházak bárói beszállásolásoktól való mentességét, illetve a püspöki vagyon végrendelet szerinti vagy az egyház javára történő hasznosítását írják elő. A törvénycikkek jelentős része azonban az egyházat ért sérelmek ellen intézkedik: a hatalmaskodások, a dúlások, a jogtalan foglalások, az illetéktelen adókimetések és az erőszakos megszállások ellen. E sérelmek elkövetői sorában a főpapok elsősorban a bárókat említik meg, de több alkalommal utalnak arra is, hogy a király sem maradt mentes ezektől az egyházellenes akcióktól. Az 1298. évi törvény a kiközösítés fegyverének alkalmazásával a kalocsai érseket ruházza fel, és az esztergomi érsekről egyáltalán említést sem tesz. Ennek az a magyarázata, hogy Bicskei Gergely választott esztergomi érsek már 1298-ban elfordult III. Andrástól, és nyíltan az Anjou-párt magyarországi szálláscsinálójaként lépett fel.

Az 1298. évi törvény – hasonlóan az 1290. évihez – a bárók ellen irányul. Kötelezi őket az elfoglalt királyi, királynéi, nemesi és egyházi javak visszaadására, a jogtalan adókimetések visszavonására. Politikai–katonai hatalmuk ellen irányulnak

azok a rendelkezések, hogy a király velük szemben külföldi segítséget is igénybe vehet, hogy erősítményeiket, váraikat le kell rombolni, hogy a királyi tanács munkájában nem vehetnek részt, hogy két országos méltóságot nem viselhetnek, illetve hogy hűbéri láncolatukat és magánhadseregüket erőszakos úton nem növelhetik. Jámbor óhajt fogalmaz meg a törvény akkor, amikor a visszaeső hatalmaskodókat összes birtokaik elkobzására ítéli, e hatalmaskodók utódait megfosztja eme birtokok öröklésétől, s úgy intézkedik a dekrétum, hogy maguk a vétkesek nem számíthatnak a nemesek közé, s legyenek eltiltva bármiféle jog gyakorlásától. Ugyancsak nem több kívánságnál az az előírás sem, hogy három hónapon belül – kiközösítés és birtokvesztés terhe alatt – minden hatalmaskodásért teljes elégtételt kell adni.

Az 1298. évi törvénycikkeknek legtöbbje papíron maradt, végrehajtásukhoz hiányzott mind a király, mind pedig az egyház és a nemesek tényleges hatalma, a katonai és politikai erő. Bomlasztotta III. András táborát Bicskei Gergely választott esztergomi érsek, az Anjouk magyarországi híve is. 1299 tavaszán Kőszegi János azzal a kéréssel fordult VIII. Bonifác pápához, hogy oldozza fel őt a Lodomér volt esztergomi érsek által reá rótt kiközösítés alól, mert bár a magyar király iránt engedelmisséget ígért, de Andrásnak, akit ő nem fogad el királyának, nem akar engedelmeskedni. A pápa Gergelyt utasította, hogy a nyíltan III. András ellen lázadó Kőszegi Jánost oldozza fel az egyházi büntetés alól. Gergely természetesen eleget tett a pápai parancsoknak. Miután Gergely nyíltan is szembehelyezkedett III. Andrással, s békülésre nem volt hajlandó, el kellett hagynia Budához közeli esztergomi székhelyét, s közelebb kellett költöznie mind a nápolyi Anjoukhoz, mind pedig a Kőszegiek birtokközpontjaihoz. Gergely a Dráván túlra ment, és a Kőszegiek egyik várában húzta meg magát. 1299-ben Tomasina vezetésével királyi sereg indult a Dráván túlra, sikerült is Szlavónia nagy részén visszaállítani III. András uralmát, Gergely érsek pedig még közelebb húzódott a dalmát tengerparthoz, egyszersmind Nápolyhoz is. A közelgő

magyar-nápolyi összecsapásra két körülmény is utalt. 1299-ben hazatért Itáliába Izabella királyné, IV. László király özvegye, aki férjének 1290-ben bekövetkezett halálát követően majdnem tíz évet még Magyarországon töltött, viszont III. András pozícióit erősítendő, Velencéből Magyarországra érkezett a király nagybátyja, Albertino Morosini, akit III. András Szlavónia hercegségével és Pozsega megyével adományozott meg. 1299-ben a magyar uralkodó szövetségese, Balassa családbeli Demeter pozsonyi és zólyomi ispán vezetésével királyi sereget küldött Csák Máté ellen is, de ennek a katonai akciónak sem sikerült Csák Máté hatalmát megtörnie és terjeszkedését megállítania.

1299-ben megélénkült a nápolyi Anjouk diplomáciája. II. Károly nápolyi király márciusban egy szép és jó lovat küld ajándékba az egyik Šubićnak, júniusban egy hadigépet adományoz Šubić Pál bánnak, augusztusban megerősíti a Šubićok számára összes eddig bírt javaikat, szeptemberben gabonakivitelt engedélyez Apuliából a dalmát tengerpartra a Šubićoknak, ugyancsak szeptemberben örökletesen jóváhagyja a Babonićok javadalmait és a bánság őket megillető méltóságát a köteles és szokott szolgálat – II. Károly ügyének előmozdítása – feltételével. 1300 január-februárjában Šubić György comes járt Nápolyban. Ugyanebben a hónapban II. Károly egy levelében azt közölte a szerb királynéval (aki IV. Lászlónak nővére volt s testvére Máriának, II. Károly feleségének is): tárgyal Magyarország báróival és nemeseivel, hogy unokáját, Károly Róbertet azok uruknak és királyuknak elfogadják. 1300 februárjában II. Károly hírül adja, hogy sokak – köztük a Babonićok, a Kőszegiek, a Frangepánok, a Csákok, továbbá István szerb király és felesége, Katalin magyar királyleány, valamint Gergely választott esztergomi érsek – tanácsára unokája, Károly Róbert Magyarországra indul. Ugyanekkor a nápolyi király már annak szervezését is elkezdte, hogy Károly Róbertet a dalmát tengerparton Šubić Pál és Šubić György fogadja. 1300. április 26-án a magyarországi egyházfőkhöz, bárókhoz és másokhoz intézett levelében II. Károly

király arra kérte a címzetteket, hogy útnak indítva Magyarországra unokáját, mint leendő királyukat tisztelettel fogadják, tanácsaikkal, segítségükkel hűségesen álljanak melléje. Amint közeledett Károly Róbert Magyarországra érkezésének ideje, úgy váltak II. Károly magyarországi adományai is mind bőkezűbbekké. 1300 májusában a nápolyi uralkodó a Frangepánoknak három dalmát tengerparti megyét erősített meg, a Babonićoknak pedig hatalmas kiterjedésű szlavóniai földeket adott és hagyott jóvá birtokukban: a német birodalomtól Boszniáig, a Száva folyótól a Gvozd hegységig terjedő területet.

Az Anjouk készülődése nem maradt hatástalan III. Andrásra és udvarára sem. Megkezdődött a küzdelem, hogy a budai udvar a leghatalmasabb magyarországi bárókat, akiknek állásfoglalása a legtöbbet nyomott a latba, leválasszák az Anjou-pártról. A Babonićok már 1300 júniusában visszatértek III. András kegyére, s Albertino Morosini megígérte nekik, hogy mint szlavón herceg mindenki ellenében, bármely ellenfelükkel szemben megvédi őket. Maga Károly Róbert, a 12 éves gyermek 1300 augusztusában érte el Spalatónál a dalmát tengerpartot, és lépett Magyarország földjére a Šubićok támogatása és védelme alatt. Pietro de Bonzano, a velencei származású III. András itáliai diplomatája 1300. szeptember 18-án kelt levelében arról tudósít, hogy a magyar uralkodó egészséges, tudott Károly Róbert érkezéséről, de nem törődött vele. Ennek a meglepő hírnek az a magyarázata, hogy ezekben a hónapokban III. András maga mellett tudhatta a hatalmas magyarországi bárók leg többjét. Pietro de Bonzano leírja, hogy a Kőszegiek, Csák Máté és sok más báró, akik korábban a király iránt hűtlenek és ellene lázadók voltak, továbbá a kalocsai érsek és az összes püspökök III. Andrással vannak. Maga Pietro de Bonzano közben Rómába ment, hogy a pápai udvarnál III. András érdekében ellensúlyozza az Anjouk befolyását. A pápa is értesült arról, hogy a magyarországi előkelők nagy többsége III. András mögött sorakozott fel, s így Pietro 1300. október 25-i levelében arról tájékoztatta a magyar

Per quosdam barones regni hun-
garie introducitur.

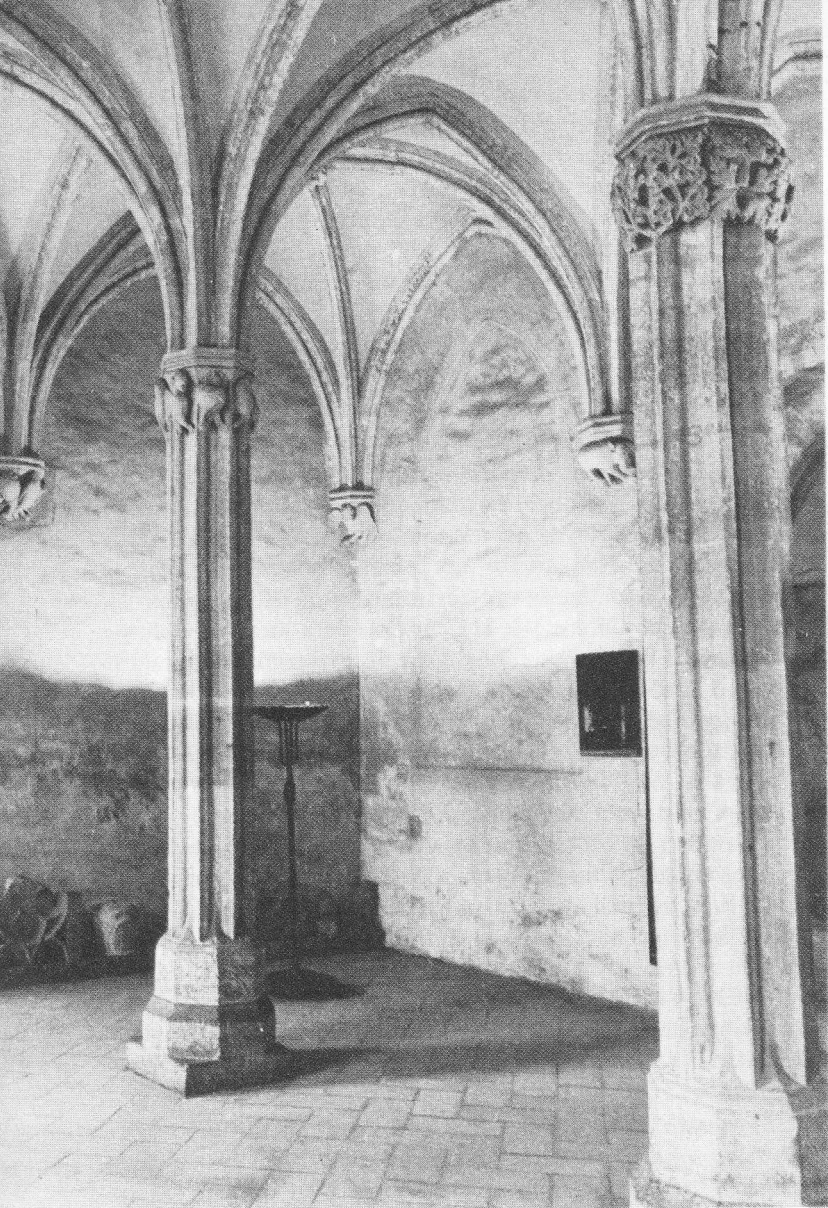

vorum instantiâ papa admit-
tens quantamvis in an-

37. A gyermek Károly Róbertet Magyarországra hozzák

királyt, hogy a pápa nem ad támogatást Károly Róbertnek, sőt az egész pápai udvar oktalanságnak tartja, hogy II. Károly egyáltalán Magyarországra küldte unokáját. A pápa színlelt semlegessége megtévesztette Pietrót, aki ilyenformán a III. András uralmát fenyegető veszélyt sem mérhette fel reálisan, s a következő tanácsot adta III. Andrásnak: „Induljatok ellene (tudniillik Károly Róbert ellen) Henrik bán fiaival (a Kőszegiekkel) és a többi bárótokkal, akikkel csak tudtok, mert könnyen kézre keríthetitek a gyermekeket, ha akarjátok. Megmondottam több bíborosnak, hogy – amint azt felségtektől hallottam – ha kézre kerítitek a gyermekeket, elkülditek őt a pápa úrhoz, s ez nagyon tetszett nekik.”

III. András azonban nem indított hadjáratot a Dalmáciában tartózkodó Károly Róbert és hívei ellen. Számos körülmény nem tette ezt lehetővé. Mindenekelőtt III. András rosszul ítélte meg a helyzetet, amikor úgy remélte, hogy báróinak udvarában való megjelenése egyszersmind azt is jelenti: e bárók saját érdekeiket alárendelik III. András és a királyi hatalom érdekeinek. 1300. szeptember 8-án az esztergomi káptalan kérte III. Andrástól egy kiváltságlevele átírását, mivel „a jelenlegi egyenetlenség miatt, amelybe Magyarországot a hűtlen bárók tettei juttatták, továbbá az ország ingadozásai és különböző zavarai folytán” az egyház az oklevelet biztonságosan, veszély nélkül nem tudja őrizni. 1300. szeptember 29-én a győri káptalan előtt tiltakozott Miklós pannonhalmi apát, hogy bizonyos világiak a monostorok birtokait a maguk számára elfoglalták és használják. 1300. október 1-én III. András azt tudatja, hogy parancsára sereg indult a hűtlen Csákok – köztük Máté – ellen. Példák tömege bizonyítja, hogy a bárók csak politikai számításból álltak időlegesen III. András oldalára, valójában mi sem állott távolabb tőlük, mint akár egyetlen lépést is tenni a királyi hatalom megerősítése érdekében. Nagy csapás volt III. András számára hű támaszának, anyjának, Tomasinának a halála 1300 késő őszén. Külföldön úgy tudták, egy magyar főember mérgezte meg. A magyar király csak hetekkel élte túl anyját. III. András 1301. január 14-én

38. A soproni ferences kolostor káptalanterme

a budai várban elhunyt. A külföld a 35 év körüli uralkodó korai halálát is méreggel, udvari tisztségviselői ármánykodásával magyarázta.

Az özvegy királyné, Ágnes, aki nem ajándékozta meg férjét gyermekkel, az uralkodó halálát követően elhagyta Magyarországot, hazatért Ausztriába, majd a mai Svájc területén kolostorba vonult, és még évtizedeken át gyászolta férjét: 1364-ben halt meg. III. András egyetlen gyermeke, a Fennena királynétól született Erzsébet a cseh király fiával történt 1298. évi eljegyzését követően Bécsben Habsburg Albert gyermekei között nevelkedett. III. András halála után Erzsébet vőlegénye, Václav lett rövid időre Magyarország királya, az eljegyzést megújították, de házasság nem lett belőle, Václav 1305-ben mást vett el feleségül. Erzsébet, apja halálát követően, egy ideig még Bécsben maradt mostohaanyjával, Ágnes királynéval, majd a mai Svájcba eső tössi domonkos rendi kolostorba ment, és apácaként ott halt meg 1338. május 6-án.

III. Andrással férfiágon kihalt az Árpád-ház. Az utolsó Árpád-házi királyt legszebben szövetségese és fegyvertársa, Ákos nembeli Erney fia, István nádor búcsúztatta el 1303. évi oklevelében: „Magyarország főpapjai, bárói, nemesei és bármilyen rendű lakói Ráchelként siratták el Szent István első magyar király nemzetségének, vérének, törzsökének atyai ágon kisarjadt utolsó aranyágacskáját.”

Műveltségi viszonyok a 13. századi Magyarországon

A 13. századi Magyarország anyagi kultúrája az osztálytársadalmakra általánosan jellemző ellentmondást tartalmazza. Az agrártermelést folytató jobbágyak néhány ezer faluban éltek, az ezekben folyó életről azonban csak igen gyér ismereteink vannak. E falvak építményei elpusztultak, noha a települések közül sok napjainkig folyamatosan lakott maradt. A 13. századi magyarországi falu anyagi kultúrájának emlékeit tehát elsősorban a régész ásója hozza felszínre. Bár már a 12. századtól megjelenik a kétosztásos (szoba-konyhát magába foglaló) ház, előfordulhat még a 13. században is a legegyszerűbb szerkezetű, egyetlen helyiségből álló, földbe ásott vagy a földből csak kevésbé kiemelkedő ház, amelynek egyetlen helvisége a mai értelemben vett szoba, konyha és kamra, nemritkán a műhely funkcióit is ellátta. Kéményt nem építettek, a füst tehát állandó vendég volt a 13. századi jobbágyparaszt házában. De a vesszőből font és sárral tapasztott házak mellett fából is építettek házakat, ezeket a tulajdonos magával vihetette, vagy az erőszakosan telepítő földbirtokos a saját birtokára költöztethette át. A kunok bizonyosan, de talán még a magyarok is használták lakóhelyül a 13. században a nemezből készített sátrat. A házak szegényes felszerelését vasból, csontból és égetett agyagból készített kezdetleges, importból származó vagy hazai eredetű használati eszközök (kések, árak) és munkaeszközök (sarlók) képezték.

Élesen szemben áll ezzel az uralkodó osztály anyagi kultúrája. A korai időszak legnagyobb megrendelői, a király és az egyház már a 11–12. században maradandó kőépületeket emel-

39. Az esztergomi székesegyház díszkapujának timpanonja

tettek. A 12. századi Magyarország legszebb építészeti emléke Esztergomban az újjáépített székesegyház és a királyi vár. Az építkezések III. Béla s talán még Imre uralkodása alatt is folytak. Az újonnan emelt esztergomi épületek a magyarországi román stílus kiemelkedő emlékei. Európa nagy részén a

10–12. században virágzott a román stílus, amely kedvelte a zárt, tömör formákat, a félkör alakú boltíveket. Az esztergomi műhely hatása messze kisugárzott. Esztergomi mesterek dolgoztak pl. a közeli Kisbény (ma: Biňa), az Esztergomtól távoli Karcsa templomán. Hatásuk az erdélyi Gyulafehérvár székesegyházán is kimutatható. Az esztergomi műhely franciás mintákat ültetett át magyar földre. A francia művészeti hatások magyarországi meggyökeresedését elősegíti a 12. század végén III. Béla magyar királynak Capet Margit francia királyleánnyal kötött házassága is. E hatást mélyítette el a Magyarországon a 12. század közepén letelepedett cisztercita szerzetesrend, amely a korábban egyeduralmat élvezett bencések rovására tört előre. A ciszterciták új műhelyt képviseltek az építészetben. Művészeti programjuk az egyszerűséget, a túlzott díszítéstől való tartózkodást vallotta. Szívesen települtek meg félreeső, világtól távoli, eldugott helyeken. Korai magyarországi kolostoraikból – Cikádor, Egres stb. – alig néhány töredék maradt fenn mindössze. Viszonylagos épségben vészelte át az évszázadokat a ciszterciták béalápátfalvi temploma, amely festői szépségű völgyben, a Bélkő hegység lábánál épült a 13. század első felében. A ciszterciták saját építőműhelyében világiak dolgoztak, ez a közösség végezte el a bencések számára is Pannonhalma, a régi bencés apátság újjáépítését (amelynek eredményeképpen sor kerülhetett 1224-ben Pannonhalmán a templom felszentelésére), továbbá Óbudán az 1220-as években eredetileg királyi várnak indult építkezést, amely épület később a királynéi vár funkcióját látta el.

A ciszterciták egy új építészeti stílust, a Burgundiából eredő kora gótikát terjesztették. A gótikus stílust a román stílus tömör monumentalitásának megtörése, az égre törő formák, a csúcsívek alkalmazása jellemzi. A burgundi kora gótika első magyarországi emlékeiként tarthatók továbbá számon a 13. század első felében épült kalocsai székesegyház, a Csák nemzetség vértesszentkereszti monostora, az ócsai templom, valamint az erdélyi Gyulafehérvár egyetlen viszonylagos épségben megmaradt Árpád-kori székesegyháza. A gyulafehérvári bazi-

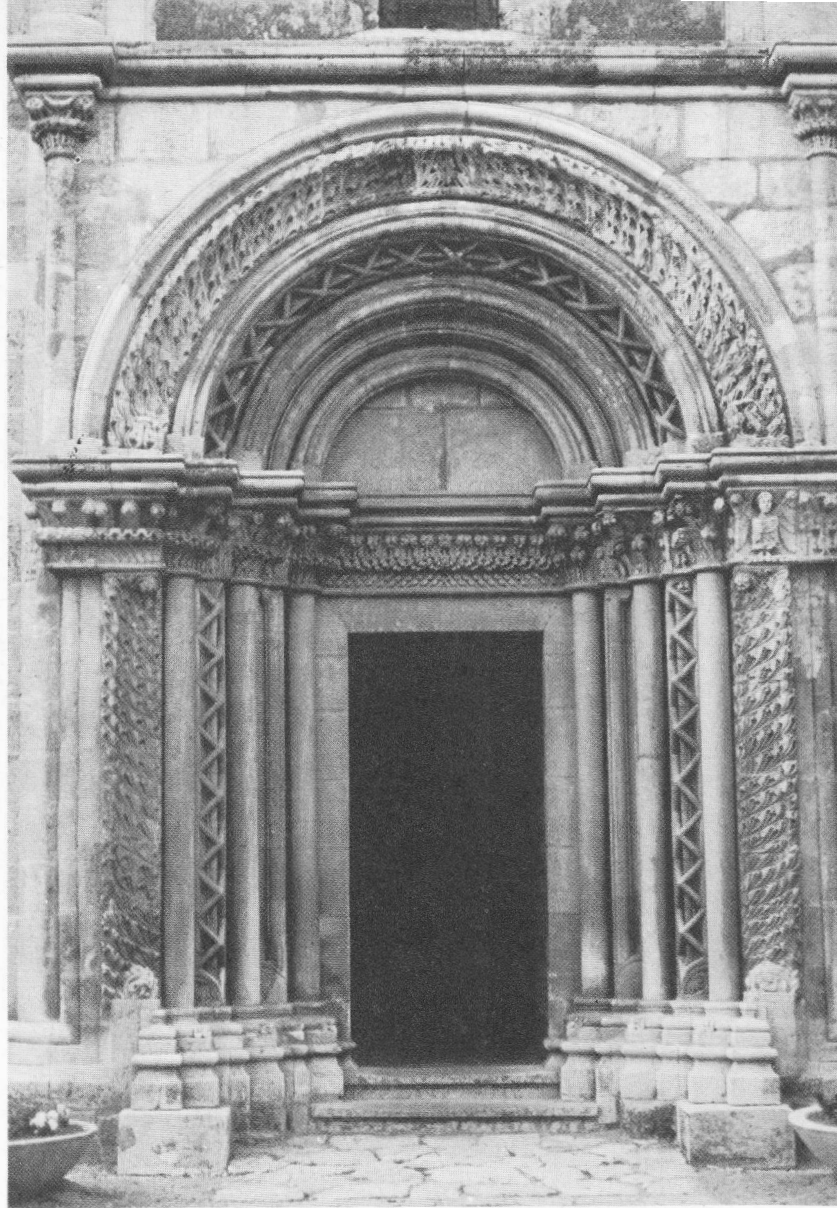

40. A bélapátfalvi templom

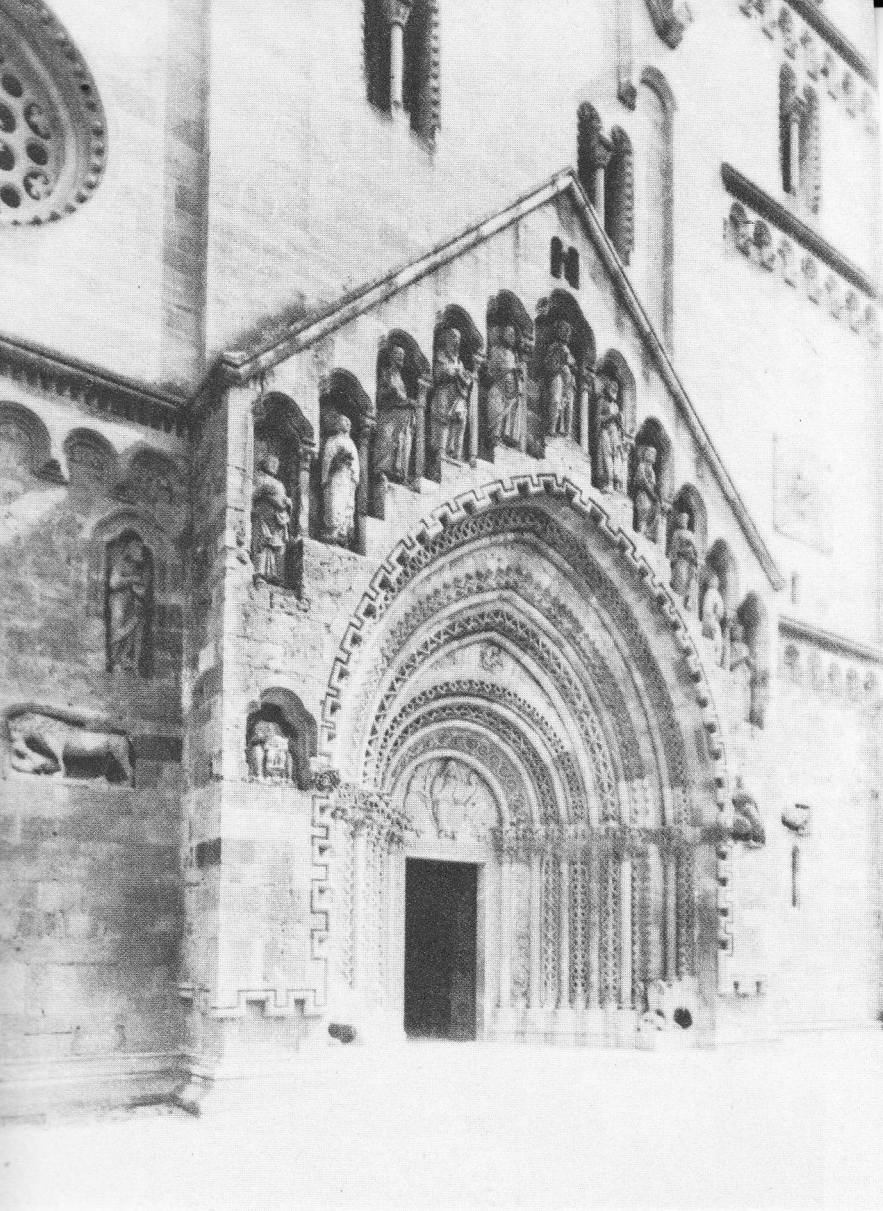
lika építése a 12. század végén kezdődött, a tatárjáráskor már teljesen készen állott, de – mint Rogerius leírja – a tatárjárás alkalmával a templom súlyos károkat szenvedett.

A 12–13. század fordulójától kezdve az építtetők sorában a világi magánnagybirtokosság is megjelenik a király és az egyház mellett. Nagy hatalmú világi előkelők a 12. század vége előtt is alapítottak saját monostort, mint a királlyá is lett Aba Sámuel Feldebrőn a 11. században, vagy a Csák nemzetség a vértesszentkereszti kolostort a 12. században. Általánosabb gyakorlattá azonban csak a 13. század elejétől válik, hogy a magukat úri nemzetségekbe szervező, a királyi birtokadományok révén meggazdagodó világi előkelők templom és kolostor építésére szánják el magukat. Ezek a nemzetségi (családi) monostorok bencés jellegűek, kevés számú hívő számára készültek. A nemzetségi monostorok korai csoportjához tartozik a boldvai bencés templom, amelynek kolostorában a Pray-kódexet – amely a *Halotti Beszédet* is tartalmazza – írták. E templom a 12. század végén román stílusban készült. Ugyancsak a század végén alapított az Ákos nemzetség Ákoson (ma: Acıř) kolostort és templomot a bencések számára.

A magyarországi nemzetségi templomok közül a legismeretebbek a Dunántúlon találhatók. A legkorábbi ezek közül a lébényi templom, amely 1213 körül már készen állott. A lébényi templom, amelyet a Győr nemzetség építtetett, a román stílus jegyeit őrzi, a zárt, súlyos összhatást. Lébényből egyenesen vezet az út a magyarországi román stílus káprázatos szépségű hazai emlékéhez, a jáki templomhoz. Amikor a jáki templom alapjait – 1220 táján – a Ják nemzetség megvetette, Magyarországon még a román stílus uralkodott. Már csak a boltozás volt hátra, amikor – minden bizonnyal a tatárjárás következtében – megszakadt a munka, s hosszabb szünet után csak 1250 körül folytatódott az építkezés. Amikor pedig a jáki templomot 1256-ban felszentelték, Magyarországon már terjedt a gótikus stílus. A templom kis dombra épült, kiemelkedő helyzete, magasba törő két tornya árasztja a monumentalitást. A jáki templom szobrászati díszítése sokkal gazdagabb a lé-

41. A lébényi templom déli kapuja

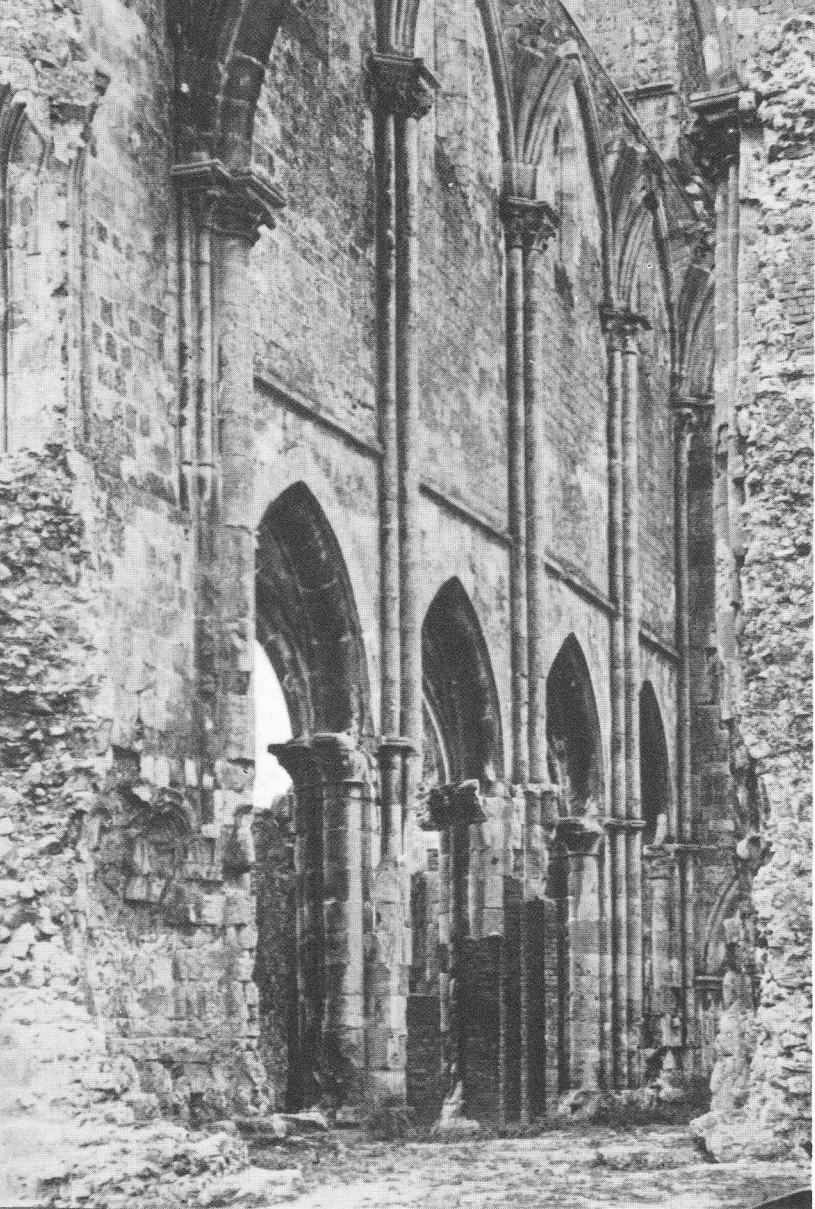

42. A jáki templom főkapuja

bényinél. A jáki templom gyöngyszeme a pompásan díszített, gazdagon faragott főkapu, amelyen a szobrász Krisztus és a 12 apostol közel életnagyságú szobrát is elhelyezte. A zsámbéki templom, bár valószínűleg a premontrei szerzetesek számára készült, csak kevéssé tér el a nemzetségi monostorok bencés típusától. Kapuja már gótikus jellegű.

A 13. században már – ha szerényebb igényekkel és még korántsem általános gyakorlatként – a kialakuló köznemesség, sőt a falu (vagy több falu együttesen) is jelentkezik építtetőként. E templomok általában nem három-, hanem csak egyhajósak, olykor kő helyett téglát alkalmaztak, díszítésük szegényes, stílusuk román jellegű. Megkapó egyszerűségével, a tájba simuló elhelyezésével a falusi templomok tipikus képviselője a 13. században épült egregyi templom. Ilyen templomok az ország számos pontján maradtak ránk: északon Nagyörzsöny, nyugaton Hidegség és CsempeSZkopács, keleten Csaroda temploma említhető példaként. A falusi templomok némelyikében – így pl. a hidegségiben – freskók is vannak.

A 13. század második fele sajátos átmeneti időszakot képviselt a magyarországi építészet történetében. A gótikus stílus – mint láttuk – már a 13. század első felében megjelent Magyarországon, de elterjedése a század második felére esik, arra az időszakra, amikor a falvak templomaik jó részét még továbbra is román stílusban építik. A gótika, amely a Magyarországon újonnan keletkezett társadalmi osztály, a polgárság szemléletét is kifejezi, első emlékeit inkább városokban és nem a világtól elzárt kies vidékeken hozta létre. Ez is magyarázza, hogy amíg a késő román vagy gótikába hajló román stílus 13. század közepére elkészült emlékei szinte teljes épségben maradtak ránk, addig a korai gótika városi emlékeinek leg-többje ma már csak romjaiból ismert. A magyarországi gótika a budai Várhegyen IV. Béla által alapított új királyi székhelyről indult el hódító útjára a 13. század közepét követően. Sorra épülnek Budán a gótika pazar emlékei: a várfallal körülvett város, a városban a Nagyboldogasszony-plébániatemplom (közismert nevén Mátyás-templom), a Mária Magdolna-

43. A zsámbéki templomrom

44. Az egregyi templom

45. A csarodai templom

templom, a domonkos kolostor Szent Miklós temploma, a ferencesek János evangélista kolostora, a Várhegyen talán már akkor a királyi vár, a Nyulak szigetén pedig a domonkos apácák kolostora. Az építkezésekben nagy szerepe van a 13. század elején alakult két kolduló rendnek, a domonkosoknak és a ferenceseknek. Budán építőműhelyt hoztak létre, amely alapja és irányt megszabó tényezője a magyar gótika későbbi fejlődésének. A IV. Béla felesége, Mária királyné által építtetett visegrádi várat budai kőfaragók és művészek díszíthették. Kapcsolata van a budai építkezésekkel a veszprémi domonkos apácák Katalin-zárdájának is.

A gótika a budai kezdeteket követően lassan terjedni kezdett országszerte. A budai gótika kisugárzása a pozsonyi ferences templom, amelyet IV. Béla, majd – Přemysl Otakar pusztítását követően – IV. László építtet. A soproni ferences templomot, amelyben a budai műhelynek is lehetett része, 1280-ban kezdték el építeni. A gótikus alapú cisztercita hagyományok utolsó számottevő emléke ez. A soproni ferences kolostor káptalanterme már a 14. század első évtizedeiben készült, az érett gótika pompás emléke ez a Magyarországon művészettörténetileg szinte egyedülálló, párját ritkító, erősen francia hatást mutató terem. A 13. század második felében a gyulafehérvári székesegyházat bizonyos pontjain gótikus stílusban újjáépítik. Az erdélyi Fogaras (ma: Făgăraș) melletti Kerc (ma: Cîrța) 1202-ben alapított cisztercita apátságának templomát a tatárjárást követően építették tiszta gótikus stílusban. A 13. század második felében a gyors ütemben folyó várépítések során gótikus lakótornyokat emeltek Lékán (ma: Lockenhaus), Visegrádon és másutt. A korai gótika falfestészetének néhány emlékét ismerjük Veszprémben és főleg Ócsán.

Az anyagi kultúra tárgykörébe tartozik az előkelők pompakedvelése. II. András király ezüsbölcst, ezüst fürdőkádat, aranyláncokat és ékszereket, bársony-, selyem- és finom posztóruhákat adott férjhez menő leányának, Erzsébetnek. A páncélt drágasága miatt csak a főemberek tudták megvásárolni. Az ékszerek mellett a gazdagságra utalnak a díszes ló-

46. Oszlopfő a soproni ferences kolostor káptalantermében

47. Királyok koronázási ezüstkeresztje

szerszámok, pl. ezüsből készült zablák. A kézmosó edényeket állat formában öntötték. A templom felszerelési tárgyai közé is értékes darabok tartozhattak: aranyozott kelyhek, bronz-füstölők, gyertyatartók.

A 13. századi Magyarország szellemi kultúráját a nagy tömegek írástudatlansága, ugyanakkor az írás lassú térhódítása határozta meg. A nép még a 13. században sem engedte feledésbe merülni azokat az epikus alkotásokat, amelyek a magyarság eredetmondáját, a honfoglalás és a kalandozások évszázadokkal korábbi eseményeit nagy szívóssággal őrizték. A 13. század eleji Anonymus a Bizánc elleni magyar kalandozások egyik 10. század közepi epizódját illetően így bizonyítja állításai igazát: „Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni.” A magyar krónika szerint a hét honfoglaló magyar vezér, „a kapitányok dalokat költöttek önmagukról, az evilági dicsőség okáért maguk közt énekelgették, hogy emlegessék nevüket, hogy ennek hallatára maradékuk hivalkodhassék a szomszédok és barátok között”. A magyar krónika azonban téved, nem a hét kapitány költött saját magáról hősi énekeket, hanem a későbbi korok énekmondói (igricei, regősei) egyes szám első személyben adták elő ezeket a népi alkotásokat. Az ősi epika erejére mutat, hogy a csodaszarvas-mondát, Hunor és Magor történetét csak Kézai Simon jegyezte le a 13. század végén. A krónikák azonban csupán töredékeit őrizhették meg az egykori gazdag epikus anyagnak, mindaz, ami nem volt összeegyeztethető a feudális uralkodó osztály érdekeivel (s nem kevés lehetett ilyen), az veszendőbe ment a népi epika termékei közül.

A 13. század szabad jogállású emberei (a nemesség különböző vagyoni helyzetű elemei, papok és mások) közül azok, akik tanúvallomást tettek 1276-ban Árpád-házi Margit szentté avatása perében, bizonyosságát adták saját – mai szemmel megdöbbentést kiváltó – szellemi szintjüknek. Legtöbbjük még

a saját maga vagy gyermeke születési évét, életkorát sem tudta pontosan meghatározni, hozzávetőleges becslést adtak (már megüli a fiú a lovat stb.), illetve többen körülbelüli számot tudtak mondani arról, hogy hány éves korukban érte az országot a tatárok 1241. évi támadása. Minden tanút tolmáccsal hallgattak ki (azaz magyarul vallottak), csupán egyetlen nemes – korábban követi szolgálatot teljesített – tett latin nyelvű tanúvallomást.

A magyarországi iskolázás főleg a 13. század első felében még alacsony szinten állt, Magyarországon csak elemi szintű – nyelvtani, szónoklással kapcsolatos és logikai – ismeretekre lehetett szert tenni. Magasabb műveltséget csak külföldi iskolák adtak, mindenekelőtt a párizsi főiskola. A 12. század második felében számos magyarországi diák – köztük feltehetően a történetíró Anonymus is – a párizsi iskolában tanult, s ezek onnan hazatérve a királyi udvarban hasznosították ismereteiket. A 13. század második felében már állt a veszprémi iskola, amely magasabb szintű képzést adott, persze a párizsi főiskola nivóját korántsem érte el. A veszprémi iskola azonban áldozatul esett Veszprém városa ama barbár feldúlásának, amelyet 1276-ban Csák nembeli Péter követett el. A korszak papi végrendeletei arról vallanak, hogy a papoknak birtokokon, ékszereken kívül könyveik is voltak, s azok aligha képviseltek az előbbieknél kisebb értéket, hiszen a 13. század könyve, a kódex kézzel írott, gazdagon díszített művészi alkotás volt.

Az írásbeliség elterjedése szempontjából nagy jelentőségű, hogy III. Béla király 1181-ben elrendelte az ügyek írásba foglalását. Idézzük III. Béla szavait: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében s az idő előrehaladásával a letűnt dolgok emlékezetét könnyen elragadja a feledés, illő az írás erejével megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás között megállapodtak. Hogy ez az írás segítségével és alkalmas férfiak tanúbizonyságával sérthetetlenül és szilárdan megmaradjon, azért én, Béla, Magyarország dicső királya megfontoltan és királyi méltóságomnak jövőjéről is gondoskodva – nehogy bármilyen, az én személyem előtt megtárgyalt

és megvitatott ügy feledésbe merüljön – szükségesnek tartottam, hogy minden, az én felséges személyem jelenlétében előadott dolog az írás bizonyosságával erősíttessék meg.” E rendelkezés hatása, az írásbeliség térhódítása tükröződik abban, hogy amíg III. Béla uralkodásának 24 éve alatt 50 királyi oklevél szövege vagy említése maradt ránk, addig II. András 30 éve alatt mintegy 350, IV. Béla 35 éve alatt megközelítően 1150, 1V. László 18 éve alatt pedig kerekén számítva 1350 királyi oklevél. Ugyancsak III. Béla tette a királyi egyházakat a jogi írásbeliség vidéki központjaivá, hiteleshelyekké, felruházva őket az oklevél-kiállítás jogával. Rohamosan fejlődött a levelezés is a 13. században, mind a levelek száma ugrás-szerűen megnőtt, mind a levelek tematikája, a levelezők köre szélesedett.

Nagyot haladt előre a 13. századi Magyarországon a történeti írásbeliség is. A 13. század első évtizedeiben írhatta munkáját a P. kezdőbetűs, ismeretlen nevű (a szakirodalomban és a köznapi használatban Anonymus, vagyis Névtelen megjelöléssel illetett) szerző. Bevezetőjében arra utal Anonymus, hogy iskolatársával, N.-nel, akinek munkáját ajánlotta, együtt olvasgatták a trójai történetet, s ezt és a görögök háborúit Anonymus meg is írta. Nem alaptalan az a feltevés, hogy talán már a 12–13. század fordulóján magyar nyelven is készült *Trója-regény* és *Nagy Sándor-regény*. A korabeli magyar névadásban mindenesetre bizonyítékra talál az a tétel, hogy Magyarországon ismert volt a trójai és a lovagi mondakör, hiszen ilyen nevekkal találkozhatunk a 13. századi előkelők között: Achilles (Ehellős), Hector, Paris, Priamus (Perjámos), Helena, Sándor, Fülöp, Lancelot, Tristan, Oliver, Roland.

Anonymus latin nyelvű gesztája a magyarok eredetének, honfoglalásának és kalandozásának regényes története, amelynek forrásértéke inkább a szerző korára, a 13. század elejére, mintsem a magyar előidőkre vall. Anonymusnak azonban a régmúltra vonatkozó megjegyzéseit nem lehet megfosztani minden forrásértéküktől, mert gazdagon merített népi énekek szóbeli anyagából és az úri nemzetségek történelmi hagyomá-

nyaiból, s ezek a régi idők számos hiteles elemét megőrizheték. A legújabb kutatások valószínűvé teszik, hogy Anonymus gesztáját a 13. század elején erőre kapó nagyurak érdekében írta, s azt kívánta bizonyítani, hogy a saját korában élő előkelők ősei vérük hullásával foglalták el az országot, s harci szolgálataik elismeréseképpen kaptak Árpád vezértől kiterjedt adományokat. Anonymus kora számos kérdését a honfoglalás időszakába visszavetítve belefoglalja gesztájába. Így Árpád vezérrel egész vármegyét adományoztat, a hét magyar vezér híres vérszerződésébe pedig a következő, tisztán nagyúri érdekeket kifejező szöveget fogalmazta bele: „azok a fejedelmi személyek, akik a tulajdon szabad akaratukból választották Álmost urukká, sem ők maguk, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből”. Anonymus a magyar őstörténetet a mesés Szkítia területére helyezi, amivel arról tesz tanúbizonyságot, hogy nem rendelkezett ismeretekkel a keleti magyarság létét illetően. Ezzel szemben egy feltételezett geszt a 13. század 30-as éveiben a magyar domonkosok keletkutatásának eredményeire épített, a jelekből ítélve korszerű képet rajzolt a magyar őstörténet színteréről, és hírt adott a keleti magyarokról is.

Minden bizonnyal V. István rövid uralkodása alatt elkezdett az a krónika, amelynek írását több kutatónk Ákos mesternek tulajdonítja. Ez a krónika sem saját korának eseményeit írta le, hanem tárgyát illetően a régmúltba nyúlt vissza, hogy így szóljon saját korához. Ez a krónikás az Anonymus nyitotta vonalon haladt tovább, s míg Anonymus a 13. század eleji előkelők történetírója volt, ez a bárókká alakult és tartományurakká fejlődött nagyurak történeti igényeinek ad hangot. Nála már nem Árpád adományoz földet a többi honfoglaló vezérnek, hanem a többi nemzetségek is eredetre egyenlők az Árpádokkal, s tetszésük szerint szereztek maguknak szálláshelyet. Felháborodik e krónikás akkor, amikor korábbi kódexben nem találta a hét honfoglaló vezér között azt az Ákos, Bor és Aba nemzetséget, amely nemzetségek a nagy hatalmú Erney bánt, a királyné ellen összeesküvő Bánk bánt és a királyi

trónra is eljutott Aba Sámuel t adták a magyar történelemnek. Ez a szerző már a legtöbb tartományúri család elődjének helyet követel a honfoglalók között.

E krónikás felfogásának ellenhatásaként keletkezett az 1283 körüli években Kézai Simon krónikája. Kézai dolgozza ki a hun és a magyar nép azonosságának – történetileg egyébként téves – tételét, s ilyen módon a hun történetet, Attila históriáját a magyar történet szerves részeként kezeli. Kézai krónikáját IV. László kora és politikája ihlette, a kunok között szívesen időző és a kereszténység érdekeivel mit sem számoló királyé. Maga Kézai IV. László történeti előképét Attilában, a pogány, a pápa ellen támadó, az isten ostora szerepét a keresztény népek ellenében eljátszó hun uralkodóban látta. Imponált Kézai-nak Attila kora az erős központi hatalom miatt is, amelyet a szerző szívesen látott volna László udvarában, hogy széles társadalmi összefogással az erőskezü király háttérbe szoríthassa a tartományurakat. Messze túllépte kora történetírásának érdeklődési körét Kézai akkor, amikor munkája függelékeként megkísérelt társadalomtörténeti problémákkal foglalkozni, választ találni olyan kérdésekre, mint a szolgaság eredete vagy a várjobbágyok származása.

Kézai pogányos felfogása kiváltotta az egyház támadását. Lodomér esztergomi érsek környezetében készült az 1280-as évek vége felé *István király verses históriája*, amely – a keresztény szemléletnek megfelelően – kizárja a magyar történelemből a pogány magyarok Szent István előtti történetét, s Attila helyett az egyház által szentté avatott István királyt állítja a hívek elé követendő példaként. Idézzük a verses história egy strófáját magyar fordításban:

„Mert míg Attilát uralta
a magyar fejedelmeül,
s zsarnok törvénye volt rajta,
– dühögött hitetlenül.
Amint István lett királya,
a kegyetlenség legott

– még a szót is átformálja! –
kegyességgé változott.”

Gerézdi Rabán fordítása

Az 1241–1242. évi tatárjárásról két fontos egykorú munka készült. Az egyik latin nyelvű vers, a középkori magyarországi latin nyelvű irodalom első jelentékeny verse, amelyet egy szerzetes írt 1242-ben a Dalmáciában tartózkodó király környezetében. A vers drámai erővel ecseteli a Magyarországot ért súlyos csapást (a „magyar nép végromlását” – mint írja), de nem elégszik meg a megrázó képek megrajzolásával, hanem okát is próbálja adni a szörnyű pusztulásnak, s ezt a mérhetetlen bűnökért isten büntetésének tekinti. Idézzük a *Siralomének a tatárdúlta Magyarországról* néhány strófáját magyar fordításban, ahol a magyarok (a magyar előkelők) bűneit ostromozza:

„Durvák voltak és kevélyek,
Törvényt vakmerőn szegének,
Hamis tanúk, esküszegők,
Pogány Epikur követők,
Lator, torkos, léha had.

Vendégeket fosztogató,
Özvegyeket sanyargató,
Szegény embert elzaklató,
Árva vagyont elsikkasztó,
Eltiporva szent jogot.

Öltözetben fényelegtek,
Piperében hetykélkedtek,
Fennhéjázni, csak ezt tudtak,
A gyönyörben úszva-úsztak,
Hamis nyelvük hazudott.”

Hegedűs István fordítása

Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy mennyire összecseng ezzel a tatárjárásról készült másik, prózai munka, Rogerius *Síralmas éneke*, amelyből fentebb, a tatárjárás eseményeinek tárgyalásakor hosszú részleteket idéztünk. Rogerius latin prózája 1243 táján készült, személyes élményekre támaszkodó, a tatár pusztítást megrázó erővel ábrázoló írás ez, amelyet magas szintre emel Rogerius történetírói módszere. A szerző oknyomozó módszert alkalmaz, nem elégszik meg a felszíni okokkal, hanem a mélyebben fekvő, gazdasági-társadalmi viszonyok bemutatására törekszik. Rogerius gesztája magas irodalmi igényű, kora magyar történetírásának színvonala fölé emelkedő összegzése egyetlen év tragikus eseményeinek Magyarország.

A 12–13. század fordulója körüli években készült az első összefüggő magyar nyelvemlék, a *Halotti Beszéd*, amely egy latin nyelvű temetési beszéd fordítása. Rendkívül becses emléke ez a magyarországi művelődésnek, mert képet ad a magyar nyelv helyzetéről, állapotáról a 13. század elején. A következőkben bemutatjuk a *Halotti Beszéd* egy kis részét eredeti – szakkörökben nem vitától mentes – olvasata és mai értelmezés szerint (az *ë* betű a zártan ejtett *e* hangot jelöli):

„Szerelmes brátim! Vimágygyomuk ez szëgin embër lilkiért, kit ùr ez nopun ez homusvilág timnücébeleül menté, kinek ez nopun testét tümettyük, hugy ùr üüt këgyilméhel Ábraám, Izsák, Jákob kebelében helyëszjë, hugy bírságnop jutvá mënd üü szentii és ünüttei küzikün jou feléül jokhtotnia ileszjë üüt. És tiü bennetük!”

„Szerelmes barátaim! Imádkozzunk e szegény ember lelkéért, kit az úr e napon e hamis világ tömlöcéből kimentett, kinek e napon testét temetjük, hogy az úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helyezze, hogy az ítéletnap eljövén az ő minden szentjei és felemelkedettei (választottai) közé jobb felől való odaiktatás végett felélessze őt. És tibenneteket is!”

A *Halotti Beszéd*et mintegy száz évvel követi a következő

atiatue feleym 7 umtuchel. Sermo sup sepaichrum.
 me yogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc. Menyi milostben
 terumteve cleve nuv isemucit adimur. es odura vola neki
 paradisiunt ha-oa. f s'mend paradisiunt uolov gumlacum
 munda neki eluc. Heon tiluta wt ig fa gumlec tvl. Ge
 munda neki merer nu eneye. ysa ka nopun emdul oz gumls
 tvl. haladne halalaal bolz. hadlana choltat terumteve isten
 tvl. ge feledeve. Engede urdung intervine. es ever oz tiluv
 gumls tvl. es oz gumlsben halatur ever. es oz gumlsnee vvl
 keleruv vola vize. hug turehucit inge 7 ocozia vola.
 Num heon muga nec. ge mend w fouanee halatur ever.
 Horogu ver isten. es vereve wt ez muncas vilagbele. es leyn
 haladne es puculace feze. es mend w nemenee. kie oz ve.
 my vogmuc. hug es tiv latine s'umtuchel. isti es mui
 igt ember mulchoria ez vermar. ysi mend oz eluz iarov
 vogmuc. Vimaggue urome isten kegimur ex lelic er. hug
 iorgosfan w neki. es kegiggen. es bulscassa mend w bunet.
 s'vimaggue sien aebkan marit. es bovduz michael archangelt.
 es mend angel^{er}. hug umaggonoc ererte. es vimaggue
 siem peter uror. kanez odur homlin ovdoua. es kermie.
 hug ova mend w bunet. es vimaggue mend s'entueit.
 hug legenez neki seged urome scie cleit. hug isten iv u
 madlaguema bulscassa w bunet. es oboduia wt urdung
 idetui tvl. es pucul kan-ozia tvl. es veresse wt paradisi
 nugimabeli. es oggun neki munda uruzagbele uror. es
 mend iorben rezer. es kallatue uromeluz elurimul. krl.

Seerelmes biatym umag^{omue}gue ex segin ember luku er.
 kie vrez nopun ex homul vilag rimucebelevl meire.
 kanez ex nopun restet rumerive. hug ur uvr kegimibel
 abram. ysaie. iacob. kebeleben helherie. hug birsignop
 ivrua mend v s'entri es unirei cuzicun iov
 felevl iochroema vlexe vvr. es tybennietue. clamare ur.

Opime nollis fies km dei mra. hic faciat sacerdos smone pto.
 quanta gra dñi est! gratificaverit p'mum adam patre
 m'm. si diabolo suaderet dñi peccare. quid sibi q' dñi fuit
 posterus rē p'merunt. ecce f'ci videris oculis nostris!

összefüggő magyar nyelvemlék, az *Ómagyar Mária Siralom*, az első magyar nyelvű vers. Latin nyelvű himnusz nyomán készült 1300 táján, jól tükrözi a magyar nyelv fejlődését a *Halotti Beszéd* óta eltelt évtizedek alatt. Mint irodalmi alkotás számos költői erénnyel ékeskedik. Ízelítőül bemutatjuk egy rövid részét eredeti – több ponton vitatott – olvasata és mai értelmezés szerint:

„Ó én ézës urodum,
 Ëggyen így fiodum!
 Sírou anyát tekiüncsed,
 Buabeleül kinyúhhad!

„Ó én édes uracskám,
 Egyetlen egy fiacskám!
 Síró anyát tekintsed,
 Bújából kinyújtsad
 (kihúzzad)!

Szēmēm könnyüel árad,
 Ën junhum buol fárad.
 Te vériüd hullottya
 Ën junhum olélottya.

Szemem könnytől árad,
 Ën keblem bútól fárad.
 Te véred hullása
 Ën keblem alélása.

Világ világa,
 Virágnak virága!
 Keserüen kízzatul,
 Vos szégekkel veretül.

Világ világa,
 Virágnak virága!
 Keservesen kízzatul,
 Vas szegekkel veretel.

Kegyüggyetük fionnok,
 Ne légy kegyülm mogomnok,

Kegyelvezzetek fiamnak,
 Ne legyen kegyelem
 magamnak,

Ovogy halál kíndaal,
 Anyát ézës fiáal
 Ëgyembelü ülljétük!”

Avagy halál kínjával,
 Anyát édes fiával
 Egyetemben öljétek!”

Bármennyi szép eredményt is mutatott fel a 13. század szellemi kultúrája, nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben a században még a szellemi műveltség, az írás az egyház monopó-

liuma, egyaránt pap volt Anonymus és Rogerius, Kézai Simon és az *Ómagyar Mária Siralom* szerzője, és az egyházat szolgálta a többi ismert és ismeretlen alkotó művész és történetíró is. A következő század kulturális fejlődésének kétségtelenül legjelentősebb eredménye a világi értelmiség megjelenése, az egyház kulturális monopóliumának megtörése lesz.

Kitekintés

Ez a könyv az Árpádok állama bomlásának folyamatát kísérte nyomon a 13. században. A hanyatlást jól érzékelteti, ha idézzük az 1147-ben a II. keresztes hadjárat alkalmából Magyarországon járt Freisingi Ottó tudósítását a 12. század közepi magyar királyi hatalom helyzetéről: „Fejedelmüknek pedig (a magyarok) valamennyien úgy engedelmeskednek, hogy mindegyik bűnnek tartja nemcsak nyílt ellentmondással megharagítani, hanem még titkos suttogással is megsérteni. Innen ered, hogy bár az említett ország hetven vagy több megyére van osztva, minden jövedelemből a haszon kétharmad része a királyi kincstárt illeti meg, csak egyharmad az ispáné, és oly nagy területen a királyon kívül senki sem mer pénzt verni vagy vámot szedni. Ha valaki az ispánok sorából a királyt bármily kisebb dologgal is megsértené, vagy ha ezzel csak igazságtalanul vádolták is, bármily alacsony sorsú az udvartól küldött szolga, vegyék bár őt csatlósai körül, egyedül megragadja, bilincsbe veri, s különböző kínzásokra elhurcolja. A fejedelem nem kér, mint nálunk szokásos, az egyenlő rangúak által ítéletet, a vádlottnak nem engedik meg a védekezést, hanem a fejedelem pusztá akaratát tartja mindenki igazságosnak. Ha pedig valamikor a fejedelem sereget akar vezetni, mindnyájan ellentmondás nélkül mintegy egy testbe egyesülnek.” A feudális szétagolódás előrehaladott viszonyai közepette felnőtt Freisingi Ottó joggal csodálkozhatott a magyar király szokatlanul erős hatalmán, amelyet ilyen korlátlan méretűre rajzolatott a valós helyzeten túlmenően a német állapotokhoz való viszonyítás is.

A 13. század folyamán ez a viszonylag erős királyi hatalom rohamosan hanyatlott. A felszínen jól látható tünetei vannak e folyamatnak: Gertrúd királyné megölése, a király iránti engedelmesség megtagadása, az ország dinasztikus megosztása, Béla macsói és boszniai herceg meggyilkolása, IV. László és III. András királyok többszöri fogsága, végül pedig az Anjou-dinasztiából származó Martell Károly, illetve Károly Róbert személyében trónkövetelő felléptetése. Merő véletlen, hogy az Árpád-ház férfiágon éppen akkor halt ki, amikor a széthulás közelébe jutott az Árpádok állama. A magyar állam – amelyet a 13. században az Árpádok uralma jellemez – nem dinasztiája kihalása miatt jutott a szakadék szélére. III. András még élt, egészséges volt, amikor már Magyarország területén tartózkodott, s nyíltan a magyar királyi koronára tört az Anjouk trónjelöltje, a pápa és Nápoly támogatását élvező Károly Róbert. Fegyveres összecsapásuk – és talán az Árpádok dinasztiájának tróntól való erőszakos megfosztása, detronizálása – a küszöbön állt.

Annál kevésbé lehet az Árpád-dinasztia férfiági kihalásával kapcsolatba hozni a magyar állam bomlását, mivel az állam meggyengülését jelző, lehanyatlását sejtető tünetek már évtizedekkel a dinasztia kihalása előtt jelentkeztek, akkor, amikor még számos ágon hajtott új sarjakat az Árpádok családfája. Az állam bomlását végső fokon egy olyan folyamat készítette elő és valósította meg, amely a gazdasági alapon bekövetkezett szerkezeti arányváltozással volt kapcsolatos, nevezetesen azzal, hogy mindinkább csökkent a királyi birtok túlsúlya, s majd a 13. század második felében ezt a túlsúlyt a királyi birtokállomány rovására a nagybirtok – főleg pedig a világi magán-nagybirtok – túlsúlya váltotta fel. Amíg tehát a 12. század közepén a magyar király viszonylag erős, Freisingi Ottó által szinte korlátlanul ábrázolt hatalma a királyi birtok abszolút mértékű túlsúlyán alapult, a királyi tekintélynek a végeláthatatlan birtokok adtak nyomatékot, addig a 13. század végén a bárói, illetve tartományúri erőfölény a bárói birtokok minden más birtokkal szembeni túlsúlyán jött létre. Tévedés lenne

azonban arra gondolni, hogy a birtokarányokban bekövetkező eme eltolódást viszont az egyes királyok féktelen adományai, azaz adományozó kedve okozták. Ez nem egyes királyok tettségétől és kedvétől függött. IV. Béla példája, a tatárjárás tragédiája jól mutatja, hogy a 13. század magyar uralkodója egyszerűen nem tehetette meg, hogy ne adományozzon birtokot. Azt mondhatjuk tehát: ha formálisan a király is adományozta a javadalmat, és formálisan ő is állíttatta ki az adományról szóló oklevelet, magát az adományt a megadományozott csikarta ki hol támogatása megadásával, hol segítő karja és kardja megvonásával, hol pedig ennek más fejedelem számára történő felajánlásával. Olyan törvényszerű, az egyes szereplők akaratától független folyamat játszódik le a szemünk előtt a 13. században, amelyet egyes királyok politikája – pl. IV. Béla birtokvisszavétele – lassított, másoké – így IV. László egyensúlyt teremteni akaró politikája – gyorsított ugyan, de alapvetően megváltoztatni nem tudott. A 13. századi Magyarország a még 12. század végi, 1193. évi modrusi megyeadománytól egyenes úton haladt afelé, hogy az arisztokrácia egy vármegye birtoklásától magának az országnak a birtoklásáig jusson el.

A természeti gazdálkodás viszonyai, a gazdasági önellátás azt jelentette, hogy a földbirtokos már a legkorábbi időkben – ám ekkor még a királyi hatalommal osztozva – állami funkciókat látott el, erőszakot gyakorolt népei felett, szolgáltatásokat követelt tőlük, ítélkezett ügyeikben. Amiként megnőttek birtokai, úgy terebélyesedett állami funkciókat gyakorló jogköre is. Hol adomány formájában nyert el bizonyos állami jogokat a királytól, hol erőszakkal, az ököljog alapján kisajátította ezeket. Freisingi Ottó még csodálkozott azon, hogy a 12. század közepén e nagy országban a királyon kívül senki nem mer pénzt verni vagy vámot szedni. A 13–14. század fordulójának német utazója már e vonatkozásokon nem ütközött volna meg: a tartományurak közül Šubic Pál is és a Kőszegiek is vertek pénzt, a vámok szedése pedig megszokott dologgá vált a bárók számára. Csak kiragadott példákat idézve: mind az Abák, mind a Babonicok több vám- és harmincadhelyet

létesítettek királyi jóváhagyás nélkül, illetve számos királyi vámot foglaltak el, így pl. Šubić Pál a zárai tengeri kikötő vámját, Babonić János pedig a 14. század elején a szlavón bánságban gyakorolt királyi joghatóságára hivatkozva adományoz vámszedési jogot egyik hívének. Az is feltűnt Freisingi Ottónak, hogy a hadat vezető királyt a magyarok egyetemlegesen támogatták. Alig egy évszázad múlva Rogerius azonban már nem ezt tapasztalta a tatárok betörésekor, hanem az előkelők ama óhaját, hogy a király vereséget szenvedjen, s ennek megfelelően segítették, illetve éppen nem segítették ezek az előkelők a királyt. A későbbi belháborúk királyi kudarcai – akár a Kőszegiek, akár a Csákok elleni sikertelen katonai akciók – mutatják, hogy már messze tűntek azok az idők, amikor a király egyetlen mozdulatára egy ország egységesen kelt hadra. Mily távol van egymástól a 12. század közepi és a 13. század végi helyzet az ispáni hűség vonatkozásában is. Freisingi Ottó korában az ispán még kisebb ügyben sem merte királyát megsérteni, a tartományurak időszakában pedig végeláthatatlan sorozatban követtek el a bárók – jobbára büntetlenül maradt – felségsértéseket uralkodójuk ellen. A 12. század közepén a megyék jövedelmének kétharmada a királyt illette, s az ispánt csak egyharmada, de már az 1222. évi Aranybulla egyik cikkelye azt volt kénytelen megfogalmazni, hogy „az ispánok csupán ispáni tisztük jövedelmével éljenek, egyebeket, amelyek a királyt illetik, tudniillik . . . a várak jövedelmének kétharmad részét, a király bírja”. Később pedig a várak, várföldek és vármegyék eladományozásával, illetve vármegyényi nagyságú területek bárói kisajátításával a királyi magánbirtokok jövedelme enyészett el.

A magyar államot a 14. század elején számos körülmény megmentette azonban a teljes széthullástól, illetve a tartós széttagolódástól. Ezek sorában a legfontosabb az a körülmény volt, hogy a 13. század közepén Magyarországon megjelentek az árutermelés és a pénzgazdálkodás elemei, városok jöttek létre, piacok alakultak, virágzásnak indult a kereskedelem. Ez a gazdasági változás az önellátáson alapuló naturális gaz-

dálkodási rendszer korlátlan uralmának végét jelentette, egy-szersmind végét annak a lehetőségnek is, hogy a gazdaságilag önellátó egységek politikailag is önállókká szervezhetők legyenek. Érdekes – a gazdasági alap elsődlegességével és nagymértékben emberi akaratoktól független (spontán) fejlődésével magyarázható – jelenség, hogy miközben Magyarország a 13. század második felében politikailag mind mélyebbre jutott a feudális szétagolódás, az állami bomlás terén, már ekkor diadalmasan törtek előre az árutermelésnek és a pénzgazdálkodásnak a gazdasági alapban növekvő ama elemei, amelyek megakasztották a szétagolódás és bomlás politikai folyamatát. Nem szabad elfelejtenünk tehát, hogy az állam hanyatlása mögött a gazdasági élet dinamikus fejlődése húzódik meg: a 13. század termi meg Magyarországon a társadalmi munkamegosztást, ezzel együtt az igazi, európai értelemben vett várost, e század teszi meghatározó jelentőségűvé a földművelést az állattartással szemben, s honosít meg új agrártechnikát, hogy az ennek eredményeképpen megnövekvő terméschozámok hozzájáruljanak a már korábban is lakott területeken a településhálózat kiterjedéséhez, az eddig lakatlan vidékeken pedig a faluhálózat alapjainak megvetéséhez. Az állam 13. századi szétagolódása végső fokon a természeti gazdálkodás uralmában gyökerezett, az ezen a gazdálkodási rendszeren belül támadt rések magának az állami szétagolódásnak az alapjait repesztették meg. A kézműipar, a mezőgazdaság felesleget termelt, a kereskedelem megeremtette az összekötést az ország egymástól távol fekvő, korábban egymással semmi kapcsolatban nem levő vidékei, tájegységei között. Az új gazdasági alap az ország egységét és nem megosztottságát követelte meg.

A 14. század elején – a tartományurakat kivéve – minden társadalmi csoport, réteg és osztály érdekeltté vált az állam széthullási folyamata feltartóztatásában és az állam megerősítésében. Kiderült ugyanis, hogy a tartományurak részállama – a Subitok, a Kőszegiek, a Csákok, az Abák, a Borsák, a Kánok és a többiek kiskirálysága – nem képes elejét venni a pa-

rasztoz földfoglaló mozgalmainak, a nemesi megyébe való behatolási kísérleteinek, egyáltalán nem tudja erőszakszervezet jellegéből adódó feladatait az uralkodó osztály egésze, a kizsákmányolás biztonsága érdekében ellátni. Ezért a tartományúri hatalom megdöntése, a tartományi részállamok szétzúzása egységesen érdeke volt az uralkodó osztály egészének. Emellett a nemesek lazítani akartak az őket a tartományurakhoz kötő szoros szálakon, és saját érdekükben visszakíváncoztak a király sokkal lazább függést jelentő familiájába. A 14. század elején visszájára fordult az a 13. századi folyamat, amelynek során a köznemesek tömegei kényszerültek a bárók hűbéri függésébe, most a köznemesek kíváznak a bárói, főleg tartományúri fennhatóság kötelékéből, és a királyhoz csatlakoznak, nemcsak politikailag, hanem katonailag is támogatják az uralkodót. Érdeke volt az egyháznak is a tartományúri hatalom felszámolása és a királyi hatalom erősítése, hiszen a leghatalmasabb bárók teljesen kisajátították maguknak a magyarországi egyházakat, a főpapi méltóságokat híveiknek adták, az egyházak jövedelmeit a maguk számára hajtották be. A békés termelőmunka feltételeinek biztosítása, az utak és földek, városok és falvak, piacok és vámok biztonsága egyaránt fontos volt a polgárságnak, a kereskedőknek és a jobbágyság különböző, agrártermelést vagy árukereskedelmet folytató csoportjainak.

A király számára a tartományurak visszaszorítása, részállamuk széttrése egyébként is csak az árutermelés és pénzgazdálkodás teremtette új gazdasági alapon volt lehetséges, hiszen többé magyar király reálisan nem gondolhatott arra, hogy mindazokat az egykori királyi birtokokat visszavegye az egyházaktól, báróktól és nemesektől, amelyeket a 13. századi uralkodók eladományoztak. A királyi hatalom tehát végső fokon szükségszerűen lemondott arról, hogy többé a királyi magánbirtokokra építsen. Éppen az árutermelés és pénzgazdálkodás elemeinek megjelenése, majd lassú fejlődése megteremtette a lehetőséget arra, hogy a király az államháztartás alapjait magánbirtokai helyett a királyi méltóság jogán beszedett jöve-

delmekre építse. Ez az a regále-gazdálkodás, amelyet már a 13. század első évtizedeiben II. András törekedett bevezetni, de a gazdasági viszonyok akkori fejletlensége miatt kísérlete nem járhatott eredménnyel. Száz évvel II. András próbálkozása után – immár a megváltozott gazdasági körülmények közepette – a király a biztos siker reményében alapozhatott a regále-politikára, juthatott tehát – a visszaszorult terjedelmű királyi magánbirtokok ellenére is – az egész ország területéről megnövekedett bevételekhez, méghozzá egyre inkább pénzben és nem terményben befolyó jövedelmekhez.

Végezetül, de nem utolsósorban mindezen társadalmi és politikai programok megvalósításához erőskezű, határozott uralkodó kellett. Károly Róbert ilyennek bizonyult. A tizenéves ifjú a 14. század első évtizedében átvészelte a ténylegesen király nélküli kor (interregnum) súlyos, olykor számára is megalázó eseményeket hordozó tehertételeit, s Václav (Vencel) és Ottó árnyékkirálysága után egyedül maradt a porondon. 20 éves Károly Róbert, amikor 1308-ban királlyá koronázták. 1312-ben a rozgonyi (ma: Rozhanovce) csatában első ízben aratott komoly katonai győzelmet egy tartományuraság, a Csák Máté által támogatott Aba Amadé, illetve fiai serege ellen. Ezt követően szívós harcban, ügyes diplomáciával sorra morzsolja fel a tartományurak kiskirályságait. Szimbolikus jelentőségű, hogy 1323-ban az ország székhelye – a század elején új fővárossá vált, a tartományurak által kevésbé fenyegetett – Temesvárról visszakerült Budára. Az Árpádok államának romjain új állam épült fel, új gazdasági bázison alapuló, új gazdasági politikát folytató, új dinasztia élén hordozó feudális állam: az Anjouk állama.

Irodalom

A XIII. század magyar történetének máig legrészletesebb, de inkább csak eseménymenetet adó feldolgozását *Pauler Gyula* írta meg: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II. kötet. Bp. (első kiadás: 1893.; második kiadás: 1899.). A XIII. századi Magyarország történetét számos modern, marxista szemléletű összefoglalás tárgyalja, így *Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György*: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig*. Egyetemi tankönyv. Bp., 1961.; *Elekes Lajos*: *A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig*. Bp., 1964.; *Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Székely György* (szerk.): *Magyarország története*, I. kötet. Bp. (első kiadás: 1964.; utolsó, harmadik kiadás: 1971.). A XIII. századi Európa történetére összefoglalóan I. *Világtörténet*, III. kötet. Bp., 1963.

Számos XIII. századi forrást tartalmaznak magyar fordításban az alábbi kiadványok: *Lederer Emma* (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához* I. rész. Bp., 1964.; *Történelmi olvasókönyv* II. kötet. Bp., 1962.; *Makkai László–Mezey László*: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Nemzeti Könyvtár Levelestár. Bp., 1960.; *Beér János–Csizmadia Andor*: *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949*. Nemzeti Könyvtár Történelem. Bp., 1966.; *Györffy György*: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Nemzeti Könyvtár Történelem. Bp., 1958. (Anonymus gesztájának teljes szövege); *Hodinka Antal*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp., 1916.; *Györffy György*: *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. Nemzeti Könyvtár Művelődéstörténet. Bp., 1965.; *Szabó Károly*: *Magyarország történetének forrásai. Pest, 1860–1865*. (Rogerius gesztájának, Kézai Simon krónikájának teljes szövege); *Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságaikról*. Ford.: *Geréb László*. Magyar Helikon, 1971.

A XIII. század magyar királyai közül kettőről készült életrajz, mindkettő még a múlt században: *Wertner Mór: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán.* Történeti, nép- és földrajzi könyvtár, LV. kötet. Temesvár, 1893.; *Szabó Károly: Kun László 1272–1290.* Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1886. Az Árpád-dinasztia családi históriáját l. *Wertner Mór: Az Árpádok családi története.* Történeti, nép- és földrajzi könyvtár, LI. kötet. Nagy-Becskerekén, 1892. A XIII. századi nemzetségekre és úri családok történetére l. *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig,* I–III. kötet. Bp., 1900–1901. A XIII. század történeti földrajzi viszonyaira l. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza,* A–Cs. Bp. (első kiadás: 1963.; második kiadás: 1966.).

A XIII. század magyar történetének egyes részletkérdéseit illetően csak néhány feldolgozásra utalunk: *G. Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus I. Bp., 1957. 84–102. l.; *ifj. Horváth János: P. mester és műve.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 1–53., 261–282. l.; *Lederer Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása.* Századok, 1928. 492–528., 633–645. l.; *Olchváry Ödön: A muhi csata.* Századok, 1902. 309–325., 412–427., 505–527. l.; *Szekfü Gyula: Serviensek és familiarisok.* Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII. kötet, 3. szám. Bp., 1912.; *Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLVII. Szeged, 1974.; *Latzkovits László: Alberik világkrónikájának magyar adatai.* Forrástanulmány. Szeged, 1934.; *Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből.* Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, XXI. kötet. Bp., 1964. 79–114. l.; *Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában.* Századok, 1973. 569–643., 823–878. l.; *Székel György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Bp., 1953.; *Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma.* Bp., 1973.

A XIII. századi magyarországi művészet kérdéseire l. *Dercsényi Dezső (szerk.): A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig.* Bp. (első kiadás: 1956.; utolsó, negyedik kiadás: 1970.); *Gerevich Tibor: Magyarország román kori emlékei.* Bp., 1938.; *Entz Géza: A gótika művészete.* Bp., 1973. A középkori történetírás fejlő-

désére összefoglalóan l. *Mályusz Elemér*: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Tudománytörténeti tanulmányok, 5. Bp., 1967.; *Klaniczay Tibor* (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története*, I. kötet. Bp., 1964. A műveltségi viszonyokra l. még *Székely György*: *Művelődési viszonyok a XII–XIII. század fordulóján*. Századok, 1970. 131–132. l.; *Barta János–Klaniczay Tibor* (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I. rész. Bp., 1951.; *Domanovszky Sándor* (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, I. kötet. Bp., é. n.

Időrendi áttekintés

- 1172–1196 III. Béla király uralkodása
1181 III. Béla király törekvése a jogi írásbeliség meghonosítására
1193 Modrus megye eladományozása
1194 Imre herceg Horvátország élén
1196–1204 Imre király uralkodása
1197 András herceg győzelme Mačkinál Imre király felett
1198 András herceg Horvátország élén
1199 Imre király győzelme Rádnál András herceg felett
1200 körül A *Halotti Beszéd* keletkezése
1201 Szerbiai hadjárat
1202 Bulgáriai hadjárat
1203 András herceg fogsága
1204–1205 III. László király uralkodása
1205–1235 II. András király uralkodása
1208 Halicsi hadjárat
1210 Összeesküvés Géza herceg fiainak Magyarországra hozatala érdekében
1211 Halicsi hadjárat
A német lovagrend letelepítése a Barcaságban
1212 Halicsi hadjárat
1213 körül A lébenyi templom elkészülte
1213 Gertrúd királyné meggyilkolása
Félbeszakadt halicsi hadjárat
1214 Béla herceg királlyá koronázása
1216 Halicsi hadjárat
1217 II. András király keresztes hadjárata
Kálmán herceg Halics élén
1219 Kálmán herceg elveszti Halicsot
1220 körül Béla herceg egész Szlavónia (a Drávántúl) élén
Anonymus gesztájának valószínű keletkezése
1221 Eladományozott várföldek visszavételének kezdete
1222 Mozgalom II. András király ellen
II. András király Aranybullája

- 1223 Béla herceg menekülése Ausztriába
- 1224 Béla herceg újra a Drávántúl élén
A dél-erdélyi szászok szabadságlevele (az *Andreanum*)
A pannonhalmi templom felszentelése
- 1225 A német lovagrend kiűzése Magyarországról
- 1226 Béla herceg Erdély, Kálmán herceg a Drávántúl élén
Halicsi hadjárat
- 1227 Barc kunjainak megkeresztelése
András herceg Halics élén
- 1228 Bulgáriai hadjárat
- 1228–1231 Örökadományok visszavétele
- 1229 András herceg elveszti Halicsot
Halicsi hadjárat
- 1231 II. András király dekrétuma (második Aranybulla)
Halicsi hadjárat, András herceg Halics élén
- 1232 körül Domonkosok (Ottó és társai) keleti útja
- 1232 Magyarország egyházi átok alatt
A zalai szerviensek ítéletlevele
- 1233 A beregi egyezmény
- 1234 András herceg halálával elvész Halics
- 1235–1236 Domonkosok (Julianus és társai) keleti útja
- 1235–1270 IV. Béla király uralkodása
- 1235–1239 Eladományozott birtokok visszavétele
- 1237 Domonkosok (köztük Julianus) újabb keleti útja
Boszniai hadjárat
- 1239 Kötöny kunjainak Magyarországra történő bebocsátása
- 1241–1242 A tatárjárás. (1241. ápr. 11. A muhi csata)
- 1242 A *Síralomének a tatárdúlta Magyarországról* keletkezése
- 1243 körül Rogerius *Síralmas énekének* keletkezése
- 1244 Békekötés Magyarország és Velence között
- 1246 IV. Béla király szövetsége Danyiil halicsi uralkodóval
István herceg királlyá koronázása
Babenberg Frigyes támadása Magyarország ellen
- 1248–1254 IV. Béla király birtokrendezése
- 1250 Ausztriai hadjárat
- 1251 IV. Béla király dekrétuma a zsidókról
- 1252–1253 IV. Béla király és Přemysl Otakar harca Ausztriában és Morvaországban
- 1254 Békekötés IV. Béla király és Přemysl Otakar között: a Babenberg-örökség felosztása
Rosztisláv herceg Macsó és Bosznia élén
- 1256 A jáki templom felszentelése
- 1257 István herceg Erdély élén
- 1258 István herceg Stájerország élén

- 1259 Stájerország lerázza a magyar uralmat
- 1260 Kroissenbrunni csata: Přemysl Otakar győzelme IV. Béla király felett
Béla herceg a Drávántúl élén
- 1261 Bécsi béke: IV. Béla király és Přemysl Otakar között
Bulgáriai hadjárat
- 1262 IV. Béla király és István herceg összecsapása: pozsonyi és poroszói megegyezésük
- 1263 A flagelláns eretnokség Magyarországon
- 1264–1265 Belháború IV. Béla király és István herceg között
- 1265 Az isaszegi csata: István herceg győzelme IV. Béla király felett
- 1266 IV. Béla király és István herceg Nyulak szigeti megegyezése
István herceg bulgáriai hadjárata
- 1267 IV. Béla király és fiai dekrétuma (harmadik Aranybulla)
- 1267–1270 IV. Béla király birtokrendezése
- 1268 Szerbiai hadjárat
- 1269 Dinasztikus és szövetségi kapcsolat István herceg és a dél-itáliai Anjouk között
- 1270–1272 V. István király uralkodása
Ákos mester krónikájának keletkezése
- 1270 Stájerországi és ausztriai hadjárat
- 1271 Přemysl Otakar magyarországi hadjárata. Pozsonyi béke
- 1272 László herceg fogsága
- 1272–1290 IV. László király uralkodása
- 1272 Béla macsói és boszniai herceg meggyilkolása
- 1273 Stájerországi és karintiai hadjárat
Osztrákok betörése Magyarországra
Přemysl Otakar magyarországi hadjárata
- 1274 IV. László király, András herceg (IV. László testvére) és Erzsébet anyakirályné fogsága
A polgárdi csata: bárói csoportok fegyveres belháborúja
András herceg (IV. László testvére) a Drávántúl élén
- 1276 A veszprémi iskola pusztulása
- 1277 IV. László király és Habsburg Rudolf szövetsége
- 1278 András herceg (a későbbi III. András király) trónkövetelőként Magyarországon
A dürnkruti csata: Habsburg Rudolf és IV. László király győzelme Přemysl Otakar felett
- 1279–1281 Fülöp fermói püspök magyarországi követsége
- 1279 A kun törvények
A budai egyházi zsinat. IV. László király és udvara egyházi átok alá vetése
- 1280 IV. László király fogsága
A hódtaivi csata: IV. László király győzelme Oldamér kunjai felett

- 1283 körül A soproni ferences templom építésének kezdete
Kézai Simon krónikájának keletkezése
- 1285 A tatárok dúlása Magyarországon
Háború a Kőszegiek és Habsburg Albert között
- 1287 IV. László király fegyveres veresége egy bárói csoport ellenében
András herceg (a későbbi III. András király) valószínűleg újra Magyarországon
IV. László király és hívei kiközösítése
- 1288 körül *Az István király verses históriája* keletkezése
- 1288–1289 Háború a Kőszegiek és Habsburg Albert között
- 1289 Két nádor egyidejű működése Magyarországon
- 1290 IV. László király gyilkosság áldozata lett
- 1290–1301 III. András király uralkodása
- 1290 III. András király dekrétuma (koronázási hitlevél)
- 1291 Osztrák–magyar háború. Hainburgi béke
- 1292 III. András király fogsága
Martell Károlyt Nápolyban Magyarország királyának nyilvánították
- 1293 Tomasina Morosini a Drávántúl élén
- 1298 III. András király szövetsége hű báróival
Két nádor egyidejű működése Magyarországon
III. András király dekrétuma
- 1299 Albertino Morosini a Drávántúl élén
- 1300 Károly Róbert Magyarországra érkezése
- 1300 körül *Az Ómagyar Mária Siralom* keletkezése
1301. jan. 14. III. András király halála. Az Árpád-ház kihalása férfiágon

A képek jegyzéke

1. Imre király koronázása. – Képes Krónika. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: KK. OSZK.).
2. Az esztergomi királyi várkapolna homlokzata. – Az Országos Műemléki Felügyelőség fényképanyagából (továbbiakban: OMF.).
3. II. András király. – KK. OSZK.
4. Anonymus gesztájának első lapja. – OSZK.
5. A lébényi templom. – Fotó Lelkes László.
6. II. András király. – Dombormű II. András király oklevelének aranypecsétjén. C. Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Bp. 1962. 46. l.
7. Medveadászat a 13. század elején. – A kisbényi (ma: Biňa, Csehszlovákia) templom pillérfőjén levő dombormű, OMF.
8. A pannonhalmi altemplom. – OMF.
9. Oszlopfő az ócsai templomban. – Fotó Gink Károly.
10. Oszlopfő az ócsai templomban. – Fotó Gink Károly.
11. IV. Béla király. – KK. OSZK.
12. A tatárok üldözik IV. Bélát. – KK. OSZK.
13. A visegrádi Salamon-torony 1867-ben. – Pest megye műemlékei II. Dercsényi Dezső szerk.: Magyarország műemléki topográfia V. Bp. 1958. 469. l.
14. IV. Béla király aranypecsétetes oklevele. – Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet I. 2. kiad. Bp. 1935. 568/569. l.
15. A lékai (ma: Lockenhaus, Ausztria) vár lovagterme. – OMF.
16. IV. Béla király. – Dombormű IV. Béla király oklevelének aranypecsétjén. C. Wilhelmb Bizella: i. m. 47. l.
17. 13. századi magyar királyok pénzei. – Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. Képmelléklet XII. old.

18. Az esztergomi latinok pecsétje. – C. Wilhelmb Gizella: i. m. 43. old.
19. Budai várfalszakasz (1973. évi kibontáskor) – Zolnay László: Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán 2. kiad. Bp. 1975. 64. l.
20. Oszlopfő a budai Nagyboldogasszony-templomban. – Fotó Lőrinczy György.
21. Krisztus a 12 apostollal. – Falkép a hidegségi templom szentélyében. Fotó Lelkes László.
22. A jáki templom. – Magyar Távirati Iroda
23. Szobor a jáki templomon. – OMF.
24. IV. Béla harca II. Otakar cseh királlyal. – KK. OSZK.
25. A flagellánsok. – KK. OSZK.
26. István herceg királlyá koronázása. – KK. OSZK.
27. A zsámbéki templomrom. – Fotó Gink Károly.
28. V. István király. – Dombormű V. István király oklevelének pecsétjén. Gerevich Tibor–Genthon István: A magyar történelem képekönnyve. Bp. 1935. 34. l.
29. IV. László király. – KK. OSZK.
30. Fülöp fermói püspök, pápai legátus Magyarországra jön. – KK. OSZK.
31. IV. László király. – Dombormű IV. László király oklevelének pecsétjén. Gerevich Tibor–Genthon István: i. m. 36. l.
32. A tatárok 1285. évi betörése. – KK. OSZK.
33. A szepesi vár (ma: Spišský hrad, Csehszlovákia). – OMF.
34. András herceget Magyarországra hozzák. – KK. OSZK.
35. A megölt IV. László király és gyilkosai. – KK. OSZK.
36. A soproni ferences (majd később bencés) templom. – Fotó Lelkes László.
37. A gyermek Károly Róbertet Magyarországra hozzák. – KK. OSZK.
38. A soproni ferences kolostor káptalanterme. – Fotó Lelkes László.
39. Az esztergomi székesegyház díszkapujának timpanonja. – Fotó Gink Károly.
40. A bélapátfalvi templom. – OMF.
41. A lébényi templom déli kapuja. – Fotó Lelkes László.
42. A jáki templom főkapuja. – OMF.
43. A zsámbéki templomrom. – OMF.
44. Az egregyi templom. – OMF.

45. A csarodai templom. – Fotó Gink Károly.
46. Oszlopfő a soproni ferences kolostor káptalantermében. – OMF.
47. Királyok koronázási ezüstkeresztje. – 13. századi budai (?) munka.
Esztergomi kincstár.
48. A Halotti Beszéd. – OSZK.

Tartalom

A 13. századi Európa	7
Úri csoportok a 13. század első évtizedeiben	24
A II. András-kori Aranybullák	58
A tatárjárás és következményei	83
Társadalmi változások, belső viszályok IV. Béla és V. István királyok korában	114
A belháborúk állandósulása IV. László uralkodása idején	154
Az utolsó „aranyágacska”	187
Műveltségi viszonyok a 13. századi Magyarországon	212
Kitekintés	236
Irodalom	243
Időrendi áttekintés	246
A képek jegyzéke	250

A fedélterv Murányi István munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (80.1250), Budapest, 1981

Íves offsetnyomás. A szöveg monophoto eljárással készült

Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Gaál Katalin

Megjelent 32 000 példányban, 12,8 (A/5) ív terjedelemben
A könyv az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint készült

